

**KLASİK TEFSİRLER IŞIĞINDA
RÛM SURESİNİN YORUMU**

Hilal Başak KARAKAŞ
Yüksek Lisans Tezi

Danışman:
Prof. Dr. Hüseyin YAŞAR
Uşak
Ocak, 2021

KLASİK TEFSİRLER IŞIĞINDA RÛM SURESİNİN YORUMU

HİLAL BAŞAK KARAKAŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Temel İslam Bilimleri Tefsir Ana Bilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Hüseyin YAŞAR

Uşak

Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ocak, 2021

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZETİ

KLASİK TEFSİRLER IŞIĞINDA RÛM SURESİNİN YORUMU

Hilal Başak KARAKAŞ

Temel İslam Bilimleri Tefsir Ana Bilim Dalı

Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ocak 2021

Danışman: Prof. Dr. Hüseyin YAŞAR

Bu çalışmada Rûm suresi, ana konuları bağlamında incelenmiştir. Bir giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşan çalışmanın girişinde; araştırmanın konusu, amacı, yöntemi ve kaynakları anlatılmıştır. İlk bölümünde Rûm suresinin adı, nâzil olduğu yer, nüzûl sebebi gibi hususlarda genel bilgiler verilmiştir. İkinci bölümünde surenin ihtiva ettiği temel konular üzerinden bir tasnife gidilmiştir. Öncelikli olarak, dönemlerinin iki büyük imparatorluğu olan Doğu Roma İmparatorluğu ile İran Devleti arasında yüzyıllar boyunca süren savaşların son dönemine atıf yapılan ilk ayetler ele alınmıştır. Doğu Roma'nın İran karşısında yenilgiye uğradığı, fakat yakın bir zaman sonra bu durumun tersine dönerek galibiyet elde edeceklerinin haber verildiği söz konusu ayetler; Kur'ân'ın Allah tarafından gönderilmiş olduğunun delili ve Hz. Muhammed'in peygamberliğinin açık ispatlarından olması yönüyle ele alınmış, müfessirlerin konuyla ilgili görüşleri aktarılmıştır. Savaşın tarihsel seyri incelenerek Müslümanların ve müşriklerin bu savaşta taraftar oluşlarındaki temel sebepler tespit edilmeye çalışılmıştır. Bununla beraber, inanç faktörünün toplumların birbirlerini desteklemesindeki etkisi tartışılmıştır.

Rûm suresinin ihtiva ettiği temel konular çerçevesinde *isbât-ı vâcib*, *tevhid* ve *ahiret* kavramları da çalışmanın son bölümünde yer almaktadır. Bu temel konular, Rûm suresi örnekliğinde, klasik ve çağdaş dönem müfessirlerinin görüşlerinden istifade edilerek, günümüze bakan yönleri de ortaya konulmak suretiyle işlenmiştir. Çalışmanın sonuç kısmı ise sureden çıkarılabilecek temel prensipleri ve elde edilen bulguları içermektedir.

Anahtar Kelimeler: *Kur'ân, Tefsir, Rûm Suresi, Doğu Roma İmparatorluğu, İran Devleti, Delil, Tevhid, Ahiret*

ABSTRACT**INTERPRETATION OF THE SURAH AR-RUM IN THE LIGHT
OF CLASSICAL EXEGESIS****Hilal Başak KARAKAŞ**

Department of Basic Islamic Sciences, Tafsir

Uşak University Graduate Education Institute, January 2021

Advisor: Prof. Dr. Hüseyin YAŞAR

In this study, the Surah Ar-Rum was examined in the context of its main subjects. In the introduction of our study, which consists of an introduction, two sections and a result; the subject, purpose, method and sources of our research were explained. In the first part, general information was given on issues such as the name of the Surah Ar-Rum, the place where it was sent down and the reason for its sending. In the second part, a classification was made based on the basic issues that the surah contains. Firstly, the first verses referring to the last period of centuries of wars between the two great empires of their era, the Eastern Roman Empire and Iranian State, were focused on. The verses in question, which are telling that the Eastern Roman were defeated against the Iranian, but soon they will achieve victory by reversing this situation, were examined in terms of the proof that the Qur'an was sent by Allah and a clear evidence of Muhammad's Prophethood. Additionally, the opinions of the commentators on the subject were conveyed. By examining the historical course of the war, it was tried to determine the main reasons why Muslims and polytheists chose sides in this war and the effect of belief factor on societies supporting each other was discussed.

The concepts of oneness, the hereafter and proving Allah's existence (isbât-ı vâcib) were also included in the last part of our study within the framework of the basic issues covered by the Surah Ar-Rum. These basic issues were examined in the example of Surah Ar-Rum, using the views of the commemorators of the Classical and Modern period, as well as revealing aspects of the present day. The conclusion part of our study includes the basic principles that can be deduced from the surah and the findings obtained.

Keywords: *The Qur'an, Tafsir, Surah Ar-Rum, Eastern Roman Empire, Iranian State, Evidence, Tawhid, The Hereafter*

ÖNSÖZ

Hamd; âlemlerin Rabbi olan, bizleri daha yaratılışımızda yerleştirdiği fitrat üzere Müslüman olarak dünyaya getiren, çeşitli delilleriyle varlığından; verdiği eşsiz nimetleriyle rahmetinden haberdar kılan, insanlığa bir nur ve hidayet rehberi olan Kur’ân’ı Kerim’i inzal buyurarak bizleri kelimıyla şereflendiren kâinatın yegâne yaratıcısı Yüce Allah’a olsun. Salat ve selam, âlemlere rahmet olarak gönderilen, Kur’ân’ı tebliğ eden ve hayatıyla Müslümanlara en güzel örneği teşkil eden Hz. Muhammed’e olsun.

Bu çalışmanın meydana gelmesinde ve her aşamasında, engin bilgi ve tecrübelerinden istifade ettiğim saygıdeğer danışmanım Prof. Dr. Hüseyin Yaşar’a teşekkürlerimi arz ederim.

İhtiyaç duyduğumuz her anda kıymetli zamanlarını ve katkılarını esirgemeyen; Prof. Dr. Hâbil Şentürk ve Doç. Dr. Nurullah Denizer hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Çalışmanın teşekkül sürecindeki katkılarından dolayı Mehmet Arslaner’e, bizi yetiştiren saygıdeğer babacığım Halil Karakaş’a ve teşvikleriyle çalışmamıza hız kazandıran ve desteğini her zaman yanımda hissettiğim anneciğim Gülşen Karakaş’a teşekkür ve muhabbetlerimi sunarım.

Hayatımızın her anını neredeyse birlikte paylaştığımız, hafızlık ve eğitim serüvenlerimizi birlikte yürüttüğümüz gibi tez döneminde de birlikte çalıştığımız, varlığıyla her zaman desteğini yanımda hissettiğim kardeşim Beyza Sümeyye Karakaş Tuğrul’a ve bu süreçte kaynaklara ulaşmamızdaki katkılarından dolayı kardeşim Dr. Zekeriya Tuğrul’a ayrıca teşekkür ederim.

Gayretin insandan, tevfiğin Yüce Allah’tan olduğuna inanarak; “*Klasik Tefsirler Işığında Rûm Suresinin Yorumu*” adlı tezimizin, istifade edilebilecek ve literatüre katkı sağlayacak bir çalışma olmasını Yüce Allah’tan temenni ediyorum.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

:

Adı Soyadı : Hilal Başak KARAKAŞ

Doğum Yeri ve Tarihi : İZMİR - 1993

Lisans Öğretimi : Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (2015)

Bildiği Yabancı Diller : Arapça

Bilimsel Faaliyetleri : Hilal Başak KARAKAŞ & Hüseyin YAŞAR “Rûm Suresi Bağlamında VII. Yüzyıl Doğu Roma-İran Savaşlarının İncelenmesi”, *Ekev Akademi Dergisi*, 2020, Yıl: 24, Sayı: 84, s. 291-310.

İş Deneyimi

Çalıştığı Kurumlar : Diyanet İşleri Başkanlığı- Kur’ân Kursu Uzman Öğreticisi
(2013-Halen)

İletişim

E-Posta Adresi :

Telefon No :

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
ÖZGEÇMİŞ.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu ve Önemi.....	1
2. Araştırmanın Amacı	2
3. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları	3
1. BÖLÜM: RÛM SURESİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER.....	1
1.1. Surenin Adı.....	1
1.2. Surenin Nâzil Olduğu Yer	2
1.3. Surenin Nüzûl Sebebi	5
1.4. Surenin İçeriği ve Ayetleri Arasındaki Bütünlük.....	7
1.5. Önceki ve Sonraki Surelerle İlişkisi	12
1.6. Surenin Ana Hedefi	17
2. BÖLÜM: RÛM SURESİNİN İHTİVA ETTİĞİ KONULAR.....	18
2.1. Rumlar ile İranlılar Arasındaki Savaş	18
2.1.1. Savaşın Tarihsel Seyri	18
2.1.2. Savaşın Psikolojik ve Sosyolojik Çerçeve Değerlendirilmesi	23
2.1.2.1. Müşrikler Tarafından Müslümanlara Baskı	23
2.1.3. Müslümanların Rumları, Müşriklerin İranlıları Desteklemesinin Muhtemel Sebepleri	28
2.1.4. Müslümanlara Manevi Motivasyon ve Mükde.....	30
2.1.5. Savaşın Kur'ân'da Yer Almasının Hikmeti (Çıkarılabilecek Prensipler)	36
2.2. Allah'ın Varlığına ve Kudretine Deliller	40
2.2.1. Allah'ın Yaratan Olması ve Yaratmasında Zorluk Bulunmaması.....	45

2.2.1.1. İnsanın Yaratılışı	47
2.2.1.2. Ailenin İki Temel Unsuru Eşlerin Yaratılışı	49
2.2.1.3. Göklerin ve Yerin Yaratılışı-Düzen İçinde Durması	53
2.2.1.4. Dillerin ve Renklerin Farklı Yaratılışı	55
2.2.2. İnsanî Bir İhtiyaç Olan Uyku ve Rızık Temini İçin Çalışmak	58
2.2.3. Korku Sebebi ve Ümit İşareti: Şimşek	64
2.2.4. Su ile Yeryüzünün Canlanması ve Ölümden Sonra Dirilişe Delaleti	64
2.2.5. Rahmet Müjdecisi Rüzgârlar	68
2.2.6. İnsanın Şartlara Göre Değişken Tutumu ve Nankörlüğü.....	70
2.2.7. Ölü ve Diri Kalp	73
2.2.8. Peygamberler ve Vahiy ile Manevi Hayatın Canlanması.....	76
2.3. Allah'ın Birliği ve Şirkin Reddi: Tevhid	77
2.3.1. Kıyas ve Akletmeye Davet ile Tevhid İnancına Vurgu.....	78
2.3.1.1. İnsana Kendisinden Örnek Verilişi	80
2.3.1.2. Hanîf ve Fıtrat Dinine Davet.....	81
2.3.2. Şirkin Fesat Kavramıyla İlişkisi	86
2.4. Bâkî Âlem: Ahiret	89
2.4.1. Ahiret İnancının Delillendirilmesi	92
2.4.1.1. Ahiretin Varlığına Enfüsî Delil.....	92
2.4.1.1.1 İnsanın Görünen ile Hüküm Verme Yanılgısı.....	94
2.4.1.2. Ahiretin Varlığına Afakî Delil	94
2.4.1.3. Ahiretin Varlığına Tarihsel Delil	96
2.4.2. Mümin ve İnkârcıların Ahiretteki Durumlarının Tasviri.....	99
2.4.3.1. Ahiret: Safların Ayrıştığı Gün.....	100
2.4.3.1.1. İman Edenler ve Ahiretteki Mükâfatları.....	101
2.4.3.1.2. İnkâr Edenler ve Ahiretteki Akıbetleri.....	102
2.4.3.1.3. İnkâr-Amel İlişkisi.....	103
2.4.3.1.4. İman-Amel İlişkisi.....	105
SONUÇ.....	107
KAYNAKÇA	111

KISALTMALAR

a.g.e	:	Adı geçen eser
a.s.	:	Aleyhisselâm
b.	:	Bin
Bkz.	:	Bakınız
bs.	:	Baskı
C.	:	Cilt
Çev.	:	Çeviren
DİA	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB	:	Diyanet İşleri Başkanlığı
h.	:	Hicrî
h.n.	:	Hadis no
H.z.	:	Hazreti
KURAMER	:	Kur'ân Araştırmaları Merkezi
Nşr.	:	Neşreden
ö.	:	Ölüm tarihi
Örn.	:	Örnek
S.	:	Sayı
s.	:	Sayfa
ss.	:	Sayfa sayısı
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	:	Tahkik eden
t.y.	:	Tarih yok
vb.	:	Ve benzeri
vd.	:	Ve diğerleri
Yay.	:	Yayınları
y.y.	:	Yayın yeri yok

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Yaşadığımız dış dünya nasıl ışığa muhtaç ise iç dünyamız da aynı doğrultuda ışığa ihtiyaç duymaktadır. Bu ışığın asıl kaynağı ise insanın fitratına yerleştirilmiştir. İnsanın ilk yaratılış sistemi anlamını da içeren fitratın doğrultusunda yol alındığında, Allah'ın varlığının, birliğinin ve kudretinin delillerine ulaşmak mümkün ve kolay olacaktır. Gözle görülene takılıp kalarak perdenin ötesini görememek ise insanın yaşadığı temel sorunlardan ve hakikate ulaşmanın önündeki en büyük engellerden biridir. Bu duruma; Nûh'un (a.s) tüm istek ve gayretine rağmen oğlunu iman ışığına ulaştıramamasını,¹ Hz. Muhammed'in Allah'a ve ahiret gününe imana davet ettiği muhataplarının inanışlarını yansıtan: *"Dünya hayatımızdan başka hayat yoktur. Ölüyoruz ve yaşıyoruz. Bizi ancak zaman yok eder."*² sözlerini örnek vermek mümkündür. Böylesi bir handikapa takılmamanın çözümü ise: *"Kesin olarak iman edenler/edecekler için yeryüzünde ve bizzat kendilerinde birçok deliller vardır."*³ mealindeki ayette dile getirilmektedir. Çalışmamızın konusunu teşkil eden Rûm suresinde de ayette zikredilen bu deliller tafsilatlı bir biçimde açıklanmıştır.

Tez konusu belirlemeye yönelik yaptığımız çalışmalarda, Türkçe kaynaklar arasında Rûm suresinin ihtiva ettiği bazı konuların müstakil olarak çalışılmasının yanında, tamamının konulu tefsir metoduyla akademik bir çalışma olarak ele alınmadığı tespit edilmiştir. Surenin içeriği incelenmiş ve temel konularının hem geçmişi hem günümüzü alakadar eden birçok önemli hususu barındırdığı kanaatine varılmıştır. Özellikle Rumlar ile İranlılar arasındaki savaflara atıf yapılan ayetlerde, geleceğe dair bir haberin önceden veriliyor olması ve Allah'ın varlığına dair kâinat ayetlerinin arka arkaya sıralanması, Rûm suresini çalışmamızda belirleyici olmuştur.

İslamiyet'in doğuşundan on yıl kadar sonra nâzil olduğu anlaşılan Rûm suresinde; Allah'ın birliğine ve ahirete iman konuları yoğun olarak işlenmiştir. Allah'a imandan sonra yaratıcıya yönelik önemli bir kulluk vazifesi olarak namazın, yaratılanlara yönelik önemli bir görev olarak da malî yardımın üzerinde durulmuştur. İnkârcıların ve inananların hem dünya hayatındaki hem de ahiret hayatındaki durumlarının anlatıldığı ayetlerde; insanın fiilleri ve neticeleri meselesi sebep-sonuç

¹ Nûh, 71/41-45.

² Câsiye, 45/24.

³ Zâriyât, 51/20-21.

ilişkisi bakımından izah edilmiştir. Fıtrat kavramını ve insanın fitrî özelliklerini açıklamak üzere; insanın şartlara göre değişken tutumu üzerinde durulmuştur. Böylelikle; insanın içerisinde bulunduğu her türlü koşulda Allah’a tam bir teslimiyet göstererek sıkıntı ve darlıkta sebat etmenin, sevinç ve bollukta şükre devam etmenin önemi vurgulanmıştır.

Rûm suresinin ana temasını ise; *kevn* ve *fesad* olarak ifade etmek, eksik olmakla birlikte yanlış olmayacaktır. Nitekim surenin ayetlerinde, bir oluş ve bozuluş süreci konu alınmaktadır. İlk ayetlerinde bir medeniyetin fesada uğrayışı haber verilirken, son ayetlerinde de yeryüzünün fesada uğrayacağı ve tüm insanların Allah’a döndürüleceği ifade edilmektedir. Oluş, bozuluş ve nihai olarak yok oluş evrelerinden geçen insana ve yeryüzüne ait sırların bildirildiği Rûm suresi; “*Klasik Tefsirler Işığında Rûm Suresinin Yorumu*” adı ile çalışmamıza konu olmuştur.

2. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmada; Rûm suresinin temel konularının belirlenmesinin yanında, ihtiva ettiği bu konular hakkında klasik ve çağdaş tefsircilerin yorumlarından yararlanılarak, günümüz insanına vermek istediği mesajlar ortaya konmaya çalışılacaktır. Araştırmanın amaçları kapsamında Rûm suresinin adı, nâzil olduğu yer, nüzûl sebebi, ayetleri arası insicam vb. hususlarda genel bilgilere ulaşıldıktan sonra;

- Rumlar ile İranlılar arasında yedinci yüzyılda meydana gelen savaşlarda, farklı coğrafyalarda yaşayan Müslümanların ve müşriklerin taraf oluşlarındaki muhtemel sebep/sebepler tespit edilmeye çalışılacaktır.
- Buna bağlı olarak din-inanç faktörünün toplumların birbirlerini desteklemesindeki veya düşman olmasındaki etkisi tartışılacaktır.
- Söz konusu savaşa atıf yapılan ilk ayetlerle ilgili olarak müfessirlerin; Kur’ân’ın Allah tarafından vahyedilmiş olmasına ve Hz. Muhammed’in peygamberliğinin hakikatine delil teşkil edip edemeyeceği yönündeki yorumları incelenecektir.
- Surenin içinde yer alan; Allah’ın varlığının, birliğinin ve kudretinin işaretleri olan ayetler tespit edilecek, konu edilen temel kavramlar ayrı başlıklarda ele alınarak verilen mesajlar yorumlanacaktır.

- Araştırmada Rûm suresi, ihtiva ettiği temel konular bağlamında ele alınacağından dolayı konulu tefsir çalışmalarına katkı sağlamak hedeflenmiştir.

3. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları

Bu araştırmada Rûm suresi; temel konuları çerçevesinde incelenmeye çalışıldı. Surenin tamamı detaylı bir okumaya tabi tutulduktan sonra ayetlerin mealleri karşılaştırıldı. Ardından konu birliği bulunan ayetler ayrı ayrı tasnif edilerek bu tasnif edilen ayetler grubu, konuları eksen alınarak belirlenen başlıklar altında toplandı. Surenin ana temasının da tespit edilmeye çalışıldığı bu araştırmada, günümüz insanına verilen mesajlar ve sureden çıkarılabilecek temel prensipler belirlendi.

Çalışmaya başlamadan önce sure hakkında detaylı bir literatür taraması yapılmıştır. Klasik ve çağdaş dönem müfessirlerinin telif ettiği rivayet, dirayet ve işârî tefsir çeşitleri kapsamındaki kaynaklar incelenmiştir. Müfessirlerin konular ve bizlere ulaşan rivayetler hakkındaki farklı görüşleri karşılaştırılarak okuyucuya aktarılmış ve ayetlerin -varsa- neden-sonuç ilişkisi üzerinde durulmuştur. Ele alınan konularda öne çıkan kavramlar ayrıca izah edilmiş ve yer yer hadislerden de yararlanılmıştır.

Bir giriş ve iki bölümden oluşan çalışmanın giriş bölümünde araştırmanın konusu, önemi ve bu araştırmada kullanılan yöntemler ile başvuru kaynakları hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde sureyi tanıtıcı nitelikte; adı, nâzil olduğu yer, nüzûl sebebi, içeriği ve ayetleri arasındaki bütünlük, önceki ve sonraki surelerle bağlantısı ve ana hedefi yer almıştır.

İkinci bölüm ise dört alt başlık halinde kısımlara ayrılmıştır. Bu bölümde sure, ihtiva ettiği konular kapsamında tasnif edilerek; Rumlar ile İranlılar arasındaki savaş, Allah'ın varlığına ve kudretine deliller, tevhid ve ahiret alt başlıkları ile işlenmiştir. Tevhid ve ahiret ilkesinden ayrı düşünülemeyecek ve İslam'ın üzerine bina edildiği üç temel esastan biri olan nübüvvet konusu ise ikinci bölümün başından sonuna kadar ele alınan konular ile harmanlanarak çalışılmıştır.

Çalışmada başvuru temel tefsir kaynakları arasında, Kur'ân'ı baştan sona tefsir eden ilk müfessir Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*'ı, zengin tefsir malzemelerini bir araya toplayan ve kendinden sonraki çalışmalara değerli bir kaynak niteliğinde olan Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-*

Kur'ân, dirayet metoduna göre yazılan fakat eserinde rivayetlere yer verilerek iki metodu birleştiren Zemahşerî'nin (ö 538/1144) *el-Keşşâf*'ı yer almaktadır.

Geçmiş müfessirlerden nakilde bulunmakla birlikte, bu nakilleri tartışarak aralarında tercih yapan, aklî istidlallerde bulunan ve Kelam ilmi açısından vazgeçilmez bir kaynak niteliği taşıyan Fahreddin Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtîhu'l-Ğayb*'ı da çalışmamızda sıkça başvurulanan kaynaklar arasındadır. Zemahşerî ve Râzî'den etkilenen Beydâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* adlı eseri ile Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Medârik*'i çalışmada istifade edilen kaynaklar arasındadır.

Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*'ı ve İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*'i nakillerinden bolca yararlanılan eserler içerisinde yer almaktadır. İşârî klasik tefsir kaynakları kategorisinde Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *Letâifü'l-İşârât*'ı ile Bursevî'nin (ö. 1137/1725) *Rûhu'l-Beyân*'ı da faydalanılan eserler içerisinde yer almaktadır.

Bunlarla beraber çağdaş döneme ait olan Hamdi Yazır'ın (1878-1942) *Hak Dini Kur'ân Dili*, Seyyid Kutub'un (ö. 1966) *Fîzılâli'l-Kur'ân*'ı, Mevdûdî'nin (1903-1979) *Tefhîmu'l Kur'ân*'ı, Derveze'nin (1888-1984) *et-Tefsîrü'l-Hadîs*'i, Vehbe Zuhaylî'nin (1932-2015) *Tefsîru'l-Münîr*'i ve Süleyman Ateş'in *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri* de çalışmada istifade edilen önemli kaynaklar arasında bulunmaktadır.

Suyûtî'nin (ö.911/1505) *el-İtkân fi Ulûmu'l-Kur'ân* isimli eserleri de araştırmanın birinci bölümünde yararlanılan kaynaklar içerisinde yer almaktadır. İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'si ve Saîd Endelüsî'nin (ö. 462/1070) *Kitâbü Tabâkâtü'l-Ümem* adlı eseri; çalışmanın ikinci bölümünün ilk kısmında yer alan tarihî olayları incelerken başvurulanan tarih kitapları arasında bulunmaktadır.

Çalışmamızda yer verdiğimiz ayetlerin mealleri için ise Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınlarından çıkan *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* adlı kaynaktan yararlanılmıştır.

1. BÖLÜM: RÛM SURESİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER

1.1. Surenin Adı

Rûm suresi; adını ikinci ayetinde geçmekte olan *Rûm*⁴ kelimesinden almıştır. Bu kelime Arap toplumlarında Yunanlılar, Slavlar ve Latin asıllı Romalılarından meydana gelen topluluğu tarif etmek üzere kullanılan genel bir isimdir.⁵ Tirmîzî ve İbn Abbâs'tan bizlere ulaşan rivayetlerde henüz Hz. Peygamber döneminde iken de surenin bu isim ile anılmakta olduğu, dolayısıyla daha sonradan yerleşmeyen bir ad olduğu anlaşılmaktadır.⁶ Saîd el-Endelüsî insan topluluklarının çeşitli milletlere ve kabilelere ayrılmadan önce yedi millet olduğunu, bu yedi milletin tüm insanlığı içine aldığını ifade ederek üçüncü grup milletler arasında Rumları zikretmektedir ve aynı zamanda Rumların ilimle uğraşan milletler arasında yer aldıklarını belirtmektedir.⁷

Arap kaynaklarında Bizanslıları ve Bizans'ı işaret etmek için *er-Rûm* teriminin kullanıldığı görülmektedir ki o dönemde henüz Roma-Bizans ayrımı olmadığından hem Romalılar hem de Bizanslılar adına bu isim kullanılmaktaydı.⁸ *Bizans'a mensup*, *Bizanslı* manasını içeren *Rûmî* ifadesi etnik olarak Rum asıllı olanlara da karşılık gelmektedir. Rum kelimesi Rum asıllı olanları tanımlamasının yanında Rus, Ermeni, Bulgar, Slav ve farklı topluluklardan oluşan Bizans İmparatorluğu için de kullanılmaktaydı.⁹ *Bilâdü'r-Rûm*, *Arzu'r-Rûm*, Akdeniz için *Bahrü'r-Rûm* gibi kelimeler Bizans bölgesi topraklarına karşılık gelirken; kayser adı ile birlikte *melikü'r-Rûm*, *azîmü'r-Rûm* gibi isimler de Bizans imparatorlarını ifade eden sıfatlar arasında yer almaktadır.¹⁰

İsmail Hakkı Bursevî *Rûhu'l-Beyân* adlı eserinde; "... *Rûm b. Yunan b. Yâfes b. Nuh (a.s) oğulları da ilk Rumlardandır.*" ifadesine yer vermektedir.¹¹ Türk Dil Kurumu'nun Güncel Türkçe Sözlüğünde ise: "*Müslüman ülkelerde oturan Yunan asıllı kimse; Doğu Roma İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan, Roma yurttaşı*

⁴ غُلِبَتِ الرُّومُ "Rumlar yenildiler." Rûm, 30/2.

⁵ Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr (1879-1973), *et-Taḥrîr ve 't-tenvîr* (Tunus: Tunus Neşriyat, 1984), C. 21, s. 42.

⁶ Tirmîzî, "Kur'an'ın Tefsiri", 31.

⁷ Ebü'l-Kasım Sâid b. Ahmed b. Sâid el-Endelüsî (ö. 462/1070), *Kitâbü Tabâkâtü'l-Ümem*, Nşr. Luvis Şeyho, (Beyrut: Meşrik Dergisi, 1912), s. 5-7.

⁸ Casim Avcı, *İslam-Bizans İlişkileri (610-847)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2015), s. 15.

⁹ Avcı, "Rum" *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2008), C. 35 s. 222-225.

¹⁰ *Aynı.* s. 222.

¹¹ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Daru İhyai't-Türâsî'l-Arabî, t.y.), C. 7, s. 4.

haklarına sahip olan halk; Anadolu.” olarak tarif edilmiştir.¹² Diyanet İslam Ansiklopedisi’nin “Rum” maddesinde İbn Hişâm’ın (ö. 218/833) eserinden elde edilen şu bilgiler yer almaktadır:

Arap kaynaklarında Rum adı Roma ile irtibatlandırıldığı gibi Rumlar’ın soyunun Hz. İbrâhim’in oğlu İshak’tan geldiğine ve onlara Rûm b. Îsû b. İshak’a nisbetle bu ismin verildiğine dair farklı görüşler vardır. Rûm b. Îsû sarışın olduğu için ‘Asfar’ lakabıyla anıldığından onun soyundan gelen Rumlar da bazan Benî Asfar diye kaydedilmektedir. Nitekim İbn Hişâm’ın rivayetine göre Bizanslılar’a karşı Tebük Seferi hazırlıkları yapıldığı sırada münafıklar Müslümanları caydırmak amacıyla, ‘Benî Asfar ile savaş Araplar’ın kendi aralarında yaptıkları savaşlara benzemez’ demişlerdi.¹³

Surenin ismini aldığı ikinci ayeti ile Doğu Roma halkının kastedildiği anlaşılmaktadır. Özetle *Rum* kelimesinin; Roma ile birlikte Bizans İmparatorluğunun sınırları içinde yaşayan halkları ve coğrafi bölge itibariyle Anadolu’yu ifade eden genel bir isim olarak o dönemde kullanıldığı görülmektedir.

1.2. Surenin Nazil Olduğu Yer

Ulûmu’l-Kur’ân âlimleri, sureleri indikleri yere göre Mekkî ve Medenî olarak sınıflandırmışlar ve detaylı açıklamalarda bulunmuşlardır.¹⁴ Bu açıklamalara göre, özet olarak Medine’ye hicretten önceki dönemde nâzil olan sureler Mekkî, hicretten sonraki dönemde nâzil olan sureler Medenî sure olarak isimlendirilmiştir. Bununla birlikte Mekkî sureleri Medenî surelerden ayırt edici bazı özellikler zikretmişlerdir. İçinde secde ayeti bulunması, -Bakara suresi hariç- Peygamber kıssası bulunması, -Bakara ve Âl-i İmrân suresi hariç- hurûf-ı mukattaa ile başlaması, içinde *kellâ* (كَلَّا) lafzı barındırması bu ayrımlar arasındadır.¹⁵ Bu özel vasıfların yanında aşağıda sıralayacağımız genel özellikleri ile Mekkî sureleri diğerlerinden ayırt etmek mümkün olmaktadır:

- Tevhide; bir olan Allah’a inanmaya ve kulluk etmeye davet,
- Nübüvvete; Peygambere ve Allah’tan getirdiklerini imana davet,

¹² TDK, *Güncel Türkçe Sözlük* “Rum” <https://sozluk.gov.tr/> [05.01.2020].

¹³ Avcı, Casim, “Rum”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 35, s. 222-223.

¹⁴ Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmu’l-Kur’ân*, thk. Merkezü’d-Dirâseti’l-İlmiyye, (y.y.: Merkezü’d-Dirâseti’l-İlmiyye, t.y.), s. 43-45.

¹⁵ Suyûtî, *El-İtkân*, s. 43-45; Atilla Yargıcı, “Mekki ve Medeni Surelerin Ana Mesajları Açısından Değerlendirilmesi” *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt-Sayı: 4-17 (2004), ss. 281-294.

- Ahirete; ölümden sonra dirilişe ve hesap gününe iman etmeye davet, kıyamet sahneleri, iman edenlere verilecek mükâfatlar ile inkârda ısrar edenleri bekleyen kötü akıbet, cennet nimetleri ve cehennem azapları,
- Müşriklerle aklî ve kevnî deliller ile mücadele ederek, onları inançsızlıktan, fesattan ve kötülüklerden uzaklaştırmak,
- Geçmiş ümmetlerin tercihleri ve kendi elleriyle yapıp ettikleri sonucunda başlarına gelenlere bakılarak ders alınmasının istenmesi,
- Hz. Peygamber'e yapılan eziyetlere ve karşılaştığı tüm zorluklara karşı sabırlı olmasının tavsiye edilmesi ve kendisine tesellide bulunulması,
- Geçmiş kavimlerin ve peygamberlerinin kıssalarının anlatılması da Mekkî surelerin ihtiva ettiği konular bakımından genel özellikleridir.

Ayet ve surelerin nerelerde nâzil olduğunun bilinmesi, Kur'ân'ın evrensel mesajlarının daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Çünkü Kur'ân, muhatap aldığı toplumun ve yaşadığı yerin özellikleri dikkate alınarak nâzil olmuştur. Bu sebeple ayetler bize; indiği mekânlarda yaşayan insanların bireysel, ailevî, toplumsal, ahlâkî, sosyokültürel, sosyoekonomik ve psikolojik özellikleri hakkında bilgiler vermektedir. Bu ilahî hitap yöntemi Allah'ın terbiye ve öğreti metodunu da açıkça ortaya koymaktadır.

Çalışmamıza konu olan Rûm suresinin Mekkî bir sure olduğu konusunda ittifak vardır. Bunun yanında 17. ayetinin Medine'de nâzil olduğu bilgisini zikreden müfessirler bulunmaktadır.¹⁶ Bazı müfessirler ise bu görüşü isabetli kabul etmemektedir.¹⁷ Surenin tamamının konu ve üslup açısından bir uyum ve bütünlük arz ediyor olması ise ilgili ayetin¹⁸ Medine'de nâzil olduğu rivayetini şüpheli

¹⁶ Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin b. Hasan b. Ali b. er-Râzî (ö. 606/1210), *Mefâtihu'l-Ğayb* (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1411/1990), C. 13, s. 85; Kâdî Nâsırüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Şîrâzî el-Beydâvî (ö. 685/1286), *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vîl*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî, (Dımaşk: Dâru'r-Raşîd, 1421/2000), C. 3, s. 44; Şeyhü'l-İslam Ebu's-Suûd Efendi, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, Çev. Ali Akın, (İstanbul: Boğaziçi Yay., 2007), C. 10, s. 4683, 4697; Ömer Nasûhî Bilmen, *Kur'ân'ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Bilmen Yay., 1965), C. 6, s. 2691.

¹⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, C. 21, s. 39.

¹⁸ فَسُبْحَانَ اللَّهِ جِئْنَا نَمُسُونَ وَجِئْنَا نَصْبُحُونَ “Bu sebeple akşam vaktine eriştiğinizde ve sabah kalktığınızda Allah'ı tesbih edin.” Rûm, 30/17.

kılmaktadır.¹⁹ Sure hurûf-ı mukattaa²⁰ ile başlar ve fasılları ن، م، ر harfleridir.²¹ Kur'ân'da 30. sırada bulunan ve 60 ayetten müteşekkil olan Rûm suresi; ittifakla İnşikâk suresinden sonra, Ankebût suresinden önce 84. sırada Mekke'de nâzil olmuştur.²²

Rûm suresi de Mekke'de nâzil olmuş bir sure olarak diğer Mekkî surelerin bazı ayırıcı vasıflarını ve muhteva bakımından bazı genel özelliklerini taşımaktadır. Surede ilk ayete hurûf-ı mukattaa ile başlanmakta olup ikinci ayetinde ise ileride gerçekleşecek Doğu Roma-İran savaşı hakkında olmak üzere gayba ilişkin mucizevi bir haber verilmektedir. Bu savaşta Doğu Romalıların ilk etapta yenilmiş olmasına rağmen yakın bir zaman içerisinde İranlıları mağlup edeceği ve Müslümanların sevinecekleri bildirilmektedir.²³ Geçmişteki inkârcı toplumların inançsız tutumlarına aldırış edilmemesi ve akıbetlerinden ders alınması istenerek; dünya döndükçe hak ile batılın, hayır ile şerrin mücadelesinin devam edeceği hatırlatılmaktadır.²⁴

Mekke döneminin sonlarına doğru nâzil olduğu anlaşılan Rûm suresinde; Allah'ın varlığı, birliği ve kudretini gösteren deliller beyan edilmektedir. Kâinattaki tüm varlığın yaratıcısı olan Allah'ın mutlak egemenliğini²⁵ kabul edip tevhid inancına bağlılığın gereği izah edilerek²⁶ inkârcılar ile inananların dünya ve ahiretteki durumları

¹⁹ M. İzzet Derveze, *et-Tefsîr 'ul-Hadîs*, Çev. Muharrem Önder, (İstanbul: Ekin Yay., 1997), C. 4, s. 293; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1991), C. 7, s. 5.

²⁰ الم “*Elif-lâm-mîm.*” Rûm, 30/1; Hurûf-ı Mukattaa: “Kur'ân'da yirmi dokuz surenin başında yer alan ve isimleriyle telaffuz edilen harflerin ortak adı.”

²¹ M. Kâmil Yaşaroğlu, “Rum Suresi”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2008), C. 35, s. 230-231.

²² Bu bilgiler tefsir literatüründe yer alan hemen hemen her kaynakta geçmektedir. Örn. olarak bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, C. 13, s. 84; Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, C. 7, s. 5; Hayrettin Karaman vd., *Kur'ân Yolu Tefsiri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2017), C. 4, s. 287.

²³ غُلِبَتِ الرُّومُ فِي أَذْنَى الْأَرْضِ وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلِبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ فِي بَضْعِ سِنِينَ لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدِ وَيَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ بِنَصْرِ اللَّهِ “*Rumlar yakın bir yerde yenilgiye uğradılar. Fakat onlar bu yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip gelecekler. Önce olduğu gibi sonra da Allah'ın dediği olur. O gün müminler Allah'ın yardımı sebebiyle sevinecekler.*” Rûm, 30/2-5.

²⁴ أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَأَثَارُوا الْأَرْضَ وَعَمَرُوهَا أَكْثَرَ مِمَّا عَمَرُوهَا وَجَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ “*Yeryüzünde gezip de kendilerinden öncekilerin sonu ne olmuş görmezler mi? Onlar kendilerinden çok daha kudretliydi; toprağı iyice işlemişler, yeryüzünü bunların imar ettiğinden daha fazla imar etmişlerdi. Onlara da peygamberleri nice açık kanıtlar getirmişti...*” Rûm, 30/9.

²⁵ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفًا وَشَيْبَةً يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَهُوَ الْعَلِيمُ الْقَدِيرُ “*Sizi güçsüz yaratan, güçsüzlüğün ardından kuvvet veren, kuvvetli halinizden sonra da güçsüzlüğe duçar eden, saç ve sakalınızı ağartan Allah'tır. O dilediğini yaratır. O hakkıyla bilendir, üstün kudret sahibidir.*” Rûm, 30/54.

²⁶ “Allah, الَّذِي خَلَقَكُمْ ثُمَّ رَزَقَكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَفْعَلُ مِنْ ذَلِكَ شَيْءٌ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ “*Allah, sizi yaratan ve size rızık veren; ardından hayatınızı sona erdirecek, sonra size tekrar can verecek olan Allah'tır. Peki, sizin o ortak koştuklarınız arasında bunlardan herhangi birini yapabilecek olan var mı? Allah onların ortak koştuklarından tamamen münezzehtir, yüceler yücesidir.*” Rûm, 30/40.

bildirilmektedir.²⁷ Bütün delil ve mucizelere rağmen kör ve sağırıklarını sürdürmekte ısrarcı olanların²⁸ yaptıklarına karşı; Hz. Peygamber'e destek verilerek teselli edilmiştir.²⁹ Mekkî surelerin özel ve genel özelliklerini barındıran Rûm suresinde; hanîf ve fitrat kavramlarına da vurgu yapılmıştır.³⁰ Allah'a inanmanın insanın yaratılışında var olan bir eğilim ve insan için bir ihtiyaç olduğu gerçeğiyle savaşmanın insanı ancak mağlubiyete götüreceği örneklerle desteklenmiştir.

1.3. Surenin Nüzûl Sebebi

Kur'ân'ın anlaşılmasında, tefsir edilmesinde ve ayetlerden ihtiyaç duyulan hükümlerin çıkarılmasında ayetlerin nüzûl sebeplerinin bilinmesinin faydası oldukça büyüktür.³¹ Dolayısıyla ayetlerin nüzûl sebebini bilmek, Kur'ân'ı anlamının en kuvvetli yollarından biridir.³² Her ayetin nüzûl sebebini söylemek zordur. Bununla beraber Rûm suresinin ilk ayetlerinin nâzil olma sebebiyle ilgili günümüze ulaşan pek çok rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetler doğrultusunda surenin nüzûl sebebini ve tarihî arka planını şöyle izah edebiliriz:

Hz. Peygamberin nübüvvetinin bidayeti sıralarında Doğu Roma İmparatorluğu ile İran Devleti dünyanın en büyük ve en güçlü iki devletiydi.³³ Dördüncü yüzyılın son dönemlerine doğru, zamanın Doğu Roma İmparatoru olan Kontantinos'un (306-337) Hristiyanlık dinini seçmesinden sonra; İran sınırları içerisinde yaşayan Hristiyanlar Doğu Roma'nın dostu kabul edilirken; İran'ın düşmanı sayılmaya başlanmıştı. Ermenistan'ın da Hristiyanlığı kabul etmesiyle önceki ihtilaflar yeniden canlanmış Doğu Roma İmparatorluğu ile İran Devleti arasındaki çatışmalar da farklı ve yeni bir boyut kazanmıştı. Dünyada iki süper güç sayılabilecek bu devletlerin arasındaki

²⁷ وَلَمْ يَكُنْ مِنْ شُرَكَائِهِمْ شُفَعَاءَ وَإِذَا وَلُوا مَدِيرِينَ وَمَا أَنْتَ بِهَادٍ الْعُمِّيِّ عَنْ ضَلَالَتِهِمْ إِنْ تُسْمِعُ إِلَّا مَنْ يُؤْمِنُ بِآيَاتِنَا فَهُمْ مُسْلِمُونَ “... günaha saplanmış kimseler ümitsiz ve şaşkın kalıverecekler.” Rûm, 30/12; “Allah'a ortak koştukları arasında hiç şefaathileri olmayacak, zaten kendileri de ortak koştuklarının tanrılığını reddedecekler.” Rûm, 30/13; “Kim inkâr ederse inkârcılığı kendi aleyhine olacaktır. Dünya ve ahireti için yararlı işler yapanlar da kendileri için hazırlık yapmış olmaktadır.” Rûm, 30/44.

²⁸ فَإِنَّكَ لَا تَسْمِعُ الْمَوْتَى وَلَا تُسْمِعُ الصُّمَّ الدُّعَاءَ إِذَا وَلُوا مَدِيرِينَ وَمَا أَنْتَ بِهَادٍ الْعُمِّيِّ عَنْ ضَلَالَتِهِمْ إِنْ تُسْمِعُ إِلَّا مَنْ يُؤْمِنُ بِآيَاتِنَا فَهُمْ مُسْلِمُونَ “Bil ki sen ölümlere işittiremezsin, arkalarını dönüp giderlerken sağırlara da çağırını duyuramazsın. Sen körleri (yol gösterip) yanlış yoldan doğruya yönlendiremezsin. Sen (çağırını) ancak ayetlerimize inanıp teslim olanlara duyurabilirsin.” Rûm, 30/52-53.

²⁹ فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَلَا يَسْتَخِفُّكَ الَّذِينَ لَا يُوقِنُونَ “Şimdi sen sabret. Bil ki Allah'ın vaadi gerçektir. İman etmeye yanaşmayanlar sakın seni telâşlandırıp yanlış yapmaya sevk etmesin!” Rûm, 30/60.

³⁰ فَاقْمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ “O halde sen hanîf olarak bütün varlığınla dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmışsa ona yönel! Allah'ın yaratmasında değişme olmaz.” Rûm, 30/30.

³¹ Bedrettin Çetiner, *Kur'an Ayetlerinin İniş Sebepleri* (İstanbul: Çağrı Yay., 2019), C. 1, s. 1.

³² Suyûtî, *El-İtkân*, s. 190.

³³ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), C. 6, s. 3795.

savaşlar, miladî yedinci yüzyılın sonlarına doğru İran'ın lehine gelişme gösterirken Doğu Roma'nın aleyhine seyrediyordu.

İran tahtına 590 senesinde çıkarılan II. Hüsrev (590-628), 601 yılına kadar ülke düzenini yeniden sağlamayı başarmış ve Doğu Roma İmparatorluğuna yönelerek yaptıkları savaşlarda galip gelmiştir.³⁴ İranlılar tarafından 611 yılında Suriye, Antakya ve daha sonra Şam ele geçirilmiştir. 614 yılında kutsal şehir sayılan Kudüs'ün de zapt edilmesi ise Doğu Romalılarda manevi açıdan çok büyük bir etkiye sebep oldu. İsa'nın (a.s) gerildiğine inanılan kutsal hacın bugün "Tâk-i Kesra" denilen Ktesifon'a (Medâin)* götürülmesiyle derinden sarsılan Doğu Romalılar, İranlıların ilerleyişini durduramıyordu. Bu başarısızlığın en büyük etkeni Doğu Roma İmparatoru Herakliyas'un (610-641) idareyi eline aldığı dönemde, devletin ekonomik olarak çökme noktasına gelmiş ve hazinesinin bomboş durumda olmasıydı.³⁵ Bu sebeple paralı asker toplama sistemine bağlı olarak ayakta tutulan devletin ordusu çok zayıflamıştı ve işgalleri geri püskürtemiyordu. Rumlar nihayet 626 yılının sonları 627'nin başlarında karşı atağa geçerek İran kuvvetlerini bozguna uğratmış ve kesin bir üstünlük elde etmiştir.³⁶ Böylelikle kaybedilen Suriye, Filistin ve Mısır şehirleri ile kutsal hac yeniden Doğu Roma'nın eline geçmiş oldu.³⁷ Tüm bu süreç ve iki devlet arasındaki münasebetler elbette Müslümanları da yakından ilgilendiriyordu. Rumların ehli kitaptan olması ve tek Allah inancını benimsemeleri sebebiyle onların yenilgileri Müslümanları üzüntüye uğratmışken; kendileri gibi putperest olan İranlıların galibiyeti de, Mekkeli müşrikleri sevindirmişti. Müslümanların bu tutumlarında; o döneme kadar inen ayetlerde; ehli kitap için müşrik Araplara nispetle daha ılımlı bir üslup kullanılmasının da etkisi olduğu söylenebilir.³⁸

Müşrikler, İranlıların Rumlara galip gelmesine sevinerek Müslümanlara şöyle bir söylemde bulunmuşlardır: *"Bizim gibi putperest olan İranlıların, sizin gibi ehli kitap olan Rumları yendiği gibi biz de sizi yeneceğiz."*³⁹ Müşriklerin, kendileri gibi

³⁴ Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, C. 4, s. 271.

* İran'ın o dönemdeki başkenti.

³⁵ Demirkent, Işın, "Herakleios" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 17 (İstanbul: TDV Yay., 1998), s. 210-215.

³⁶ Muhammed Esed, *Kur'ân Mesajı Meal-Tefsir*, 9. bs., (İstanbul: İşaret Yay., 2015), s. 983; Nadia Maria El Cheikh, *Arapların Gözüyle Bizans*, Çev. Mehmet Morali, (İstanbul: Alfa Yay. 2012), s. 34; Naskali, Esko, "İran" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22 (İstanbul: TDV Yay., 2000), s. 395.

³⁷ El Cheikh, *Arapların Gözüyle Bizans*, s. 34.

³⁸ Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, C. 4, s. 271.

³⁹ Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (ö. 150/767), *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, Nşr. Abdullah Mahmûd Şehhâte, (Beyrut: Müessetü'l-Târîhu'l Arabiyye, 1423/2002), C. 3, s. 402.

putperest inanca sahip olan İranlıların bu zaferi ile böbürlenip cesaret bulmaları ve Müslümanlara baskı yapmaları üzerine Yüce Allah, müminlere bir moral kaynağı ve teselli olarak Rum suresinin ilk ayetlerini nâzil etmiştir.

Yüce Allah indirdiği bu ayetler ile galibiyet müjdesi vererek müminlerin ümitsizliklerini boşa çıkarmış ve yakın bir süre içerisinde onları müşriklere karşı muzaffer kılmıştır. Surenin tamamına baktığımızda da tek Allah inancına sahip olanların, kendisine inanıp ibadet eden toplumların yalnız bırakılmayarak yardım edileceğine dair beyanlar bulunmaktadır. Kur’ân’ın çeşitli ayetlerinde de; inançlarında kaynak birliği ve iman esaslarında yakınlık bulunan topluluklar arasında, diğerlerine kıyasla daha samimi bir ilişki bulunduğu ve bilhassa Hristiyanların Müslümanlara karşı daha sıcak davrandıklarına değinilmiştir.⁴⁰

1.4. Surenin İçeriği ve Ayetleri Arasındaki Bütünlük

Sure, Rumların İranlılarla yaptıkları savaşta yenilgiye uğradıklarını⁴¹ ve birkaç -üç ile dokuz- yıl içerisinde bu durumun tersine dönerek, yenilenlerin yakın bir yerde muzaffer olacaklarını bildiren ayetlerle başlamaktadır.⁴² Öncesi ve sonrasıyla bütün işlerin Allah’a döndürüleceği, Yüce Allah’ın dilediğini yardımı ile sevindireceği, galibiyeti de engin kudret ve merhameti ile istediğine vereceği bildirilmektedir.⁴³ Ayrıca bunun Allah’ın bir vaadi olduğu ve asla vaadinden dönmeyeceği vurgusu yapılmaktadır.⁴⁴

Yüce Allah’ın dilemesi ile imkânsız görünen şeylerin bile gerçekleşeceğine dair verilen bu örneklerden sonra Allah’ın sonsuz kudreti ile yoktan var ettiği yerlerin, göklerin ve ikisi arasında bulunanların yaratılışına dikkat çekilmiştir.⁴⁵ Bu ayetlerde tefekkür kavramına vurgu yapılarak üzerinde düşünülüp ibret alınması istenmiştir. Yeryüzünü dolaşarak ve tarihsel arka planı da değerlendirilerek önceki kavimlerin

⁴⁰ İlgili ayetler için bkz. Mâide, 5/82; En’âm, 6/114; Râd, 13/36; Kasas, 28/52-53; Şûrâ, 42/13.

⁴¹ غَلِبَتِ الرُّومُ “Rumlar yenildiler.” Rûm, 30/1.

⁴² فِي أَدْنَى الْأَرْضِ وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ “Fakat onlar yakın bir yerde bu yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip gelecekler.” Rûm, 30/2-3.

⁴³ اللَّهُ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدٍ وَيَوْمَئِذٍ يُفَرِّحُ الْمُؤْمِنُونَ بِبَصَرِ اللَّهِ يَنْصُرُ مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ وَعَدَ اللَّهُ لَا يُخْلِفُ اللَّهُ وَعْدَهُ وَلَكِنَّ اللَّهَ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدٍ وَيَوْمَئِذٍ يُفَرِّحُ الْمُؤْمِنُونَ بِبَصَرِ اللَّهِ يَنْصُرُ مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ “Önce olduğu gibi sonra da Allah’ın dediği olur. O gün müminler Allah’ın yardımı sebebiyle sevinecekler. O dilediğini muzaffer kılar. O çok güçlüdür, engin merhamet sahibidir.” Rûm, 30/4-5.

⁴⁴ وَعَدَ اللَّهُ لَا يُخْلِفُ اللَّهُ وَعْدَهُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ “Bu Allah’ın vaadidir. Allah vaadinden caymaz; ama insanların çoğu bunun bilincinde değildirler.” Rûm, 30/6.

⁴⁵ أَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا فِي أَنْفُسِهِمْ مَا خَلَقَ اللَّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَأَجَلٍ مُّسَمًّى وَإِنَّ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ بِلِقَائِ رَبِّهِمْ لَكَافِرُونَ Kendi kendilerine bir düşünmezler mi? Allah gökleri, yeri ve bunlar arasında bulunanları ancak hikmet temelinde, belli bir süreye kadar kalmak üzere yaratmıştır. Fakat şu bir gerçek ki insanların birçoğu rablerine kavuşmayı hâlâ inkâr etmektedir.” Rûm, 30/8.

kötü akıbetlerine ulaşılabilirliği ve bu kötü sonuçların kendi elleriyle yaptıkları kötü eylemler yüzünden meydana geldiği ifade edilmiştir.⁴⁶ Devamında ise yeryüzünü imar edecek gücü bulunan bu kudretli toplumların böylelikle kendi kendilerine zulmetmiş olduğu ve Allah'ın haksızlık etmesinin asla söz konusu olmayacağı dikkatlere sunulmuştur. Dünyada iken büyük güç ve imkânlarla sahip olan kavimlerin bile elbet bir gün güçlerini kaybedecekleri, mutlak güç ve otoritenin Allah olduğunu adeta itiraf edecekleri kıyamet günü gelip çattığında, yoktan yaratan ve yaratmasını her an sürdürmekte olan Allah'a ve ahiret gününe inananlara verilecek mükâfatlar ile inkâr edip yalanlayanların duçar olacakları azaplar zikredilmiştir.⁴⁷ Ölüden dirinin çıkarılacağı bu günün ardından cennette ağırlananlardan olmayı dileyenlere; günün belli vakitlerinde Allah'ı tesbih ederek namaz kılmaları ise bir kurtuluş formülü olarak verilmiştir.⁴⁸

Ayetler arasındaki insicam muazzam bir şekilde seyrederken; dikkatler yeniden Allah'ın varlığı, kudreti, ilmi ve birliğine çevrilmiştir. İnsanın yaratılışından yok oluşuna ve yeniden dirilişine değin evrelerine yönelik örnekler verilip; işitenler, görenler, aklını kullananlar, tefekkür edenler, ilmin ve bilimin peşinde koşanlar için iman etmekten başka bir çıkış kapısının olmadığı ve Yüce Allah'a tam bir teslimiyet ile bağlanmanın kaçınılmaz olduğu ifade edilmektedir. İmana davet edilen insanın en başta topraktan yaratılışı ve yeryüzüne gönderilişi, Allah'ın delilleri arasında zikredilmektedir.⁴⁹ Ham maddesi toprak olan insana, sükûnete erip huzur bulabileceği

⁴⁶ أَوَلَمْ يَسْبِرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ كَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَأَثَارُوا الْأَرْضَ وَعَمَرُوهَا أَكْثَرَ مِمَّا عَمَرُوهَا وَجَاءَتْهُمْ رُسُلُهُم بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانَ اللَّهُ لِيَظْلِمَهُمْ وَلَكِن كَانُوا أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ “Yeryüzünde gezip de kendilerinden öncekilerin sonu ne olmuş görmezler mi? Onlar kendilerinden çok daha kudretliydi; toprağı iyice işlemişler, yeryüzünü bunların imar ettiğinden daha fazla imar etmişlerdi. Onlara da peygamberleri nice açık kanıtlar getirmişti. Şu halde Allah onlara asla zulmetmiş değildir, asıl onlar kendilerine zulmetmişlerdir.” Rûm, 30/9.

⁴⁷ اللَّهُ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُبْلِسُ الْمُجْرِمُونَ وَلَمْ يَكُن لَّهُمْ مِنْ شُرَكَائِهِمْ شُفْعَاءُ وَكَانُوا بِشُرَكَائِهِمْ كَافِرِينَ وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُنْفِقُونَ قَائِمًا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَهُمْ فِي رَوْحَةٍ يُخْبَرُونَ وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَلِقَاءِ الْآخِرَةِ فَأُولَئِكَ فِي الْعَذَابِ مُخَصَّنُونَ “Allah, varlığı ilkin yaratır, sonra bunu tekrar eder. Sonunda hep O'na döndürüleceksiniz. Kıyamet koptuğu gün, günaha saplanmış kimseler ümitsiz ve şaşkın kalıverecekler. Allah'a ortak koştukları arasında hiç şefaatchileri olmayacak, zaten kendileri de ortak koştuklarının tanrılığını reddedecekler. Yine kıyamet koptuğunda, işte o gün insanlar birbirinden tamamen ayrılacaklar. İman edip dünya ve ahirete yararlı işler yapanlar güzel bir bahçede ağırlanırlar. İnkâr edenlere, ayetlerimizi ve ahiret buluşmasını yalan sayanlara gelince, onlar da azabın içine bırakılırlar.” Rûm, 30/11-16.

⁴⁸ فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ وَلَهُ الْحُكْمُ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَعَشِيًّا وَحِينَ تُظْهِرُونَ يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَكَذَلِكَ تُخْرَجُونَ “Bu sebeple akşam vaktine eriştiğinizde ve sabah kalktığınızda Allah'ı tesbih edin. Göklerde ve yerde her türlü övgü O'na mahsustur. Gündüzün sonunda ve öğle vaktine eriştiğinizde de O'nu tesbih edin. O ölüden diriyi, diriden de ölüyü çıkarıyor ve yeryüzünü ölümünün ardından canlandırıyor. İşte siz de böyle çıkarılacaksınız.” Rûm, 30/17-19.

⁴⁹ وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْتَشِرُونَ “O'nun kanıtlarından biri, sizi topraktan yaratmış olmasıdır. Sonra bir de baktınız ki, çoğalarak yeryüzüne dağılmış beşer topluluğusunuz.” Rûm, 30/20.

ve aralarında merhamet dolu bir sevgi anlayışının verildiği kendi cinsinden eşler bahşedilmesi de Allah'ın kudretine delil olmaktadır.⁵⁰

Yoktan var edilen her insanın farklı dil ve renklere sahip olması ise ilmin ve bilimin aydınlığında hareket edenler için bir ilahî kudret olarak beyan edilmektedir.⁵¹ Cehaletten uzak durup bilgi ile yaklaşıldığında görülecektir ki kâinattaki her şey Allah'ın yarattığı renklerle en güzel şekilde boyanmıştır.⁵² Başka bir ayette de üstünlük, şeref ve izzetin diller ve renklerle değil ancak Allah katında en iyi ve en takvalı olmak ile belirlenebileceği anlatılmaktadır. Bahsi geçen ayette insanların bir erkek ve bir kadından yaratıldığı; birbirleri ile tanışmaları için ayrı milletler halinde var edildiği de zikredilmiştir.⁵³ Tefrikaya düşüp gruplar halinde bölünüp parçalanmanın kötülüğüne ise yine Rûm suresinde vurgu yapılmaktadır.⁵⁴

İnsanın yaratılışından sonra başboş bırakılmadığını ve hatta günlük hayat programının bile düzenlendiğini görebileceğimiz ayetlerde; gecenin uyku ve dinlenme; gündüz vaktinin ise rızık temini ve çalışma için bir vesile kılınması da Allah'ın varlığının delilleri arasında sayılmaktadır.⁵⁵

Su ile canlılık arasında bağlantı kurularak aklını kullananlara -insanın aklına-hitap edilmektedir. Yüce Allah ayetleri ile insanlara tabiat olaylarından misaller göstererek; kudretinin yüceliğini ve varlığının birliğini öğretmektedir. Korku vesilesi olarak şimşegi; ümit kaynağı olarak da yağmuru verdiğini açıklayarak, gökten indirdiği su ile adeta ölü olan toprağın yeniden dirilişine dikkat çekmektedir.⁵⁶ Ayeti işitip aklını kullanan bir kimse verilen bu örnekle bağlantı kurarak, ölen bir insanın

⁵⁰ “وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً” *Onlara ısınıp kaynaşasınız diye size kendi türünüzden eşler yaratıp aranızda sevgi ve şefkat duyguları yerleştirmesi de O'nun kanıtlarındandır..*” Rûm, 30/21.

⁵¹ “O'nun kanıtlarından biri de, gökleri ve yeri yaratması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olmasıdır. Kuşkusuz bunda bilenler için ibretler vardır.” Rûm, 30/22.

⁵² “صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً” *Allah'ın boyasıyla boyandık. Boyaca O'ndan daha güzel olan kim vardır?*” Bakara, 2/138.

⁵³ “يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَىكُمْ” *Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ile bir dişiden yarattık, tanışasınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık, Allah katında en değerli olanınız O'na itaatsizlikten en fazla şakınanınızdır...*” Hucurât, 49/13.

⁵⁴ “... Şirke sapanlardan, dinlerini parçalayıp -her bir grubun kendindekini beğendiği- fırkalara ayrılanlardan olmayın.” Rûm, 30/32.

⁵⁵ “وَمِنْ آيَاتِهِ مَنَامُكُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَابْتِغَاؤُكُمْ مِنْ فَضْلِهِ” *Gece ve gündüz uyuyabilmeniz ve Allah'ın lütfundan nasibinizi aramaya çalışmanız da O'nun kanıtlarındandır...*” Rûm, 30/23.

⁵⁶ “وَمِنْ آيَاتِهِ يُرِيكُمْ الْبَرْقَ خَوْفًا وَطَمَعًا وَيُنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَيُخْرِجُ بِهِ الْأَرْضَ بَغْدًا مَوْتَهَا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ” *Yine O'nun kanıtlarındandır ki, korku ve ümit vermek üzere size şimşegi gösteriyor, gökten su indirip ölümünün ardından yeryüzünü onunla canlandırıyor. Gerçekten bunda, aklını kullanan kimseler için ibretler vardır.*” Rûm, 30/24.

yeniden diriltilmesinin Allah için hiç zor olmadığını kavrayacaktır. Kurak toprakların gökten indirilen yağmur ile can bulması ve tabiatın her bahar yeniden dirilişi gerçeği, insana da ölümünden sonra yeniden hayat verilmesinin anlaşılmasına ışık tutacak örnekliktedir. Bu bağlamda mahlûkâtın ilkten yaratılmış olması, ikinci yaratılışın aslında çok mümkün ve kolay olduğunu anlamamıza imkân tanımaktadır.⁵⁷ Allah'ın varlığının, kudretinin ve yüceliğinin delilleri zikredilirken yerde ve göklerde olan her şeyin yaratıcısı ve mâliki olduğu gerçeği de yeniden dile getirilmektedir.⁵⁸

Ahret hayatını ispat için öne sürülen insanın yaratılışı ve kâinatta işaret edilen bu deliller tevhid inancını da desteklemektedir. Öyle ki ayetler, tevhide davet ve şirki ret ile devam etmektedir. Yüce Allah burada, zulmederek ve bilgisizce nefislerinin arzularına uymaları sonucu şirk yanlışına düşenlerin durumunu; yine insanın kendisinden örnekler vererek açıklamaktadır.⁵⁹ Nitekim Yüce Allah, insanı yaratırken yaratıcısı olan tek Allah'ı bulacak şekilde programlamıştır. Fıtrata aykırı davranmakta ısrar edenlerin ise aslında kendilerine zulmetmiş olduklarını ve bu durumun doğa kanununa ters düştüğünü ifade etmektedir. İnanç noktasındaki bu çarpıklığı sebep sonuç ilişkisiyle vererek açıkça anlamamıza olanak tanımaktadır. Yüce bir varlığa inanma, bağlanma, kulluk etme eğilimi ve ihtiyacı ile -bir diğer deyişle fıtrat üzere- yaratılan insanın en başta kendi varlığı olmak üzere; tüm mahlûkata ve kâinat nizamına da bakarak Allah'a ulaşması ve bağlantı kurması kolaylaşmaktadır.

Rûm suresinde de insanın *hanîf* olarak, yaratıldığı *fıtrat* üzere kalması emrolunurken; Allah'ın yasasında bir değişimin olmadığı/olmayacağı vurgulanmıştır.⁶⁰ Takip eden ayette, insanların Yüce Allah'a yönelip O'na itaatsizlikten kaçınmaları ve derin bir saygı ifadesi olarak namaz kılmaları emredilmektedir.⁶¹ Yalnız Allah'a yönelerek ona boyun eğen, saygı duyan, itaat ve kulluk edenlerin, dinlerini paramparça etmesi ve şirke düşmesi de beklenemez.

⁵⁷ وَهُوَ الَّذِي يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ “Varlığı ilkin yaratan, sonra bunu tekrar eden O’dur ve bu O’nun için pek kolaydır...” Rûm, 30/27.

⁵⁸ وَلَهُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلٌّ لَهُ قَابِتُونَ “Göklerde ve yerde bulunanlar hep O’na aittir, hepsi O’na boyun eğmiştir.” Rûm, 30/26.

⁵⁹ ضَرَبَ لَكُمْ مَثَلًا مِنْ أَنْفُسِكُمْ هَلْ لَكُمْ مِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ شُرَكَاءَ فِي مَا رَزَقْنَاكُمْ فَأَنْتُمْ فِيهِ سَوَاءٌ تَخَافُونَهُمْ كَخِيفَتِكُمْ أَنْفُسَكُمْ كَذَلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ “Allah size kendinizden bir örnek veriyor: Elinizin altında bulunan hizmetçilerinizin arasında size verdiğimiz rızıklarda, sizinle eşit haklara sahip ve birbirinizden çekindiğiniz gibi kendilerinden çekindiğiniz ortaklarınız var mı? İşte aklını kullanacak kimseler için ayetlerimizi böyle açıklıyoruz. Gel gör ki zulme saplanmış olanlar bir bilgiye dayanmadan kişisel arzu ve heveslerinin peşinden gitmektedirler...” Rûm, 30/28-29.

⁶⁰ فَطَرْتُ اللَّهَ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ “... Allah insanları hangi fıtrat üzere yaratmışsa ona yönel! Allah'ın yaratmasında değişme olmaz...” Rûm, 30/30.

⁶¹ مُنِيبِينَ إِلَيْهِ وَاتَّقُوهُ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ “Bütün gönlünüzle O’na yönelin, O’na saygısızlıktan sakının, namazı kılın...” Rûm, 30/31.

Buradan yola çıkarak ayette değinilen ve yapılması istenen hususlar adeta tevhid inancına bağlı kalabilmenin ön şartı olarak zikredilmektedir.

Konu ve üslup bütünlüğü açısından bakacak olursak dosdoğru dine yönelmeyi emreden bu hitap tam yerinde ve zamanında gelmiştir. Daha öncesinde kâinatın derinliklerinde, insanın yaratılışının enginliklerinde bir gezintiye çıkılmış, bu yolculuk esnasında insana her türlü deliller gösterilerek gönüller Yüce Allah'ın insana yerleştirdiği fitrat kanununa hazırlanmış ve tevhid inancına davet edilmiştir.⁶²

Surenin 33. ayeti ile başlayan bölümü de; değişmeyen fitrat ve kâinat kanunlarına karşın, insanın değişken yapısından bahsederek devam etmektedir. İnsanın başına gelen durumlara göre farklı farklı tutumlar sergilemesi ve psikolojisinin değişkenlik göstermesi konusu buradaki ayetlerin merkezine yerleştirilmiştir. İnsanların, kendilerine isabet eden bir darlık ya da olumsuzlukta Rablerine yönelerek yalvardıkları; Allah tarafından başlarındaki olumsuzluklar kaldırılıp nimetler tattırıldığında ise yüz çevirip nankörlük ettikleri ve şirk koştukları bildirilmektedir.⁶³ Başlarına gelen iyiliklerde sevinirken; isabet eden kötülüklerde hemen Rablerinden ümitlerini kesmeleri ise yine insanın kendisine sunulan şartlara göre değişkenlik gösteren psikoloji ve davranış yapısının bir tezahürü olarak ifade edilmektedir.⁶⁴

Yukarıda ifade ettiğimiz bu hâl; her durumda meselelerini değişmez esas ve ölçülere bağlamayan, gelip geçici arzuları ile hareket eden insanın hâlidir ki rahmet anında şımarır ve sevince dalar.⁶⁵ Yaşam içerisindeki gayesini, varış noktasını ve Yüce Allah'ın evrendeki nice hikmetlerini görmezden gelerek unuttur. Bu, Allah'ın kanunlarını idrak edemeyen, hikmetinin inceliklerini anlayıp göremeyen insanların durumudur. Kur'an'ın başka bir ayetinde de; kendisine sunulan nimetlere rağmen Rabbine karşı nankörlükte bulunması insanın tabiatında (fitratında) var olan bir özellik olarak bizlere öğretilmiştir.⁶⁶

Yaratan, rızıklandıran, öldürecek ve yeniden diriltecek olan Allah'ın; dilediği kimselere geniş rızıklar vermesi de Rûm suresinde zikredilen hususlardandır.⁶⁷ Takip

⁶² Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân* (Beyrut: Darü's-Şürûk, 1972), C. 5, s. 2767.

⁶³ *“İnsanların başına bir sıkıntı gelince yalnız rablerine sığınarak O'na yalvarırlar; sonra onlara kendi katından bir nimet tattırdığında bakarsın ki bir kısmı kalkıp rablerine ortak koşar.”* Rûm, 30/33.

⁶⁴ *“İnsanlara bir nimet tattırdığımızda buna sevinirler; fakat kendi elleriyle yaptıkları yüzünden başlarına bir belâ gelse hemen ümitsizliğe düşerler.”* Rûm, 30/36.

⁶⁵ Kutub, *Fî Zılâl*, C. 5, s. 2771.

⁶⁶ *“İnsan, Rabbine karşı pek nankördür.”* Âdiyât, 100/6.

⁶⁷ *“Allah, sizi yaratan ve size rızık veren; ardından hayatınızı sona erdirecek, sonra size tekrar can verecek olan Allah'tır.”* Rûm, 30/40.

eden ayetlerde ise verilen bu rızıklar ile akrabayı, yoksulu gözetmek gerektiğine değinilmektedir.⁶⁸ Rızıklarından infak etmek bir yana dursun, mallarında artış hedeflemek maksadıyla faiz uygulayanların Allah katında asla böyle bir artışa ulaşamayacakları, ancak ve ancak O'nun rızası doğrultusunda verilen malların/zekâtın maddî ve manevî bir artışa vesile olabileceği vurgulanmıştır.⁶⁹ İnsanların; kâinatın bu muazzam düzenini kendi elleri ile yapıp ettikleri yüzünden bozuluş sürecine sürüklemesi ve fesada uğratması de Rûm suresinin ayetlerine konu olmaktadır.⁷⁰

Surenin son bölümünde, hakkı inkâr etmekte ısrarcı olan kâfirler körlerle ve ölümlere benzetilir.⁷¹ En sonunda kaybedenlerin Allah'a ve ahiret gününe iman etmeyenlerin olacağı, Hz. Peygamber'in ve kendisine inananların sabır ve sebat göstermeleri neticesinde muzaffer olacakları müjdelendir.⁷² Böylelikle surenin başı ile sonu arasında güzel bir uyum ortaya konulmuş olmaktadır.

1.5. Önceki ve Sonraki Surelerle İlişkisi

Surenin, ayetleri arasındaki insicamın anlaşılması ve sureler arasındaki tenâsübün incelenmesi; Kur'an'daki esrârın, letâfetin, lafzının ve üslubunun mucizliğinin açığa çıkarılması surenin hangi gaye ile indiğinin daha iyi fark edilmesi açısından önem arz etmektedir. Yukarıda Rûm suresinin ayetleri arasındaki münâsebeti surenin muhtevasını da açıklayarak izah etmeye çalıştık. Şimdi de “Münâsebetü'l-Kur'an” ilmini ve faydalarını zikrettikten sonra Rûm suresinden önce ve sonra gelen sureler arasındaki ilişkiye değinmeye gayret edeceğiz.

Lügatte “iki şey arasındaki uygunluk”⁷³ manasına gelen “münâsebet” kelimesinin çoğulu ile ayet ve sure kelimelerinin çoğul hallerinin bir araya gelmesiyle oluşan “münâsebâtü'l-âyât ve's-süver” terkîbi; Tefsir ilminde sureler ve ayetler arası anlam ilişkilerini inceleyen disiplinin adıdır. “El-münâsebe beyne'l-âyât, et-tenâsüb beyne'l-âyât ve's-süver, tenâsübü'l-ây ve's-süver, münâsebâtü'l-Kur'an” terkîbleri ile

⁶⁸ “O halde akrabaya da hakkını ver, yoksula ve yolda kalmışa da...” Rûm, 30/38.

⁶⁹ “İnsanların malları içinde artsın diye faizli ödünç verdikleriniz Allah katında artmaz. Allah'ın hoşnutluğunu isteyerek verdiğiniz zekâta gelince, işte (manevî kârlarını) kat kat arttıranlar onu verenlerdir.” Rûm, 30/39.

⁷⁰ “İnsanların kendi elleriyle yapıp ettikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu...” Rûm, 30/41.

⁷¹ “Bil ki sen ölümlere işittiremezsin...” Rûm, 30/52; “Sen körleri (yol gösterip) yanlış yoldan doğruya yönlendiremezsin...” Rûm, 30/53.

⁷² “Şimdi sen sabret. Bil ki Allah'ın vaadi gerçektir. İman etmeye yanaşmayanlar sakın seni telâşlandırıp yanlış yapmaya sevk etmesin!” Rûm, 30/60.

⁷³ TDK, Güncel Türkçe Sözlük “Münasebet”, <https://sozluk.gov.tr/> [23.01.2020].

de isimlendirilmektedir.⁷⁴ Nazmü'l-Kur'ân* ilmi ile yakın bağlantısı bulunan bu disiplini ifade etmek için tenâsüb ve insicâm kavramları da kullanılmaktadır. Her bir ayetin bölümleri arasındaki, bir sure içindeki ayetler arasındaki, surenin başı ile sonu arasındaki ve sureler arasındaki münâsebet de yine bu disiplinin inceleme alanları içerisinde.

Kur'ân'ın ayet ve surelerinin arasında bir yakınlık kurmanın, cümleler arasında var olan bağı fark etmeye ve mevcut bağı kuvvetlendirmeye yönelik faydası aşîkârdır. Kur'ân'ı okuyan ve yorumlayan kişinin ayetler ile sureler arasında kurduğu münâsebetin boyutu ve çeşitliliği de; sahip olduğu ilmî, edebî, mantıkî, aklî ve hissî özelliklere göre değişiklik gösterebilmektedir. Suyûtî *el-İtkân* adlı eserinde, münâsebet ilmi için “şerefli bir ilimdir” der ve zorluğundan dolayı müfessirlerin bu mevzuyla fazla girmediklerinden bahseder.⁷⁵

Tenâsüb ilmi hakkında: “Kur'ân'ı Kerim uzun bir süre zarfında, parça parça, muhtelif sebeplere dayanan muhtelif hükümlerle nâzil olmuştur” diyerek; ayetler arasında bir tutarlılığın bulunamayacağını savunan muhalif görüşler de olmuştur.⁷⁶ Fakat nazımlarla dolu lafzı ve üslubu bile Kur'ân'ın kendi başına açık bir mucize olduğunun ortaya koyulması konusunda güçlü bir dayanaktır. Mushâf-ı Şerîf'in, Beytü'l-İzze'den indiği haliyle Levh-i Mahfuz'daki haline uygun bir şekilde tevkîfî olarak indirildiği de unutulmamalıdır.⁷⁷ Münâsebet ilmine dair bu ön bilgilerden sonra çalışmamıza konu olan Rûm suresinin önceki ve sonraki surelerle olan bağlantılarını incelemeye çalışalım:

- Kendisinden önce İnşikâk suresinin nâzil olduğu bilinmektedir. Ankebut suresi de; Mushâf-ı Şerîf'teki sıralamaya göre Rûm suresinden önce, iniş sıralamasına göre ise kendisinden hemen sonra yer almaktadır.
- *Ankebût* suresi ismini 41. ayetindeki örümcek anlamına gelen *Ankebût*⁷⁸ kelimesinden almaktadır. 69 ayetten müteşekkil olup nerede indiği hususunda bir görüş birliği yoktur. Âlimlerin bu konudaki görüşlerini bize Kurtubî

⁷⁴ Yılmaz, M. Faik, “Münâsebâtü'l-âyât ve's-süver” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 31 (İstanbul: TDV Yay., 2006), s. 569.

* Kur'ân-ı Kerim'in lafız, mana ve tertip bakımından insicamlı olduğunu ortaya koyan ilim dalı ve bu alanda yazılan eserlerin ortak adı.

⁷⁵ Suyûtî, *el-İtkân*, s. 1836.

⁷⁶ Suyûtî, *el-İtkân*, s. 1838.

⁷⁷ Suyûtî, *el-İtkân*, s. 1839; Faruk Tuncer, *Tenasüp İlmi Açısından Kur'ân Surelerindeki Eşsiz Ahenk* (İstanbul: Işık Yayınları, 2003), s. 52-53.

⁷⁸ مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ “Allah'tan başka varlıkların korumasına sığınanların durumu, örümceğin durumuna benzer...” *Ankebût*, 29/41.

şöyle nakletmektedir: Hasan, İkrime, Âta ve Câbir'in sure için, Mekke'de nâzil olduğunu rivayet ettikleri görüşüne yer verirken; İbn Abbâs ve Katâde'nin farklı iki görüşünden birine göre surenin tamamı Medine'de nâzil olmuş, diğer görüşe göre ise sadece ilk on ayeti Medine'de inmiştir.⁷⁹ Bu görüşe dayanak olarak da ilk bölümünün cihattan ve münafıklardan bahsediyor oluşunu verirler.⁸⁰ Suyûtî de *el-İtkân* adlı eserinde sureleri iniş yerlerine göre tasnif ederken; Ankebût suresini ayetlerinin bir kısmı Mekke'de bir kısmı Medine'de nâzil olan sureler arasında incelemiştir.⁸¹

Surenin nerede indiğinden ziyade içerisinde hangi temayı barındırdığı konumuzun çerçevesi açısından daha mühimdir. Böylelikle Ankebût suresinin ihtiva ettiği ilkeler ve verdiği mesajlar bağlamında Rûm suresi ile olan münasebetini anlamamız kolaylaşacaktır.

- Rûm ve Ankebût suresi; kesik harfler dediğimiz *hurûf-ı mukattaa* ile başlamaktadır. Mekkî surelerin bazı ayırıcı vasıflarını sayarken bu özelliği de zikretmiştik.⁸² Her iki surede de *hurûf-ı mukattaa* ile başladıktan sonra, diğer *hurûf-ı mukattaa* ile başlayan surelerde olduğu gibi “Kur’ân”, “Zikr”, “Furkân”, “Kitâb” vb. kelimelere bir bağlantı yapılmadan dikkatler farklı konulara çekilmiştir. Rûm suresinde: “*Elif. Lâm. Mîm*” harfleri ile başlanıp ikinci ayetinde geleceğe taalluk eden mucizevi bir haber verilirken; Ankebût suresi de: “*Elif. Lâm. Mîm*” harflerinden sonra insanın sadece iman etmesi ile kurtuluşa ereceği zannının yanlışlığına değinilerek ciddi bir imtihan sürecinin onu beklediğini haber veren bir uyarı ile devam etmektedir.⁸³ Bu manada her iki sure arasında başlangıç lafızlarının mahiyeti itibarıyla bir münasebet bulunmaktadır denilebilir.⁸⁴
- Ankebût suresi; “*Hak uğrunda cihad eden (çabalayan), sadece kendisi için cihad etmiş olur. Şüphesiz ki Allah âlemlere muhtaç değildir.*”⁸⁵ mealindeki altıncı ayetinde görüleceği gibi “*cihad/mücadele/çaba*” ile başlamış ve “*Bizim*

⁷⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, (ö. 671/1273), *el-Câmi‘ li-Ahkâmî'l-Kur’ân*, thk. Abdü'l-Hamîd Hindevî, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1437/2016), C. 7, s. 216.

⁸⁰ Kutub, *Fî Zılâl*, C. 5, s. 2718.

⁸¹ Suyûtî, *el-İtkân*, s. 49.

⁸² Bkz. “*Surenin Nazil Olduğu Yer*” adlı başlık.

⁸³ İlgili ayetler için bkz. Rûm ve Ankebût surelerinin ikinci ayetleri.

⁸⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, C. 13, s. 84; Talat Koçyiğit, *Kur’ân’ı Kerim Meal ve Tefsiri* (Ankara: TDV Yay., 2015), C. 5, s. 430.

⁸⁵ *Ankebût*, 29/6. وَمَنْ جَاهَدَ فَإِنَّمَا يُجَاهِدُ لِنَفْسِهِ إِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ

*uğrumuzda çaba harcayanlara (cihat edenlere) gelince, kesinlikle onlara yollarımızı göstereceğiz. Kuşkusuz, Allah iyilik yapanlarla beraberdir.”*⁸⁶

Mealindeki ayette vurgulanan “*cihad ve karşılığında verilecek mükâfat vaadi*” ile son bulmuştur. Rûm suresine; “*O gün Allah’ın yardımıyla gelen zaferle müminler sevinir...*”⁸⁷ mealindeki ayetler ile başlanarak; Hakk yolunda gayret gösteren, cihad eden müminlere yardım vaadi ve zafer müjdesi verilmiştir.⁸⁸

- Önceki surede, tevhid inancına işaret eden ayetler özet olarak verilirken Rûm suresinde bu kaideler tafsilatlı olarak işlenmiştir.
- Her iki surede de ehl-i kitap ile müşrikler arasındaki ilişkilerden söz edilmiş ve müşriklerin ehl-i kitaba karşı güttükleri düşmanlık dile getirilmiştir. Ankebût suresi 63. ayet-i kerimede müşriklerin kitap ehli olanlara düşmanlık etmelerinin temelinde yatan sebep olarak; onların münakaşa ederken akıllarını kullanmamaları zikredilmektedir.⁸⁹

Mushâf-ı Şerîf’te Rûm suresinden sonra 31. sırada gelen sure ise *Lokmân* suresidir. İki sure arasındaki münasebete geçmeden evvel Lokmân suresinin kısa bir takdimini yapmanın gerekli olacağı kanaatindeyiz.

- 12-19. ayet-i kerimelerinde kendisine hikmet verilen Lokman’ın (a.s.) kıssasının ve oğullarına verdiği nasihatlerin yer almasından dolayı bu ismi alan sure 34 ayetten müteşekkildir ve Mekke’ de nâzil olmuştur.⁹⁰ Surenin 3. veya 4. ayeti ile 27-29 arasındaki üç ayetlerinin Medine’de nâzil olduğuna dair görüşler mevcuttur.⁹¹ Ayetlerin konuya bağlı devam etmesi ve üslup bütünlüğüne sahip olması sebebiyle bu rivayetin sıhhatini şüpheli bulan müfessirler de vardır.⁹²

⁸⁶ وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ Ankebût, 29/69.

⁸⁷ “O gün müminler Allah’ın yardımı sebebiyle sevinecekler.” Rûm, 30/4-5.

⁸⁸ فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ “Şimdi sen sabret. Bil ki Allah’ın vaadi gerçektir.” Rûm, 30/60.

⁸⁹ وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ نَزَّلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ مِنْ بَعْدِ مَوْتِهَا لَيَقُولُنَّ اللَّهُ قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ Ankebût, 29/63.

⁹⁰ Bu bilgiler tefsir literatüründe yer alan neredeyse her eserde bulunmaktadır. Örnek olarak bkz. Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, C. 3, s. 431; Ebü’l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), *el-Keşşâf*, Çev. Nedim Yılmaz, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), C. 5, s. 261; Ebü’l-Fidâ’ İsmâil b. Ömer b. Kesîr (ö. 774/1373), *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-Azîm*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1419/1998), C. 6, s. 295; Beydâvî, *Envârü’l-Tenzîl*, C. 3, s. 59.

⁹¹ Beydâvî, *Envârü’l-Tenzîl*, C. 3, s. 59; Suyûtî, *el-İtkân*, s. 49; Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, C. 6 s. 3836; Koçyiğit, *Kur’ân’ı Kerim Meal ve Tefsiri*, C. 5, s. 461.

⁹² Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, C. 7, s. 53.

- Özelliklerini ve aralarındaki münasebeti zikrettiğimiz diğer iki sure gibi; Lokmân suresi de hurûf-ı mukattaa ile başlamaktadır. Aynı zamanda “*Elif. Lâm. Mîm*” harfleri ile başlayan surelerin üçüncüsüdür.
- Yüce Allah Rûm suresinin son ayetlerinde: “*And olsun ki biz bu Kur’ân’da insanlar için her türlü örneği verdik. Şayet sen onlara bir mucize getirecek olsan, inkâr edenler mutlaka: ‘Siz ancak aslı esası olmayan şeyler ortaya koymaktasınız!’ diyeceklerdir.*”⁹³ buyurmuş ve müşriklerin Allah’ın ayetlerini nasıl inkâr ettiğini bildirmektedir. Lokmân suresinin ilk ayetlerinde: “*Ona ayetlerimiz okunduğunda sanki kulaklarında ağırlık varmış da onu işitemiyormuş gibi büyüklük taslayarak sırt çevirir...*”⁹⁴ buyuran Yüce Allah’ın Rûm suresinde zikredilen müşriklerin tavrını burada teyit ettiği düşünülebilir.
- Her iki surede de müşriklerin; şartlara, zamana ve zemine göre değişen tutum ve psikolojilerine değinilmiştir. Yüce Allah bu insanların, sıkıntılı ve zahmet hallerinde kendisine sığınıp niyazda bulunduklarını; rahata, bolluğa ve sevince kavuştuklarında da şirk koşarak nankörlük ettiklerini bildirmiştir. Rûm suresinde bu durum şu ayetle açıklanmıştır: “*İnsanlara bir zarar dokunduğu zaman, Rablerine yönelerek yalvarırlar, sonra onlara bir rahmet tattırınca da, onlardan bir grup hemen Rablerine ortak koşarlar.*”⁹⁵ Lokmân suresinde yer alan: “*Dalgalar onları koyu gölgeler gibi sardığında dini Allah’a özgü kılarak O’na yakarırlar; Allah kendilerini sağ salim karaya çıkardığında ise içlerinden bir kısmı ortada kalır. Hıyanete gömülmüş nankörler topluluğundan başkası ayetlerimizi inkâr etmez.*”⁹⁶ mealindeki ayet ise iki sure arasında bir bağlantı kurulmasına imkân tanımaktadır.

Yukarıda verdiğimiz sureler arasındaki tüm muhtemel bağlantılar ve insicam, varsayımlardan yola çıkarak belirlenmiştir. Dolayısıyla kesinlik taşımamaktadır. Her meselede olduğu gibi bu konuda da en doğrusunu Allah bilir. Özetle, ele aldığımız surelerdeki ayetlerin tamamına yakınının Mekke döneminde nâzil olmasından kaynaklı sureler arasında bir anlam ve hedef birlikteliği vardır diyebiliriz.

⁹³ Rûm, 30/58. وَلَقَدْ صَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ وَلَنْ جِنَّتْهُمْ بَايَةَ لَيَقُولَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا مُبْطِلُونَ

⁹⁴ Lokmân, 31/7. وَإِذَا تَنَالَى عَلَيْهِ آيَاتُنَا وَلَى مُسْتَكْبِرًا كَأَنْ لَمْ يَسْمَعْهَا كَأَنَّ فِي أُذُنَيْهِ وَقْرًا

⁹⁵ Rûm, 30/33. وَإِذَا مَسَّ النَّاسَ ضُرٌّ دَعَوْا رَبَّهُمْ مُنِيبِينَ إِلَيْهِ ثُمَّ إِذَا آذَاهُمْ مِنْهُ رَحْمَةٌ إِذَا قَرِيبٌ مِنْهُمْ بِرَبِّهِمْ يَشْكُونَ

⁹⁶ Lokmân, 31/32. وَإِذَا غَشِيَهم مَوَجٌ كَالظَّلَالِ دَعَوْا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ فَلَمَّا نَجَّيْهم إِلَى الْبَرِّ فَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا كُلُّ خَتَّارٍ كَفُورٍ

1.6. Surenin Ana Hedefi

Her surenin kendine özgü bir kimliği ve üzerinde durduğu bazı temel hususlar vardır. Surenin Mekkî ya da Medenî oluşunun dikkate alınmasıyla bu ana hedefleri belirlemek kolaylaşmaktadır. Rûm suresinin hedefleri de; Mekkî bir sure olması nedeniyle Mekke’de nâzil olan diğer surelerin hedefleri ile genel çerçevesi itibariyle aynıdır.⁹⁷ Bununla birlikte; yukarıda değindiğimiz münâsebet ilminden de istifade edilerek ayetler arasındaki bağlantının kurulabilmesiyle, surenin temel hedefleri ortaya çıkarılabilir.

Temel olarak Kur’ân’ın esas konuları; tevhid, nübüvvet (risâlet), meâd (kıyamet ve ahiret halleri) ve ibadetlerdir. Tüm surelerin de bu esaslardan birinin veya birkaçının üzerine bina edildiği açıktır. Özellikle nüzûl zamanı Mekke dönemine tekâbül eden surelerde bu temel esasları daha net ve sık görmek mümkündür. Çünkü bu dönem; insanların inanç konusunda büyük değişimler yaşadığı bir dönemdir. Çalışmamıza konu olan Rûm suresi; tevhid, ahiret ve dünya hayatına ilişkin bazı ilkeler ihtiva etmektedir:

- Tevhid inancını benimseyen kimselerin müşriklere karşı birbirlerini desteklemesi istenerek, tek Allah inancının özünden kopup fırkalara ayrılanlar ve dinini parçalayanlar gibi olunmaması hedeflenmektedir.
- İnsana dinlemenin, düşünmenin, aklını kullanmanın tavsiye edildiği Rûm suresinde geçmiş kavimlerin yaşamlarından ve akıbetlerinden ders alınması öğütlenirken; Allah’ın verdiği nimetlere karşı şükrederek onun kudretinin ve yüceliğinin farkında olunması istenmektedir. Bunun göstergeleri olarak da belirli vakitlerde namaz kılmak, Allah’ı tesbih ve hamd etmek ibadetlerinin üzerinde durulmaktadır.
- Geçmişten ibret alınabilmesinin, geçmiş kavimlerin tarihini araştırmak ve bilmekten geçtiğine temas edilmiştir.

Özetle diyebiliriz ki, Yüce Allah Kur’ân’ın genelinde olduğu gibi Rûm suresinde de toplumu şirkten arındırma ve yerine tevhid inancını yerleştirme gayesini esas almıştır.

⁹⁷ Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü’l-Tefâsîr* (Beyrut: Dârü’l-Kur’âni’l-Kerîm, 1402/1981), C. 2, s. 470.

2. BÖLÜM: RUM SURESİNİN İHTİVA ETTİĞİ KONULAR

2.1. Rumlar ile İranlılar Arasındaki Savaş

2.1.1. Savaşın Tarihsel Seyri

İslam'ın ilk yıllarında cereyan etmekte olan Doğu Roma İmparatorluğu ile İran Devleti arasındaki savaşlar ve çekişmeli geçen süreç hem Müslümanlar tarafından hem de Mekkeli müşrikler tarafından ilgiyle takip edilmekteydi. İnançlarındaki bazı ortak hususlar nedeniyle müşrikler; paganist bir toplum olan ve ateşe tapan İranlıları desteklerken, Müslümanların gönlü ise ehl-i kitap olan Rumların galip gelmesinden yanaydı. Aşağıda ilgili ayetlerle de açıklayacağımız üzere bahsi geçen zaferler ve yenilgiler bu iki devlet arasında yüzyıllar boyunca süren savaşların son dönemiyle alakalıdır.⁹⁸

Dördüncü yüzyıl Doğu Roma İmparatorluğu tahtının sahibi Konstantinos'un (306-337) Hristiyanlık dinini devlet merkezine hâkim kılmasının ardından, başlarda politeist inanca sahip Rumların⁹⁹ İranlılar ile ilişkileri zedelenmeye başlamıştı. Bu inanç ayrılığı sebebiyle İran toprakları içerisinde yaşayan Hristiyanlar artık Rumların dostu kabul edilirken, İranlıların düşmanı pozisyonuna geçmişti. Buradan iki devlet arasındaki sürtüşmelerin dinî inanç çatışmalarına bağlı olarak başladığı anlaşılmaktadır. Çalışmamızın konusunu teşkil eden ayetlerde işaret edilen savaşların gerçekleştiği dönem ise imparator Herakliyas'a (610-641) rastlamış olduğundan, Doğu Roma İmparatorluğu ve İran Devleti arasındaki tarihsel vakıalar bu dönemden itibaren ele alınacaktır.

Herakliyas'un, İmparator Phokas'ın (602-610) tedhiş rejimine karşı ayaklanıp nihayetinde onu idam ettirmesinin ardından devlet idaresini eline almasıyla, Doğu Romalılar için yeni bir dönem başlamış bulunuyordu. Herakliyas'un hâkimiyetini ilan ettiği bu dönemde ise ekonomik olarak çökme noktasına gelen devletin hazinesi bomboş durumdaydı.¹⁰⁰ Bu sebeple de paralı asker toplamaya bağlı olarak yürütülen ordu sistemi oldukça zayıflamıştı. Slavlar ve Avarlar tarafından devletin batı eyaletleri yağmalanırken, İranlılar da Anadolu içlerine kadar yönelerek doğu eyaletlerine taarruza geçmişlerdi.¹⁰¹

⁹⁸ Esed, *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*, s. 982.

⁹⁹ Endelüsî, *Tabâkâtü'l-Ümem*, s. 7, 35.

¹⁰⁰ Demirkent, Işın, "Herakleios" *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1998), C. 17 s. 210-215.

¹⁰¹ *Aynı*.

O dönemde İran tahtında bulunan isim ise II. Hüsrev'di (590-628). Dağılma noktasına gelmiş olan ülkesinin birliğini yeniden sağlayan II. Hüsrev; Doğu Roma kuvvetleriyle yaptığı savaşlarda ardı ardına başarılar elde ediyordu.¹⁰² Rumlara ait olan toprakları kendi idaresine almak üzere harekete geçmiş, 611 yılından itibaren Suriye'yi ele geçirmeye başlamış ve Roma'nın doğu eyaletleri arasında ana kent sayılabilecek Antakya'yı, daha sonra Dimaşk (Şam) ve Mısır'ı işgal etmişti.¹⁰³ İran ordusu tarafından 614'te de kutsal şehir Kudüs zapt edilmiş, Mukaddes Mezar Kilisesi yakılıp yıkılmış, İsa'nın (a.s.) gerildiğine inanılan ve Rumlar için kutsal kabul edilen haç, yerinden alınarak İran'ın merkezi Ktesifon'a (Medâin) götürülmüştü.¹⁰⁴ Maddî anlamda toprak ve can kaybetmekte olan Doğu Roma İmparatorluğu'nun bir de kutsallarına yapılan bu saldırılar sonucu manevî olarak da iyice zayıfladığı söylenebilir.

Herakliyus ilk yıllarda İran ordusunun istilasını önleyemedi. Anadolu üzerine ilerleyişini 615'te hala sürdürmekte olan İran ordusu 619 yılında Mısır'ı tamamen idaresine geçirmişti. Diğer yandan batı eyaletlerine akınları devam eden Slavlar ve Avarlar tarafından Yunanistan, Pelopones ve hatta Adalar'a kadar olan toprakların tahrip edilmesiyle birlikte; Makedonya, Tesalya, Trakya eyaletleri de işgal edilerek Doğu Roma'nın Balkanlardaki hâkimiyeti birkaç şehir hariç olmak üzere çökertilmiş olundu.¹⁰⁵

Rum suresinin ilk ayetlerinin nâzil olduğu miladî 615-616 yıllarına tekabül eden hicretten takribi yedi yıl önceki dönemde Doğu Roma İmparatorluğu'nun tamamen yok olup tarih sahnesinden silinmesine kesin gözüyle bakılıyordu.¹⁰⁶ Fakat Kur'ân-ı Kerim'in işaret ettiği süreye¹⁰⁷ dâhil olan 622 yılında -ayetler nâzil olduktan altı ya da yedi yıl sonra- durum tersine dönerek Rumlar yeniden güç kazanmaya başladılar.¹⁰⁸ Böylelikle kaybettikleri toprakları yeniden hâkimiyetleri altına almayı başardılar. Avarlarla 623'te anlaşma yoluna giderek aradaki barışı sağlayan Herakliyus, ordusuyla birlikte İran topraklarının üzerine ilerleyişine devam etmiş,

¹⁰² Naskali, "İran" C. 22, s. 395.

¹⁰³ El Check, *Arapların Gözüyle Bizans*, s. 34.

¹⁰⁴ Demirkent, "Herakleios" C. 17, s. 210-215.

¹⁰⁵ *Aynı.*

¹⁰⁶ Esed, *Kur'ân Mesajı Meal-Tefsir*, s. 983.

¹⁰⁷ *في بضع سنين* Rûm, 30/4.

¹⁰⁸ Esed, *Kur'ân Mesajı Meal-Tefsir*, s. 983.

624'te İranlıların kutsal şehri olan Gence'yi ele geçirmiş ve İran ordusunun Kudüs'ü tahrip etmesine karşılık Zerdüş mabedini yağmalamıştır.¹⁰⁹

Doğu Roma İmparatorluğu 626-627 yıllarında, önce Kafkas kabileleri ve ardından Hazar Türkleriyle yaptıkları ittifaklar sonucu İran Devleti üzerinde hâkimiyet kurmayı başarmıştı. Avarları önce deniz sonrasında da kara savaşlarında mağlup ederek geri çekilmek zorunda bırakmıştı.¹¹⁰ Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre 626 yılının sonları 627 yılının başlarında, İran ordusu artık tamamen bozguna uğratılmış ve kesin bir üstünlük sağlanmıştır.¹¹¹ Avarlarla yaptığı ittifaklara rağmen güç kaybetmeye devam eden II. Hüsrev tahtından indirilerek idam edilmiştir. Tarihin iki büyük imparatorluğu arasındaki savaşların tarihsel seyri hakkındaki bilgilerden sonra ayetlerde bu konunun işlenişini ele almaya çalışalım.

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Doğu Roma İmparatorluğu'nun tüm etkinliğini ve yetkinliğini kaybettiği; imparatorluğun hâkimiyet alanının yalnızca devlet merkeziyle sınırlı kaldığı bir dönemde, geleceğe ait böyle bir galibiyet haberinin verilmesi oldukça dikkat çekicidir. Doğu Roma ve İran arasında meydana gelen savaş ve bu savaşın yansımaları Rûm suresinde şu şekilde anlatılmaktadır:

الْم ﴿١﴾
 غُلِبَتِ الرُّومُ ﴿٢﴾
 فِي آتَنَى الْأَرْضِ وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ ﴿٣﴾
 فِي بَضْعِ سِنِينَ لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدِ وَيَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ ﴿٤﴾
 يَنْصُرُ اللَّهُ يَنْصُرُ مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ ﴿٥﴾
 وَعَدَ اللَّهُ لَا يُخْلِفُ اللَّهُ وَعْدَهُ وَلَكِنْ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٦﴾

Elif. Lâm. Mim Rumlar yakın bir yerde yenilgiye uğradılar. Fakat onlar bu yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip gelecekler. Önce olduğu gibi sonra da Allah'ın dediği olur. O gün müminler Allah'ın yardımı sebebiyle sevinecekler. O dilediğini muzaffer kılar. O çok güçlüdür, engin merhamet sahibidir. Bu Allah'ın vaadidir. Allah vaadinden caymaz; ama insanların çoğu bunun bilincinde değildirler.¹¹²

¹⁰⁹ Ebu'l A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhîmu'l Kur'an*, Çev. Muhammed Han Kayanî vd., (İstanbul: İnsan Yay., 1987), C. 4, s. 247.

¹¹⁰ Demirkent, "Herakleios" C. 17, s. 210-215.

¹¹¹ Mevdûdî, *Tefhîmu'l Kur'an*, C. 4, s. 247; Esed, *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*, s. 983; El Check, *Arapların Gözüyle Bizans*, s. 34; Naskali, "İran" C. 22, s. 395; Demirkent "Herakleios" C. 17, s. 210-215; Hakkı Yılmaz, *Tebyînu'l-Kur'an İşte Kur'an* (İstanbul: İşaret Yay., 2009), C. 8, s. 264; Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri* (İstanbul: Bayraklı Yay., 2005), C. 15, s. 16.

¹¹² Rûm, 30/1-6.

Rûm suresi, hurûf-ı mukattaa (الم) ile başlamaktadır. Hurûf-ı mukattaa terkihi, harf kelimesinin çoğulu olan hurûf ile “kesilmiş, ayrılmış” anlamındaki mukattaa kelimesinden meydana gelen bir tamlamadır.¹¹³ İslam âlimleri bu kesik harflerin müteşâbihattan olduğu hususunda ittifak halindedir ve müteşâbihattan addedilen bu harflerin delalet ettiği manalar hakkında çeşitli görüşler ortaya koymuşlardır.¹¹⁴ Çalışmamızın sınırlılığı bakımından hurûf-ı mukattaa'nın tanımıyla iktifa ederek ayetlerin yorumuna geçeceğiz.

Râzî (ö. 606/1210) ilgili ayetleri tefsir ederken surenin hurûf-ı mukattaa (الم) ile başlıyor olmasının hikmetini ve inceliğini; ikinci ayetinde gayba dair bir haberin yer almasıyla açıklar. Ona göre, dinleyenlerin dikkatini ayetlerin konusu üzerine çekmek, tüm kalpleriyle dinlemeye yöneltmek, onların zihinlerini uyandırmak ve zihinlerde kalıcılığı sağlamak amacıyla sureye anlamı bilinmeyen bu harfler ile başlanmıştır.¹¹⁵ Hurûf-ı mukattaa ile başlayan sureler genellikle daha sonra “Kur’ân”, “Zikr”, “Furkân”, “Kitâb” gibi kelimelerle devam eder.¹¹⁶ Fakat Rûm suresi; hurûf-ı mukattaa ile başlayıp ardından Kur’ân’dan bahsedilmeyerek farklı bir konunun ele alındığı nadir surelerden¹¹⁷ olma özelliği de taşımaktadır.

İbn Ömer surenin ikinci ve üçüncü ayetinde zikredilen *yenildiler/mağlup oldular* manasına gelen غلب/ğulibe ile *galip gelecekler* anlamındaki سَيَغْلِبُونَ/seyağlibûn kelimelerini malum ve meçhul kiplerini kullanarak: *ğalebe ve seyuğlebûn* şeklinde okumuştur.¹¹⁸ İlgili ayetlerin bu kıraat ile yorumlanabileceğini benimseyen müfessirler bulunmaktadır.¹¹⁹ Bu kıraatin esas alınması durumunda ise mana: ***Rumlar galip geldiler... Fakat yakında yenilecekler*** şeklinde değişmektedir. Bu okuyuşa göre Rumların galip gelmesinden kasıt, onların İranlılar karşısında sağladığı üstünlüktür. Ayetin ikinci kısmından ise Rumların sağladığı bu üstünlükten sonra Müslüman Araplar karşısında yenilecekleri anlaşılmaktadır. Nitekim tarihte İranlılara üstün gelen Rumlar, Müslümanlar karşısında hezimete uğramışlardır.

¹¹³ M. Zeki Duman ve Mustafa Altundağ, “Hurûf-ı Mukattaa” *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1998), C. 18, s. 401.

¹¹⁴ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Ankara Fakültesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1971), s. 130.

¹¹⁵ Râzî, *Meḫâṭihu'l-Ġayb*, C. 13, s. 85.

¹¹⁶ Bkz. Bakara, A'râf, Secde, Fussilet surelerinin ilk ayetleri.

¹¹⁷ Bkz. Meryem ve Ankebût surelerinin ilk ayetleri.

¹¹⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, (ö. 310/923), *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Muhsin et-Türkî, (Kahire: Dâr-u Hicr, 2001), C. 18, s. 446.

¹¹⁹ Bu müfessirlere örnek olarak bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C. 5, s. 198; Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl*, C. 3, s. 45; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, C. 6 s. 3802.

Şöyle ki; Herakliyas'un iktidarı eline geçirdiği sıralarda Arabistan'da da yeni bir din, İslam doğuyordu. Hz. Muhammed'in vefat tarihi olan 632'de, Müslümanların hâkimiyet alanının henüz Hicaz dışındaki bölgelere ulaşmamış olmasıyla birlikte, Müslümanlar birkaç sene içinde Hz. Peygamber'i takip eden halifeleri ve kudretli kumandanlarının yürüttüğü fetih politikaları sayesinde ateşperest inancı benimseyen İran Devletinin topraklarını İslam Devletine katarak İran'ı yıkmayı başarmışlardır.¹²⁰ Önce Ecnadeyn (634) ardından Yermük (636) savaşlarıyla Suriye, Filistin, el-Cezire ve Mısır'ın önemli bir bölümü Müslümanlar tarafından fethedilmiştir.¹²¹ İkinci kıraatin esas alınabileceği görüşünü savunanlara göre; Müslümanların bu büyük başarısı sebebiyle ayette geçen galibiyet, Müslümanların galibiyeti olarak yorumlanabilir ve böylece söz konusu ayetlerin Müslümanlar için gelecekte sevinecekleri bir galibiyet haberinin içerdiği sonucuna ulaşılabilir.¹²²

Her ne kadar böyle olsa da bu ikinci kıraatten çıkan mana –ileride açıklanacak olan- (فِي بَضْعِ سِنِينَ) ifadesine tenakuz eder. Zira yukarıda tarihlerini vererek izah etmeye çalıştığımız Müslümanların Rumlar karşısındaki galibiyeti, üç-dokuz sene içerisinde gerçekleşmemiştir.

İkinci ayette geçen galibiyetin gerçekleşeceği yer olarak ifade edilen ve **en yakın bir yer** manasına gelen **أَنْتَى الْأَرْضِ** kelimesiyle ilgili müfessirlerin farklı yorumları yer almaktadır. Râzî bu kelimeyi **Arapların kendi diyarına en yakın yer** olarak genel bir ifade ile tefsir ederken bu yorumuna; arz kelimesinin başındaki marifelik (belirlilik) ifade eden *elif-lâm* takısı ile birlikte gelmiş olmasını gerekçe göstermektedir.¹²³ Bu yoruma göre Arapların belli ve bilinen yerinin kendi toprakları olduğu anlaşılmaktadır. Zemahşeri'nin (ö. 538/1144) yorumunda da benzer ifadelere rastlanılmaktadır. Arz-toprak denilince Arapların ilk aklına gelecek olanın kendi toprakları olabileceğini ifade etmekle birlikte, Romalıların düşmana en yakın olan topraklarında yenilmiş olmaları ihtimaline yer vermiştir.¹²⁴ Mukâtil b. Süleyman ve Beydâvi de **أَنْتَى الْأَرْضِ** kelimesini Rumların İranlılara en yakın toprakları olan Ürdün ve Filistin toprakları (Ezriât ve Busra) olarak açıklamıştır.¹²⁵ Taberî ve Nesefî ise İranlıların kendilerine en yakın bölge olan Şam topraklarına yakın bir yerde Rumları

¹²⁰ Demirkent, "Bizans" *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1992), C. 6, s. 233.

¹²¹ *Aynı.*

¹²² Ebu's-Suûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, C. 10, s. 4688; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, C. 6, s. 3802.

¹²³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gâyb*, C. 13, s. 85.

¹²⁴ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, C. 5, s. 196.

¹²⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, C. 3, s. 406; Beydâvi, *Envârü't-Tenzîl*, C. 3, s. 45.

yenilgiye uğrattığı bilgisini kaydederler.¹²⁶ Olayın gerçekleştiği yer üzerine İmam Kurtubî “*Yakın yerden kasıt Şam (Suriye)’dır. Eğer bu olay Mücahid’in naklettiği gibi el-Cezire’de gerçekleşmiş ise, İran topraklarına en yakın olan yer kastedilmektedir. Şayet Ürdün’de meydana geldiyse, Rumların topraklarına en yakın yer demektir.*” değerlendirmesinde bulunmuştur.¹²⁷ Sonraki dönem Kur’ân yorumcularının görüşlerinin yer aldığı eserlerde ise o dönemlerde Arabistan’a en yakın olan Doğu Roma’nın hâkimiyetindeki ülkelerin Filistin, Ürdün ve Suriye (Şam) olduğu; Rumların İranlılara bu topraklar üzerinde yenildikleri nakledilmektedir.¹²⁸

2.1.2. Savaşın Psikolojik ve Sosyolojik Çerçeve Değerlendirilmesi

Söz konusu Doğu Roma-İran savaşında Müslümanların ve Mekkeli müşriklerin pozisyon alışlarında inanca dayalı ve psikolojik sebepler olduğunu, müşriklerin bu savaş sebebiyle Müslümanlara baskı kurma çabalarını ve nihayetinde Müslümanların inen ayetle manen motive edilerek desteklendiklerini görüyoruz.

Rumlar ve İranlıların savaşı her ne kadar farklı bir coğrafyada yaşanıyor idiyse de Mekke şehrinde neşv-ü nemâ bulan İslam dininin müntesipleri ile putperest inanca sahip Mekkelilerin de bir şekilde gündeminde idi. Cereyan eden savaş ile ilgili bilgiler Mekke’ye geliyor ve insanlar bu konuyu konuşuyorlardı. Sadece konuşmakla da kalmayıp savaşan taraflar ile ilgili pozisyonlarını da belirgin bir şekilde ifade ediyorlardı.¹²⁹ Her ne kadar söz konusu savaşın birçok farklı sebebi olsa da en önemli sebeplerinden birisi inanca bağlı dini bir yönünün oluşuydu. Doğu Roma-İran savaşı bu yönüyle semavî bir din olan Hristiyanlık ile putperest bir inancın savaşı idi. Nitekim her iki tarafın birbirlerinin kutsallarını hedef almış olmaları da bu kanaati desteklemektedir.

2.1.2.1. Müşrikler Tarafından Müslümanlara Baskı

Rumların yukarıda zikredilen topraklarda İranlılara mağlup olmasının ardından bu haber Mekke’ye ulaştığında müşrikler savaşın sonucuna çok sevinmiş ve yalnızca sevinmekle kalmayıp çoktanrılı İranlıların galibiyeti üzerinden de Müslümanlara psikolojik baskı kurmaya çalışmıştır. Onları ümitsizlik içerisine çekmek ve morallerini

¹²⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C. 18, s. 447; Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseî, (ö.710/1310), *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, thk. Yusuf Ali Bedevî, (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998), C. 2, s. 689.

¹²⁷ Kurtubî, *Ahkâmi'l-Kur'ân*, C. 7, s. 247.

¹²⁸ Mevdûdî, *Tefhîmu'l Kur'an*, C. 4, s. 245; Ebu's-Suûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, C. 10, s. 4688; Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, C. s. 3797; Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri*, C. 7, s. 6.

¹²⁹ Taberî, *Tarih-i Taberi*, Çev. M. Faruk Görtunca, (İstanbul: Sağlam Yay., trs.), C. 3, s. 24.

bozmak için de: “Siz ve Rumlar ehl-i kitapsınız, biz ve İranlılar ise putperestiz. Bizim kardeşlerimizin sizin kardeşlerinize galip geldiği gibi biz de sizi yeneceğiz.” demişlerdir.¹³⁰

kendi kardeşleri ve çocuklarına da aynı zulmü reva görüyorlardı. Fakat müşriklerin her türlü psikolojik ve fizikî baskıları onları amaçlarına ulaştıramıyor, inananları yolundan döndüremiyordu. Kureyşli müşriklerin son ve tek hak din olan İslam'ın¹³⁶ Peygamber'i Hz. Muhammed'in çağrısına karşı bu kadar tepkili olmalarının, kin ve nefret duymalarının temelinde yatan pek tabii bazı sebepler vardı.

Mekkeliler putperest idi ve tapındıkları bu putları Allah'a ortaklar olarak benimsiyorlardı. Kâbe'de 360 adetten fazla putu bulunan müşrik toplum için bu putlar aynı zamanda maddî gelir elde etmenin en etkili yollarından biriydi. Kureyş'in müşrikleri; bütün putları reddeden ve tek Allah inancını yüreklere yerleştirmeyi hedefleyen İslam'ı kabul etmeleriyle birlikte, putlar üzerinden doğrudan ve dolaylı yoldan kazanç elde etmelerinin artık mümkün olmayacağını biliyorlardı. Mala, mevkiye ve nüfuza oldukça önem addeden müşrikler tüm bu sahip olduklarını kaybetme endişesiyle Hz. Peygamber'in çağrısına karşı çıkıyordu.

Diğer yandan İslam, insanlar arasındaki tüm sınıf farklılıklarının ortadan kaldırılıp aradaki eşitliğin sağlanmasını ve insanların bir tarağın dişleri mesabesinde olmasını istiyordu. Tüm insanların Allah katında eşit olduğunu; üstünlüğün, şan ve şerefin yalnızca takva ile ölçülebileceğini ilan ediyordu.¹³⁷ Fakat müşriklere göre beklenen Peygamberlik vazifesi Mekke'nin ileri gelenlerinden liderliğe daha münasip gördükleri zengin, güçlü ve soylu kimselerin hakkı idi. Onların bu tutumları Zuhruf suresi 31. ayet-i kerimede mealen şöyle dile getirilmektedir: *“Derler ki bu Kur’ân, iki şehrin birinden bir büyük adama indirilmeli değil miydi?”*¹³⁸

Müslümanlara muhalif olan ve sürekli baskı kuran bu karşıt müşrik topluluk arasında her ne kadar bireyci davranıp karar verenler olsa da çok ciddi bir kesimi kabile sadakatini muhafaza ediyordu. Muhafazakâr tutumları onları atalarının dininden dönmeye yanaştırmıyordu. İyi ve kötüye, güzel ve çirkine, faydalı ve zararlıya kendi aklî melekelerini kullanarak ulaşmaktan imtina ediyor, onlara dayatılan öğretilerle inanç dünyalarını sürdürüyorlardı. Doğruluğunu ve yanlışlığını düşünmeden atalarımızdan böyle gördük diyerek yenilik ve hakikatlere gönül dünyalarını tamamen kapatıyorlardı. İptidai düşünce yapısıyla hareket eden bu toplum Kur’ân'da şöyle dile getirilmektedir: *“Onlara: ‘Allah'ın indirdiğine uyun.’ dendiği vakit de: ‘Yok,*

¹³⁶ إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ “Kuşkusuz Allah katında din İslâm'dır ...” Âli-i İmrân, 3/19.

¹³⁷ إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ “... Sizin Allah'ın katında en şerefli olanınız takvaca (kötülükten sakınma, iyilikte yarışma konusunda) en ileride olanlarınızdır ...” Hucurât, 49/13.

¹³⁸ وَقَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ هَذَا الْقُرْآنُ عَلَى رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ Zuhruf, 43/31.

atalarımızı neyin üzerinde bulduysak ona uyarız.' dediler. Ya ataları bir şeye akıl erdiremez ve doğruyu seçemez idiyse de mi onlara uyacaklar? ”¹³⁹ Müşrik toplumun Hz. Peygamber’e ve Müslümanlara muhalif olmalarının sebeplerinden birisi de atalarının dinine olan muhafazakâr tutumları ve taassuplarıydı. Dolayısıyla atalarının dinlerinden yüz çevirerek yeni bir inanişaya yelken açmaktan kaçınmalarının altında, ailevî bağlarının zedeleneceği, bölünmelere sebep olacağı ve bunun sonucu olarak da sosyal yapılarının altüst olacağı endişesi yatıyor olabilir.¹⁴⁰ Nitekim o zamana kadar inanageldikleri dinlerinin ve bu inanış kültürünü onlara taşıyan büyüklerinin, akla ve fitrata ters düştüğünü kabul ederek İslam’ı seçen Mekkelilerin maruz kaldığı sosyal dışlanma bu durumu izah etmektedir. Öyle ki; Kureyş’in müşriklerinin Müslümanlara karşı yürüttüğü düşmanca politikalarının, şiddetli baskı ve eziyetlerinin bir sonucu olarak Hz. Peygamber ve ashabı hicrete mecbur bırakılmıştı.¹⁴¹

Mekkeli müşrikler Müslümanlara ve dahası ehl-i kitaba olan düşmanlıklarını o kadar ileri götürmüşlerdi ki ateşperest İranlılar ile Hristiyan inancını benimseyen Rumlar arasındaki savaşlarda kendileri gibi çok tanrılı İranlıları taraf tutuyor ve onların muzaffer olmasını temenni ediyorlardı. Müslümanlar ise Rumların bu yenilgisinden dolayı müteessir olmuşlardı. Her iki tarafın tercihlerinin temelindeki sebep ise ağırlıklı olarak inançlarına kaynaklık eden unsurlarda ortaklık bulunmasıdır. Bu husus Kur’ân’ın çeşitli ayetlerinde de teyit edilmektedir. Örneğin Hz. Peygamber’e vahiy gelmesinin üzerine sevinen kitap ehli kimselerin olduğunu bildiren ayetler bulunmaktadır. Râd suresinin: “*Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler sana indirilenden sevinirler...*”¹⁴² mealindeki ayeti bu duruma örnek vermek mümkündür. En’âm suresinin: “*... Kendilerine kitap verdiklerimiz, O’nun (Kur’ân) gerçekten Rabbin tarafından indirilmiş olduğunu bilirler...*”¹⁴³ mealindeki ayeti de kitap ehlinden bir kısmının bu indirilenin Allah tarafından olduğunu tasdik ettiklerini göstermektedir. Bunlardan başka ehl-i kitabın açıkça iman ettiklerini haber veren Kasas suresi 52 ve 53. ayetlerinde de mealen şöyle buyrulmaktadır: “*Bundan önce kendilerine kitap verdiklerimiz, bu Kur’ân’a inanırlar. Onlara Kur’ân okunduğu*

¹³⁹ “Onlara, ‘Allah’ın indirdiğine uyun’ denildiğinde, ‘Hayır, atalarımızdan gördüğümüze uyarız’ dediler. Ya atalarının akli bir şeye ermemiş, doğru yolu bulamamışlarsa!” Bakara, 2/170.

¹⁴⁰ W. Montgomery Watt, *Hiz. Muhammed Mekke’de*, Çev. Süleyman Kalkan, (İstanbul: KURAMER Yay., 2016), s. 172.

¹⁴¹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, C. 1, s. 349.

¹⁴² Râd, 13/36. وَالَّذِينَ آمَنُوا بِالْكِتَابِ وَآمَنُوا بِمَا نُزِّلَ إِلَيْكَ

¹⁴³ En’âm, 6/114. وَالَّذِينَ آمَنُوا بِالْكِتَابِ يَعْلَمُونَ أَنَّهُ مُنْزَلٌ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ

zaman: “O’na iman ettik, O Rabbimizden gelen gerçektir... Zaten biz ondan önce de Müslümandık” derler.”¹⁴⁴ Yukarıdaki ayetler ışığında müşriklerin kendilerine yapılan bu çağrıya kötü niyetle yaklaşmalarının ve Müslümanlara sosyal, ekonomik, psikolojik baskı kurmalarının bir diğer sebebi olarak; Kur’ân’ın müşriklere yönelik uyarılarından ve tavizsiz tutumundan rahatsız olmaları zikredilebilir. Çünkü Kur’ân’da kendileri için kullanılan sert üsluba karşılık; içlerinde Kur’ân’ı ve Hz. Peygamber’i tasdik edenlerin bulunduğu ehl-i kitap hakkında ılımlı bir tutuma yer verilmiştir. Kur’ân-ı Kerim’in ehli kitap hakkındaki ılımlı yaklaşımının ve müşriklere yönelik tavizsiz tutumunun kendilerini düşüncesizce hakikate kapatan, zaaflarının ve komplekslerinin esiri olmuş bu müşrik toplumu rahatsız etmesi, öfkelenmesi ve nihai olarak da Müslümanlar üzerinde baskı kurmaya yöneltmesi beklenen bir durumdur.¹⁴⁵

Hiz. Muhammed’e ve kendisinden önceki tüm peygamberlere tebliğ etmeleri üzere gönderilen; bireyleri ve dolayısıyla da toplumu olumlu yönde değiştirme ve geliştirme amacı taşıyan ilke ve kuralların kaynağının yalnızca Allah olduğu gerçeği Kur’ân’ı Kerim’de vurgulanmaktadır. Şûrâ suresinin 13. ayetinde mealen: “O, Nuh’a buyurduklarını, sana vahyettiklerimizi, İbrahim’e, Mûsâ’ya ve İsa’ya buyurduklarımızı size din kıldı ki o dini ayakta tutasınız, o konuda ayrılığa düşmeyesiniz. Kendilerini davet ettiğin bu din müşriklere ağır geldi. Allah (dini tebliğ için) dilediğini seçer ve kendisine yöneleni doğruya iletir.”¹⁴⁶ buyrulurak İslam dini de dahil olmak üzere tüm ilahî dinlerin temel kaynağının ve gayesinin bir olduğu ifade edilmektedir. Müşrikler de inanç esaslarındaki benzerlikleri ve bazı yanlış çıkarımları sebebiyle Hristiyanları ve Müslümanları ortak olarak görüyor ve bunun sonucu olarak Müslümanları sevmiyor hatta nefret ediyorlardı. Mekkeli müşrikler Müslümanların inançlarına olan düşmanlıklarından dolayı; Allah’ın birliğini reddetme ve O’na ortaklar koşma hususunda ortak noktada buluştukları ateşperest/putperest İranlıları destekliyordu. Onların ehl-i kitap olan Rumlara üstün gelmesinden mutluluk duyuyor; Doğu Roma devletinin güç kaybetmesini alay konusu ediyorlardı. Savaşların Rumlara adına olumsuz seyretmesini fırsat bilerek Müslümanlara baskı kurma ve kışkırtma gayreti içerisine giriyorlardı. Ayrıca Rumlara ile İranlılar arasında süregelmekte olan savaşlarda müşriklerin takındıkları tavrın taraf tutmaktan öte olduğunu söylemek

¹⁴⁴ Kasas, 28/52-53. الَّذِينَ اتَّخَذُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِهِ هُمْ بِهِ يُؤْمِنُونَ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُ الْكِتَابِ إِذَا كُنَّا مِنْ قَبْلِهِ مُسْلِمِينَ

¹⁴⁵ Derveze, *et-Tefsîr ‘ul-Hadîs*, C. 4, s. 288.

¹⁴⁶ شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ مَا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ اللَّهُ يَجْتَبِي إِلَيْهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي إِلَيْهِ مَنْ يُنِيبُ Şûrâ, 42/13.

mümkündür. Nitekim inanç birliğinden kaynaklı kardeşleri olarak niteledikleri ateşperest İran toplumunun; Müslümanlar gibi vahye ve peygamberliğe iman eden ehl-i kitap Rumlara karşı elde ettiği galibiyeti örnek göstererek, kendilerinin de Allah’a ve Peygamber’ine iman edip şirki kabul etmeyen Müslümanlar karşısında zafer kazanacağı ahdiyle meydan okuması, bu durumu açıklamaktadır.¹⁴⁷

Yukarıda ele aldığımız tüm bu muhtelif sebepleri birlikte değerlendirdiğimizde kabileci ruhun hâkim olduğu Mekke müşrik toplumu için özetle şunları söylemek mümkündür. Güçlenerek yayılmakta olan İslam’ın kendi kişisel çıkarlarını olumsuz etkilemesinin yanında sosyal, siyasî ve ekonomik sonuçlarından da endişe duyuyorlardı. Dolayısıyla bu sebeplerin etkisi altında kalarak İslam hareketine karşı çıkmış, Hz. Peygamber ile birlikte ona iman edenleri yolundan ve dininden döndürmek için ellerinden geleni yapmışlardır. Nitekim bu faaliyetleri başarılı sonuca ulaşamamıştır ve Müslümanlar karşılaştıkları zorluklarda Allah tarafından manen motive edilerek sevindirilmiştir.¹⁴⁸ Son olarak Saff suresinin sekizinci ayetini burada zikretmek yerinde olacaktır: *“Ağızlarıyla Allah’ın nurunu söndürmek istiyorlar. Allah ise nurunu tamamlamayı murat etmiştir ve kâfirler istemese de Allah nurunu tamamlayacaktır.”*¹⁴⁹

2.1.3. Müslümanların Rumları, Müşriklerin İranlıları Desteklemesinin Muhtemel Sebepleri

Doğu Roma-İran arasındaki bu savaşta Müslümanların Rumları; müşriklerin ise İranlıları desteklemiş oldukları, muteber kaynaklardan aktardığımız rivayetler incelendiğinde ortaya çıkmaktadır. Savaşın taraflarına baktığımızda ilke olarak İranlıların benimsemiş olduğu Mecûsî (ateşperest) inancın, Mekkeli müşriklerin inancıyla örtüştüğünü görüyoruz. Mecûsîler de ateşe taparak müşrikler gibi tevhid inancını reddediyor ve Allah’a ortaklar ihdas ediyorlardı. İnançlarındaki ortak noktalar müşriklerin İranlılardan taraf olmasına zemin oluşturuyordu. O güne kadar inmiş olan ilgili ayetlerde müşrik Araplara nispeten daha ılımlı bir üslup kullanılan ehl-i kitap Rumların, kendileri gibi çoktanrılı İranlılara yenilmiş olması büyük bir sevinçle karşılanarak onların zaferinden kendilerine pay çıkarıyorlardı. Savaşın diğer tarafını

¹⁴⁷ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, C. 3, s. 406; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C. 18, s. 451-452; Nesefî, *Medârik*, C. 2, s. 690; Beydâvî, *Envârü't-Tenzil*, C. 3, s. 45; Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, C. 4, s. 246.

¹⁴⁸ *وَيَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ بِنَصْرِ اللَّهِ* “... O gün müminler Allah’ın yardımıyla sevinecekler...” Rûm, 30/4-5; *فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ* “Şimdi sen sabret. Bil ki Allah’ın vaadi gerçektir...” Rûm, 30/60.

¹⁴⁹ *يُرِيدُونَ لِيُطْفَؤُا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَاللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ* Saff, 61/8.

teşkil eden Hristiyan Rumlar -tek tanrı inançlarının zamanla tahrif olmasına karşın- Allah inancını dinin temeli olarak görüyor, ölümden sonraki hayat olan ahirete iman ediyor, vahiy ve risâleti dinin kaynağı olarak benimsiyorlardı. Benimsedikleri dinî ilkelerin İslam'ın ilkeleri ile benzeşmesinden dolayı da Müslümanlar Rumları destekliyor ve putperestlerin kendilerine hâkim olmasını istemiyorlardı.¹⁵⁰

*“Kuşku yok ki iman edenlerin, insanlar içinde en amansız düşmanlarının Yahudiler ve şirk koşanlar olduğunu göreceksin. Yine, onlar arasında iman edenlere sevgi bakımından en yakın olanların da ‘Biz Hristiyanız’ diyenler olduğunu göreceksin. Çünkü bunların içinde (insaflı) keşişler ve rahipler vardır ve onlar büyüklük taslamazlar.”*¹⁵¹ şeklinde inen ayetlere baktığımızda kaynak birliği ve iman ilkelerinde yakınlık bulunan inanç grupları arasında başka inanç gruplarına nispetle daha sıcak bir ilişki bulunduğu, özellikle Hristiyanların Müslümanlara karşı daha içtenlikli davrandıklarına tanıklık etmekteyiz. Bundan dolayıdır ki ilgili ayetler, Müslümanların Hristiyan Rumları neden desteklediklerini anlamamız açısından önem arz etmektedir.

Söz konusu Mâide 82. ayet-i kerimeye baktığımızda, Hz. Peygamber'in temas halinde olduğu inanç çevrelerinin, kendisine iman edenlere karşı tutumları bakımından iki gruba ayrılmakta olduklarını anlıyoruz. Bu iki gruptan Yahudiler ve müşriklerin Müslümanlara olumsuz yaklaştıklarını; en olumlu bakışın ise Hristiyanlara ait olduğunu görmekteyiz. Buradan belirli inanç kesimlerini kesin bir tasnife tabi tutup dost veya düşman ilan etme anlamı çıkarılmamalıdır. Ayetteki tespitin bizlere o dönemin inanç gruplarının, Hz. Peygamber'e ve Müslümanlara karşı pozisyon alışları hakkında bilgi verdiği unutulmamalıdır.

Kasas suresi 59. ayet-i kerimeden ise yeni gelen peygamberden bir önceki peygambere iman eden kimselerin; yeni peygamberin mesajı kendilerine ulaşınca ve onu açıktan reddedinceye kadar helakten korunmuş olacakları anlaşılmaktadır.¹⁵² Savaşın cereyan ettiği ve Hz. Muhammed'in peygamberliğinin henüz beşinci altıncı seneleri olan bu dönemde, İslam dininin mesajları henüz Arabistan dışına ulaşmış durumda değildi. Bu sebeple Müslümanlar Hristiyanları kâfir sınıfında

¹⁵⁰ Mevdûdî, *Tefhîmu'l Kur'an*, C. 4, s. 249.

¹⁵¹ لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِلَّذِينَ آمَنُوا الْيَهُودَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا وَلَتَجِدَنَّ أَقْرَبَهُمْ مَوَدَّةً لِلَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ قَالُوا إِنَّا نَصَارَاجَ ذَلِكَ بَأَنَّ مِنْهُمْ قِسِيَّيْنِ وَرُهْبَانًا وَأَنَّهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ Mâide, 5/82.

¹⁵² “... Halka ayetlerimizi okuyan bir peygamber göndermedikçe Rabbin memleketleri helâk etmez...” Kasas, 28/59.

değerlendirmiyorken, Yahudi inancına sahip olan topluluğu İsa (a.s.) peygamberi inkâr etmelerinden dolayı kâfir gözüyle bakıyorlardı.¹⁵³ İlgili ayet; Hz. Peygamber'in tebliğinin henüz kendilerine ulaşmadığı varsayılan o zamanın Hristiyan Rumlarının müşrikler gibi değerlendirilmediğini de göstermektedir.¹⁵⁴

Hz. Muhammed'in tebliğ vazifesinin sınırlarının genişlemesiyle birlikte İslam dinini tanıtmak ve yaymak üzere farklı bölgelerin devlet yöneticilerine elçiler aracılığıyla davet mektupları gönderilmiştir. Bu davet mektuplarına olumlu tepki verenlerin Hristiyanlar arasından olması da Müslümanların müşriklere ve Yahudilere nispetle Hristiyanlara daha yumuşak olmaları sonucunu doğurmuştur.¹⁵⁵ Nitekim Habeş Kralı Necâşî'nin müşriklerin zulüm ve baskılarından kaçmak maksadıyla kendisine sığınan Müslümanların tarafında olarak onlara iyi muamelede bulunmasının, onları müşriklere teslim etmeyerek himayesi altına almasının¹⁵⁶ Müslümanların o dönem için Hristiyanlara sempati ile bakmalarına olanak tanıdığını ifade edebiliriz.

Müşriklerin tek Allah'a inandığını söyleyen vahiy temelli semavî din müntesipleri Rumların mağlup olduğunu, çoktanrılı İranlıların üstünlük elde ettiğini, Mekke'deki Müslümanların da sonunun Hristiyan Rumlar gibi olacağını söyleyerek Müslümanlara karşı oluşturmaya çalıştıkları psikolojik ve toplumsal baskıya karşı bir refleks olarak Müslümanların Rumlardan yana taraf almış olabilecekleri de ihtimaller dâhilindedir.

2.1.4. Müslümanlara Manevi Motivasyon ve Müjde

Tefsir kaynaklarının Rûm suresinin nüzûl sebebini açıklayan bölümlerinde; ağırlıklı görüşe göre Rumların hezimete uğraması üzerine umutsuzluğa düşen ve savaşın sonucundan dolayı üzüntüye uğrayan Müslümanların manen moral ve motive edilmesi için bu ayetlerin nâzil olduğu ifade edilmektedir.¹⁵⁷ Müslümanların bu sevincini alternatif sebeplere bağlayan müfessirler de bulunmaktadır. Söz konusu görüşlere aşağıda değineceğiz.

153 Mevdûdî, *Tefhîmu'l Kur'an*, C. 4, s. 249.

154 *Aynı*.

155 Öztürk, Levent, "Etiyopya" *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1995), C. 11, s. 492.

156 İbn Hişâm, *es-Sîre*, C. 1, s. 359-361.

157 Örn. olarak bkz. Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, C. 3, s. 402; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C. 5, s. 196; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, C. 13, s. 84; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, C. 6, s. 267; Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik (ö. 465/1072), *Letâifü'l-İşârât*, thk. Abdullatif Hasan Abdurrahman, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2007, C. 3, s. 3; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, C. 7, s. 5; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, C. 6, s. 3796-3797.

Ehl-i kitaptan olan Doğu Roma'nın yenilgisi müşrikleri ne oranda sevindirmiş ise Müslümanları da o oranda üzmüştü. Bir diğer üzüntü sebepleri ise müşriklerin Hz. Peygamber'e ve ona tabi olanlara; kendileri ile savaştıkları takdirde sonlarının Rumlar gibi olacağı yönündeki sözleriydi. Müslümanların Doğu Roma-İran savaşında aldıkları pozisyon ilk bakışta bir çelişki gibi görünse de burada bir tercih söz konusudur. Konjonktürel ittifak olarak da tanımlayabileceğimiz bu tercihin o dönemin şartları ile sınırlı olduğunu burada ifade etmek gerekmektedir. Bu tercihin sonucu olarak çoktanrılı bir toplum olan İranlılara karşılık, özünde tek ilahı benimseyen, vahiy ve risâleti kabul eden bir toplum desteklenmektedir. Bir önceki başlıkta Müslümanları bu seçime sevk eden sebeplere ayrıntılı olarak değinmiştik.

Hem inanç kaynağı yönünden ortak prensipler taşıdıkları ehl-i kitap bir grubun putperest bir topluluk karşısında zafiyet göstererek yenik düşmesi hem de müşriklerin onlara uygulamış oldukları psikolojik baskılar sebebiyle müteessir bulunan Müslümanlara, çalışmamızın konusunu teşkil eden Rûm suresinin ilk ayetleri indirilmiştir. Bu suretle de müminler yakın zamanda (فِي بَعْضِ سِنِينَ) gerçekleşecek bir galibiyet ile tebşir edilmiştir. Ayetlerin nâzil olduğu döneme baktığımızda Doğu Roma'nın güçlenerek yeniden üstünlük elde edebileceğine ümitsiz bakılan; can, mal, toprak ve güç kayıpları göz önünde bulundurulduğunda, tarihten silineceği düşüncesinin hâkim olduğu bir dönemdi ve bu sebeple bazı müşrikler kendilerine ulaşan habere inanmak istemediler. Müslümanları alaya alarak, böylesi bir mucizenin gerçekleşeceğine ihtimal dahi vermediler. Bununla da yetinmeyerek kendilerinden çok emin bir vaziyette Hz. Peygamber'in vermiş olduğu bu gaybî haberin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği üzerine Müslümanlara bahis teklifinde bulunan müşriklerin olduğu ifade edilmektedir. İbn Kesîr, Rûm suresinin ilk ayetlerinin nâzil olmasıyla ve Ebû Bekir (a.s.) ile müşrikler arasında geçen bahse dair pek çok rivayet nakletmektedir.¹⁵⁸

Hz. Peygamber'in en sadık dostu olan Ebû Bekir (a.s.) (ö. 13/634) ile azılı düşmanlarından olan Übeyy b. Halef (ö. 3/625) arasında ödüllü bir bahsin geçtiği rivayet edilir.¹⁵⁹ Söz konusu rivayete göre Übeyy b. Halef nâzil olan ayetleri yalanlıyor ve mağlubiyetlerinden dolayı perişan bir vaziyette olan Rumların, yeniden İranlılara üstün gelebileceğine akıl erdiremiyor, Müslümanların da aynı perişanlığa maruz kalacağını savunuyordu. Kendisine olan sadakatinden dolayı Hz. Peygamber'in en

¹⁵⁸ İlgili rivayetler hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, C. 6, s. 267-273.

¹⁵⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C. 18, s. 448.

yakın ve sadık arkadaşı sıfatına sahip Ebû Bekir (a.s.); Yüce Allah'ın Müslümanlara lütuf olarak bahşettiği bu ayet-i kerimelerden güç ve cesaret alarak Übeyy'in kendisine yaptığı bahis teklifini kabul eder ve aralarında 3 yıl süre ile 10 adet deve tayin ederler. Şayet Romalılar ayette haber verildiği üzere 3 yıla kadar İranlıları yenerse; Übeyy, Ebû Bekir'e (a.s.) 10 deve verecek, aksi durum olursa aralarındaki mukavele gereği 10 deveyi Übeyy'e Ebû Bekir (a.s.) teslim edecekti.

Müslümanların tebşir edildiği ayette zaman ifadesi olarak: *bid'*/بضع kelimesi yer almaktadır.¹⁶⁰ Bu kelime Araplarda üçten dokuza kadar olan rakamlara karşılık gelmektedir.¹⁶¹ İki kişi arasında gerçekleşen bahsin haberi Hz. Peygamber'e ulaştığında, aralarında tayin etmiş oldukları süreyi ve develerin sayılarını arttırmaları için O'nun Ebû Bekir'e (a.s.): “Ayette *bid'*/بضع kelimesi geçiyor ve bu üç ile dokuz arasındaki bir sayıyı ifade etmektedir. Siz bahse girdiğiniz malı ve süreyi uzatın.” buyurduğu nakledilmektedir.¹⁶² Bu talimat üzerine develerin sayısı ve belirlenen süre arttırılır. Hicretin yedinci yılının başlarında Rumların İranlılara galip gelmesinden dolayı 100 devenin sahibi olan Ebû Bekir (a.s.), Übeyy b. Halef'in Bedir Savaşı'nda almış olduğu yarayla ölmesi nedeniyle bu develeri oğlundan tahsil eder ve Hz. Peygamber'in tavsiyesi üzerine tasadduk ederek ihtiyaç sahiplerine dağıtır.¹⁶³

Rûm suresinin ilk ayetlerinin ayne'l-yakîn gerçekleştiğini gören Müslümanlar, büyük sevinç yaşamışlardır. Bu sevinçlerinin sebebi olarak müfessirlerin farklı görüşleri bulunmaktadır. Râzî'nin de içinde bulunduğu bir grup müfessirin kanaatine göre, Rumların İranlılara galip gelmesi ile Müslümanların müşrikleri Bedir günü bozguna uğratması aynı döneme rastlamış ve bu nedenle de Müslümanların sevinci ikiye katlanmıştır.¹⁶⁴

Râzî; ayette geçmekte olan: “... O gün müminler sevinecekler.”¹⁶⁵ mealindeki ifadeleri tefsir ederken, müminlerin sevinme nedeninin Rumların İranlılara galip gelmesinden dolayı olmayıp Müslümanların müşriklere karşı kazandığı Bedir

¹⁶⁰ في بضع سنين “Birkaç yıl içinde...” Rûm, 30/4.

¹⁶¹ İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, C. 6, s. 273.

¹⁶² Taberî, *Târih-i Taberî*, C. 3, s. 34; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Çev. Mehmet Keskin, (İstanbul: Çağrı Yay., 1994), C. 3, s. 164.

¹⁶³ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, C. 3, s. 407; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 825; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, C. 13, s. 85; Kurtubî, *Ahkâmi'l-Kur'an*, C. 7, s. 245; Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl*, C. 3, s. 45; İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, C. 6, s. 267-268; Ebu's-Suûd, *İrşâdî'l-Akli's-Selîm*, C. 10, s. 4688.

¹⁶⁴ Mevdûdî, *Tefhîmu'l Kur'an*, C. 4, s. 251; Derveze, *et-Tefsîr'ul-Hadîs*, C. 4, s. 288; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, C. 6, s. 3799.

¹⁶⁵ وَيَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ 30/Rûm/4.

zaferinden dolayı olduğu görüşüne yer vermiştir.¹⁶⁶ Görüşüne dayanak olarak Müslümanların bu zaferi ile Rumların zaferinin aynı zamana rastlamasını ve Rumların galibiyet haberinin henüz Mekke'ye ulaşmamış olmasını zikreder. Fakat **gün** kelimesinin Arap dilindeki kullanılışını göz önünde bulundurduğumuzda *tek bir gün* manasından daha çok *bir günü aşan daha uzun bir zaman* olarak anlamlandırmak kanaatimizce daha uygundur. Böylelikle müminlerin yaşamış olduğu sevinci farklı sebeplere bağlamak mümkün olacaktır. Müslümanların, müşrikler karşısındaki başarılarına sevinmiş olmaları da muhtemeldir.

Zemahşerî yukarıdaki görüşe ilave olarak Müslümanların inandıkları dinin kutsal kitabının yıllar öncesinden verdiği bir haberin aynen gerçekleşmesinden yani Allah'ın vadettiği gibi ehl-i kitabın, kitapsız topluma galip getirilmesi ve müşriklerin öfkelenmesinden dolayı sevinmiş olduklarını ifade eder.¹⁶⁷ Dolayısıyla Müslümanların sevincinin bir nedeni de Kur'ân'ın verdiği haberin gerçekleşmesi ve İranlıların galibiyetini kendi müstakbel galibiyetlerine mâl eden müşriklere karşı haklı çıkmaları ve müşriklerin iddialarında mağlup olmaları olabilir.

Taberî, Zemahşerî ve bazı çağdaş müfessirlerin de dâhil olduğu bir kısım müfessir, Rûm suresinin ilk ayetlerini içinde yer alan galibiyet müjdesinin gerçekleşmiş olması nedeniyle **“ayât-ı beyyinât”** ve **“mucize-i Muhammediyye”** yani Kur'ân'ın Allah'ın vahyi olduğuna ve Hz. Muhammed'in peygamberliğinin doğruluğuna apaçık bir delil olarak değerlendirmiştir.¹⁶⁸ Ebû Bekir'in (a.s.) Übeyy b. Halef ile bahse girmesi ve böylelikle müşriklere adeta meydan okuması da göz önünde bulundurulduğu bir ispat çabasının tezahür ettiği görülmektedir. Gelecekte gerçekleşeceği iddia edilen bir vakıanın yıllar öncesinden haber verilmesi ve zamanı gelince de aynen gerçekleşmesi; Kur'ân'ın kaynağının Yüce Allah olduğunu ve Hz. Peygamber'in risâletinin doğruluğunu kanıtlamıştır. Haber verilen bu gayba dair bilginin gerçekleşmesi neticesinde Mekkeli müşriklerden birçoğunun İslam'ı kabul ettiği de rastlanılan rivayetler arasındadır.¹⁶⁹

¹⁶⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, C. 13, s. 85.

¹⁶⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C. 5, s. 200.

¹⁶⁸ Örn. olarak bkz. Taberî, *Târih-i Taberî*, C. 3, s. 33-36; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C. 5, s. 198; Beydâvî, *Envârü't-Tenzil*, C. 3, s. 45; Neseî, *Medârik*, C. 2, s. 690; Ebu's-Suûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, C. 10, s. 4688; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, C. 6, s. 3796-3797.

¹⁶⁹ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, C. 6, s. 269; Mevdûdî, *Tefhîmu'l Kur'an*, C. 4, s. 247.

Zamanla dinî inançlarındaki tahrifat ve İslam'ın kendilerine ulaşmasından sonra bile İslam dininin Peygamberini ve mesajlarını reddetmeleri sonucu Rumların da Müslümanların düşmanı haline dönüştüğü burada hatırlanacak olursa; şirki benimsemiş İranlıların Müslümanlar için daha büyük tehlike arz ettiği söylenebilir. Nitekim burada büyük düşmanın küçük düşmana yenilgisi söz konusudur. İran Devleti, son yenilgisi ile tamamen gücünü kaybederken; Doğu Roma İmparatorluğu'nun gücü ise yıllar süren savaşlarda oldukça zayıflamıştır. Dolayısıyla mevcut durumun Müslümanlar için her halükarda bir avantaj olduğu ve bununla moral buldukları çıkarımında bulunulabilir.¹⁷⁰

Rumların İranlıları bozguna uğratmasının Bedir Savaşı ve Hudeybiye Antlaşması'yla aynı döneme rastlamış olma ihtimali de¹⁷¹ eklenerek bu konudaki her bir yorum Müslümanların muhtemel sevinç kaynağı olarak değerlendirilmiştir.

Öne sürülen bu görüşler ışığında anlaşılıyor ki özellikle hicrî beşinci ve yedinci yüzyıllar arasında eser telif eden müfessirler, müminlerin sevincinin sebebini ortaya çıkarmak umuduyla fiillerin mâlum-meçhûl okunmalarından kaynaklanan kıraat farklılığının imkân verdiği yeni bir yorum benimsemişlerdir. En önemli Mûtezilî müfessirler arasında sayılan Zemahşerî de fiillerin okunuşundaki ikinci kıraati benimseyerek geleneksel okumadan ayrılmıştır.¹⁷² Müminlerin sevinç kaynağını ise savaşan tarafların zayıflıyor oluşuna ve Müslümanların da bu süre zarfında güçleneceğine bağlamıştır. Yukarıda geçtiği üzere Râzî'ye göre de müminlerin bu sevinçleri Müslümanların müşrikler karşısında elde ettiği Bedir zaferiyle bağlantılıdır.¹⁷³

Kendinden sonraki yorumcuların görüşlerine sıkça başvurduğu ve geleneksel Kur'ân bilimlerinin gelişimdeki ilk önemli çalışma olarak nitelenebilecek Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân*'ındaki ifadelerine göre ise ilk fiil meçhûl/edilgen (غَلِبَ/*ğulibe*), ikinci fiil mâlum/etken (سَيَغْلِبُونَ/*seyaglibûn*) halde olacak şekilde okunmalıdır. Taberî; İbn Ömer ve Ebû Saîd'den naklettiği rivayetlerde, bu ayetlerin anlamını ciddi ölçüde değiştirme potansiyeline sahip alternatif bir okumadan söz ederken: “Bizim için tek doğru okuma *ğulibeti'r-Rûm* şeklindedir ve başka kıraatler kabul edilemez” ifadesini

¹⁷⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C. 5, s. 200; Kurtubî, *Ahkâmi'l-Kur'ân*, C. 7, s. 249.

¹⁷¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 3, s. 165.

¹⁷² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C. 5, s. 198.

¹⁷³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, C. 13, s. 85.

eklemektedir.¹⁷⁴ Dolayısıyla geleneksel okumada; Kur'ân'ın ilk muhataplarının -günün şartlarına göre- sevinci Rumların galibiyetiyle ilişkilendirilmektedir. Buna sebep de İranlıların pagan, onların ise orijin itibariyle tek ilahlı bir dine mensup olmalarıdır. Bu görüşün nüzûl ortamının şartları gereği garipsenecek ve eleştirilecek bir yanı da yoktur. Nihayetinde Kur'ân ayetlerinin, ilk muhatapların içinde bulunduğu şartları önemseyen ve önceleyen bir bakış açısı ortaya koyduğu bilinmektedir.¹⁷⁵ Hicrî beşinci ve yedinci yüzyıllar arasında telif edilen tefsirlerde yapılan yorumlara baktığımızda ise Müslümanların ehl-i kitap Rumların galibiyeti ile sevinmelerine ihtimal verilmediğini, bu sevincin tarihsel oluşunu yani Rumlarla o tarihlerdeki konjonktürel bağlantının görmezden gelinerek farklı sebeplere bağlandığını görürüz.¹⁷⁶

Bizim kanaatimize göre de başlarda birbirleriyle ılımlı ilişkiler halinde olan ehl-i kitap ile Müslümanların zamanla düşman konumuna geçmesinden dolayı, ilgili ayetin kelimelerini yorumlarken alternatif kıraatin tercih edilmiş olma ihtimali kuvvetli gözükmektedir. Klasik dönem tefsirlerinden ziyade çağdaş dönem tefsirlerinde ikinci kıraatten çıkan yorumun yer alması da bu görüşümüze dayanak oluşturmaktadır. Geleneksel ve ağırlıklı yoruma göre¹⁷⁷, Rumlar İranlılar tarafından yenilgiye uğratılmıştır fakat kısa bir süre içerisinde onların karşısında zafer kazanacaklardır. Aynı gün, yani ehl-i kitabın çoktanrılı İranlıları yenilgiye uğrattığı gün, müminler sevineceklerdir. Bu kıraat ile okuma, Rumlar hakkında -o dönem için- olumlayıcı bir görüşü yansıtmaktadır. Çünkü beklenti daha sonraki bir Rum zaferinin Müslümanlar için sevinç kaynağı olacağı yönündedir.

Alternatif okuma olarak nitelendirdiğimiz ikinci kıraatin benimsenmesi ise farklı yorumların ortaya çıkmasına imkân vermektedir. Yukarıda zikrettiğimiz bu ikinci alternatif kıraat ile Rumların zaferini reddeden ve bunun yerine gelecekte Müslümanların zaferine vurgu yapan yoruma kapı aralanır. Doğu Roma İmparatorluğu'nun İslam devleti ile zaman içerisinde düşmanca ilişkilere girmesinden hareketle; müfessirlerin bu düşmanlığı yansıtmak üzere Rumlar hakkında olumsuz

¹⁷⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C. 18, s. 446.

¹⁷⁵ Kur'ân'ı Kerîm ayetlerinin olgularla ilkeler arasındaki mükemmel zamanlaması ve bu yönde ilk muhataplarının tutum ve davranışlarına yön vermesi hususunda detaylı bilgiler için bkz. Ömer Müftüoğlu, *Bugünün Müslümanının Kur'an'la İletişimi* (Ankara: Otto Yay., 2016), s. 159, 260-261.

¹⁷⁶ Örn. olarak bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C. 5, s. 200; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, C. 13, s. 85; Kurtubî, *Ahkâmi'l-Kur'ân*, C. 7, s. 249.

¹⁷⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C. 18, s. 447.

yorumlara yöneldiğini söyleyebiliriz. Dolayısıyla bu alternatif okumanın, sonradan tercih edilmeye başlandığı kanaati güçlenmektedir. Çünkü erken dönem tefsir geleneğinde ehl-i kitap topluluklar, her ne kadar şirk içinde olsalar da orijin itibariyle tek tanrılı bir inancın bir dönem sahibi olmalarından dolayı, Müslümanların, İran'a karşı geçici bir süre siyasal müttefiki olarak resmedilmiştir. Burada; Kur'ân'ın nâzil olduğu ve İslam'ın yayılmaya başladığı ilk dönemlerde *tevhid* akidesinin üzerinde önemle durulmakta olduğunu da göz önünde bulundurarak, paganist bir topluma karşı köken itibariyle tektanrılı bir dinin mensuplarını desteklemenin Müslümanlar açısından konjonktürel bir tercih olduğunu zikretmek gerekmektedir.

Yukarıya alınan sonraki yorumlar, geleneksel yorumlardan iki yönden ayrılmaktadır. Rumlar geleneksel görüşe göre tektanrılı bir dinin mensupları olarak kabul edilmişlerdir. Hâlbuki durum böyle değildir. Başlangıçta tektanrılı olan Hristiyanlığa mensup olmalarına karşın Rumlar zaman içinde özellikle teslisin kabul edilmesiyle inanç açısından müşriklerle bir hale gelmişlerdir. Farklılığa sebep olan ilk husus budur. İkincisi ise ayetin nâzil olduğu sırada müminlerin sevincinin Rumların galibiyetiyle olan kısa süreli bağlantısı gözden kaçırılmıştır. Rumlar ile Müslümanların ortak düşmana karşı bir süreliğine müttefik gibi duruşlarının sürekli olmaması, devam eden süreçte ilişkinin müttefik olarak değil düşman olarak devam etmesi, ayetlerin yorumunda da farklılıkların oluşmasına sebep olmuştur.

2.1.5. Savaşın Kur'ân'da Yer Almasının Hikmeti (Çıkarılabilecek Prensipler)

Yaptığı her işinde hikmet bulunan Yüce Allah'ın, böyle mühim tarihî bir vakiyaya Kur'ân-ı Kerim'de yer vermesinin elbette hikmetleri ve bizlere iletmek istediği mesajlar olacaktır. Öyleyse bu ayetlerin muhtemel hikmetlerini ve çıkarılabilecek mesajları tespit etmeye çalışalım.

Rûm suresinin ilk ayetleri her ne kadar geleceğe dair bir haberin birkaç yıl sonra aynıyla gerçekleştiğini açıkça gözler önüne serse de, inkârlarında ısrarcı olanlar için hiçbir delilin fayda sağlamadığını bir kez daha hatırlatmıştır. Ayrıca ayetlerde, şirk/küfür taraftarlarının zaman ve mekân mefhumu tanımaksızın yakın irtibat halinde bulunması ve birbirlerini desteklemesi dikkatimizi çeken hususlardandır.¹⁷⁸ Tarihte ve günümüzde devletlerarası ilişkilerin çok da güçlü ve sağlam olmadığını, birbirlerine karşı yürüttükleri politikaların birtakım siyasî çıkar ve menfaatler doğrultusunda şekil

¹⁷⁸ Saîd Havva, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, Çev. M. Beşir Eryarsoy, (İstanbul: Şamil Yay., 1992), C. 11, s. 178.

aldığını görmekteyiz. Bu şekil almada en önemli etkenlerden birisi de inanç faktörüdür. İnançlarında ortak unsurlar barındıran toplulukların işbirliği içinde olması, taban tabana zıt inanç ilkelerine sahip topluluklarla ortak politika yürütmelerine kıyasla daha gerçekçi ve tercih edilen bir durumdur.

Bu savaş üzerinden Mekkelilerin tutumlarını gözlemlediğimizde farklı gruplar ve coğrafyalar arasında cereyan etmekte olan olayları kendi meselelerinden ayrı tutmadıklarını müşahade ediyoruz. Müşriklerin Hristiyanlara galip gelmesinden rahatsız olan Müslümanlar yukarıda zikredilen nedenler çerçevesinde ehl-i kitapla kendi aralarında birbirini desteklemeye iten bir bağın varlığını duyumsadıklarını söylemek mümkündür.¹⁷⁹ Orada bulunan müşriklerin, herhangi bir yerdeki müşrik/putperest/ateşperest grupların kitap ehline karşı elde ettiği zaferleri kendi üstünlükleri gibi telakki etmesi de bu görüşü izah eder niteliktedir.

İslam dininin asla tasvip etmemesine rağmen, tarihte örneklerine de rastlanıldığı üzere şartların savaşı zorunlu kıldığı durumlarda iki mümin grubun da çarpışabileceği unutulmadan, bu ayetlerde savaşlarda desteklenecek tarafı belirleyen en önemli etkenin “*din-inanç*” birliği/benzerliği olduğunu ifade etmek gerekir. Hz. Peygamber döneminde dikkatle riayet edilen bu hususa ne yazık ki günümüz İslam dünyasında önem verilmediğine şahit oluyoruz. Oysa Müslüman toplumların, birbirlerine yardım etmek ve destek olmağdaki önceliği, inanç birliği bulunan toplumlara vermesi gerekir. Coğrafi ve ırkî sınırların içerisine sıkışmadan, meselenin özünün iman ve şirk/küfür meselesi olduğunu idraklerde taze tutarak, nerede durmamız gerektiğine işaret eden söz konusu ayetler; aynı zamanda küfrün tek millet olduğu ve onlarla dost olunamayacağı¹⁸⁰ mesajını da barındırmaktadır.

Günümüze dönecek olursak; Allah'ı inkâr eden kâfir topluluklar ile O'na ortaklar ihdas eden müşrik toplulukların arkasına gizlendiği bayraklar Müslümanları yanıltmamalıdır. Çünkü bilinmelidir ki tüm savaşlar temelde hak ile batılın, iman ile küfrün savaşıdır. Kâfir toplulukların Müslüman topluluklara karşı başlattığı her saldırı aslında Müslümanların inançlarına ve değerlerine yönelik bir saldırıdır. Bu hastalıklı ideoloji Allah'ın varlığına, birliğine ve mutlak otorite sahibi oluşuna iman eden her kişiyi ve topluluğu, kendine düşman olarak konumlandırmaktadır. Bu yüzden sebebi

¹⁷⁹ Aynı.

¹⁸⁰ وَلَنْ تَرْضَى عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَى حَتَّى تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ “Sen onların dinlerine uymadıkça Yahudiler de Hristiyanlar da senden asla memnun kalmayacaklardır.” 2/Bakara/120.

ve gerekçesi her ne olursa olsun temelde inanç ilkelerine düşmanlık duygusuyla savaşıldığı unutulmamalıdır. Nisâ suresi 76. ayeti de bu konuda bizlere ışık tutarak düşüncemizi kuvvetlendirmektedir. Ayette mealen: “İman edenler Allah yolunda savaşırlar, inanmayanlar ise bâtil dava uğrunda savaşırlar...”¹⁸¹ buyrulur. Küfrün ve şirkin karanlığında kalmış toplumlar; inanan toplumların din ve vicdan hürriyetini ihlâl etmek, onlara baskı, zulüm ve sömürü uygulamak için savaşırlar. Ve bunu kendilerine tanrı edindikleri tâğut uğruna yaparlar. Müslümanlar Allah’ın rızasını gözeterek, dinlerini korumak, hakkı ve adaleti üstün kılmak için mücadele ederken; şirke ve inkâra saplananlar ise kendilerine tanrı telakki ettiklerinin, maddî-manevî önder edindiklerinin yolunda savaşırlar ki Kur’ân bunların tamamını tâğut olarak nitelendirmektedir.¹⁸² Bu sebeptendir ki Hakkın karşısında batılın safında bulunanların savaşma amaçları hukuktan ve adaletten uzak olmakla birlikte, bir olan Allah’a ve O’nun dinine düşmanlık etmektir.

Hz. Peygamber’in, Veda Haccı esnasında cahiliye adetlerinden olan kan davalarını yasakladığı bilinmektedir.¹⁸³ En temel şiarlarından birisi insanı yaşatmak olan İslam dininde, savaşmayı konu edinen ayetler incelendiğinde de belli şartlar çerçevesinde savaşa müsaade edildiği görülür.¹⁸⁴ Müslümanların zulme mani olmak, haksızlıkları ortadan kaldırarak hakkı ve adaleti hâkim kılmak, din hürriyetini sağlamak, kısacası insanın dünyada huzur ve güven içerisinde yaşayabilmesine olanak tanıyan ve İslam’ın korunmasını emrettiği beş temel esası* muhafaza etmek için savaşmanın artık kaçınılmaz olduğu durumlar istisna tutulmuştur.¹⁸⁵

¹⁸¹ الَّذِينَ آمَنُوا يُقَاتِلُون فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ الطَّاغُوتِ Nisâ, 4/76.

¹⁸² Ayrıntılı bilgi için bkz. Bakara, 2/257; Nisa, 4/51, 60, 76; Mâide, 5/60; Nahl, 16/36; Zümer, 39/17.

¹⁸³ Buhârî, “İlim”, 37: 105; Tirmizî, “Tefsîr’ul-Kur’ân”, 9: 3087.

¹⁸⁴ “Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutun, adaletle şahitlik eden kimseler olun. Herhangi bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi adaletsiz davranmaya itmesin. Adaletli olun; bu, takvaya daha uygundur.” Mâide, 5/8; اَذِّنْ لِلَّذِينَ يُقَاتِلُونَ بِأَنَّهُمْ ظَلَمُوا وَإِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ “Saldırıya uğrayanlara zulme maruz kaldıkları için savaş izni verildi. Allah onları muzaffer kılmaya elbette kadirdir.” Hac, 22/39.

* 1- Nefsin (canın) korunması 2- Aklın Korunması 3- Dinin korunması 4- Neslin korunması 5- Malın korunması.

¹⁸⁵ “... وَلَا تَقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّىٰ يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ ۖ فَإِنْ قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ كَذَٰلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ ۖ فَإِنْ انْتَهَوْا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ “Mescid-i Haram civarında onlar sizinle savaşmadıkça siz de orada onlarla savaşmayın. Şayet sizinle savaşmaya kalkışarlarsa o zaman onları öldürün. İşte kâfirlerin cezası böyledir! Eğer onlar yazgeçerlerse, artık Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir.” Bakara, 2/191-192; كَتَبْنَا عَلَىٰ بَنِي إِسْرَٰئِيلَ أَنَّهُ مَن قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا “İsrâiloğulları’na şöyle yazmıştık: “Bir cana kıymaya veya yeryüzünde fesat çıkarmaya karşılık olması dışında, kim bir kimseyi öldürürse bütün insanları öldürmüş gibi olur. Kim de bir can kurtarırsa bütün insanların hayatını kurtarmış gibi olur.” Mâide, 5/32; لَا يَنْهٰیكُمُ اللّٰهُ عَنِ الدِّینِ لَمَّا يُخْرِجُوكُمْ فِي الدِّینِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ اِنَّمَا يَنْهٰیكُمُ اللّٰهُ عَنِ الدِّینِ قَاتِلُوكُمْ فِي الدِّینِ وَآخَرُجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ مَنْ دِيَارِكُمْ اَنْ تَبْرُوهُمْ وَتَقْسِبُوا عَلَيْهِمْ اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُقْسِبِينَ “Allah, din konusunda sizinle savaşmayan ve

Öyleyse savaşların yaşandığı sahnelerde nerede durmamız gerektiği, taraf seçerken hangi ölçütleri dikkate almamız gerektiği örnekler de verilerek¹⁸⁶ işaret edilmiştir diyebiliriz. Çünkü tarihteki savaşların yeniden yaşanması mümkün değildir. Öyleyse Yüce Allah'ın benzersiz ayetlerinin, bu tarihi bilgiler/belgeler, öncesi ve sonrasıyla yaşanan savaşlar ile bize vermek istediği mesajlar olmalıdır.

Bugün her ne kadar bahsi geçen imparatorluklar yaşamasa da onların inançları, siyasî ve ekonomik politikaları, kültürel faaliyetleri devam etmektedir. İnançları hala yaşamaktadır ve inkâr etrafında toplanmalar sürüp gitmektedir. İslam'ın din olarak tamamlanmasından itibaren Yahudi ve Hristiyan toplumlar da temsil ettikleri inançları açısından bugün müşriklerle aynı yerde durmakta ve İslam toplumlarıyla gizli veya açık savaşmaktadırlar. Dolayısıyla dün nasıl müşriklerin karşısında Müslümanlar vaziyet aldıysa bugün de Yahudi ve Hristiyan güçlerin saldırıları karşısında kendi iç birliklerini temin ederek aynı vaziyeti almak durumundadırlar.

Ayrıca bir olan Allah'a inanan toplumların, küfrün ve şirkin karanlıklarında kaybolanların karşısındaki zaferi anlatılarak, Allah'ın nusretinin daima kendisine iman, itaat ve tevekkül eden toplulukların tarih boyunca yanında olduğu ve kıyamete kadar da bu vaadin mesajı verilmektedir. İlgili ayetlerde; kâinatta gerçekleşen, gerçekleşmekte olan ve gerçekleşecek her şeyin hem yaratıcısı hem sevk ve idarecisi olan Yüce Allah'ın¹⁸⁷ kendisine iman edenlere yardımda bulunacağına dair vaadleri de unutulmadan bununla teselli olunması gerektiğine de vurgu vardır.¹⁸⁸ Bu cihetle tam bir teslimiyet ve tevekkül ile tüm işlerin eninde sonunda, öncesi ve sonrasıyla döndürüleceği merciinin Yüce Allah olduğu bilinci her daim taze tutulmalı ve umutsuzluğa düşülmemelidir. Unutulmamalıdır ki “... Emir eninde sonunda Allah'ındır...”¹⁸⁹

sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlarla iyi ilişkiler içinde olmanızı ve onlara adaletli davranmanızı yasaklamaz. Allah adaletli olanları elbette sever. Allah ancak, din konusunda sizinle savaşmış, sizi yurtlarınızdan çıkarmış ve çıkarılmanıza yardım etmiş olanlarla dostluk kurmanızı yasaklar. Kim onlarla dost olursa işte bunlar kendilerine yazık etmişlerdir.” Mümtehine, 60/8-9.

¹⁸⁶ Bkz. Doğu Roma-İran Savaşı.

¹⁸⁷ وَلَهُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلُّ لَهُ قَانِثُونَ “Göklerde ve yerde bulunanlar hep O'na aittir, hepsi O'na boyun eğmiştir.” Rûm, 30/26; وَهُوَ الَّذِي يَنْدُو الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ وَلَهُ الْمَثَلُ الْأَعْلَىٰ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ “Varlığı ilkin yaratan, sonra bunu tekrar eden O'dur ve bu O'nun için pek kolaydır. Göklerde ve yerde en yüce sıfat O'nundur. O mutlak galiptir, hikmet sahibidir.” Rûm, 30/27.

¹⁸⁸ وَعَدَ اللَّهُ لَا يُخْلِفُ اللَّهُ وَعْدَهُ “Bu Allah'ın vaadidir. Allah vaadinden caymaz” Rûm, 30/6.

¹⁸⁹ لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ “... Önce olduğu gibi sonra da Allah'ın dediği olur...” Rûm, 30/4.

2.2. Allah'ın Varlığına ve Kudretine Deliller

Genel çerçevede tüm ilahî kaynaklı dinler özelde ise İslam dini, varlığını kâinatı yaratan, sevk-ü idare eden, mutlak ve aşkın bir varlığa dayandırır. İlahî dinlerin yegâne sahibinin ve göndereninin Allah olmasından¹⁹⁰ kaynakla da dinin en temel unsuru Allah'ın varlığıdır.

İnsanın duyu organlarıyla algılanabilmesinden uzak olan Yüce Allah, varlığını ve sıfatlarını tanıtmak üzere elçileri aracılığıyla mesajlar göndermiştir. Yarattığı varlıklar arasında bu mesajların muhatabı olan insanı da üstün kılmış, kendisine çeşitli nimetler vererek izzet ve şeref bahşetmiştir.¹⁹¹ Râzî'ye göre İsrâ suresi 70. ayet-i kerimede zikredilen “*insanın üstün kılınması ve şerefe mazhar olması*” diğer yaratılmışlardan farklı olarak ona akıl nimetinin verilmiş olmasını ifade etmektedir.¹⁹²

Yüce Allah insandan, sadece ona has kılınan bu akıl nimetini kullanarak; kendisi için gönderilmiş mesajları, aradığı hakikate ulaştıracak izleri anlamlandırmasını ve böylelikle evrenin yaratıcısına ulaşmasını istemiştir. İnsanın aklını kullanmasını öğütleyen ayetler bu hususta aydınlatıcı niteliktedir.¹⁹³ Zira ilgili ayetler incelendiğinde Kur'an'ın insanı teemmül, tefekkür, tedebbür ve itina ile düşünmeye davet ettiği görülmektedir.¹⁹⁴ Burada Yüce Allah'ın yalnızca insana lütfetmiş olduğu muazzam cevherin kullanılması durumunda; yani tefekkür ve akıl etmek, içtenlikle ve samimiyetle arayış içerisinde olmak sonucunda, aklın ve kalbin insanı yanıltmayacağı; dolayısıyla da âlemlerin Rabbi olan Allah'a ulaştıracağı vaadi bulunmaktadır.

İslam âlimlerinin aklın kalp ile birlikte amel ettiği, aslında kalbin biyolojik fonksiyonlarının yanında aklı da kapsayan manevî bir fonksiyonunun bulunduğu yönünde görüşleri mevcuttur. Örneğin Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'an* adlı eserinde İmam Şâfi'nin (ö. 204/820) akıl ile ilgili: “*Aklın mekânı*

¹⁹⁰ أَفَغَيَّرَ بَيْنَ اللَّهِ يَبْعُونَ وَلَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَالَّذِينَ يَرْجَعُونَ “Onlar Allah'ın dininden başkasını mı arıyorlar! Oysa göklerdekilere ve yeryüzündekilere isteyerek veya istemeyerek hep O'na boyun eğmişlerdir ve O'na döndürüleceklerdir.” Âl-i İmrân, 3/83.

¹⁹¹ وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا “Andolsun biz insanoğluna şan, şeref ve nimetler verdik; onları karada ve denizde taşıdık, kendilerine güzel güzel rızıklar verdik ve onları yarattıklarımızın çoğundan üstün kıldık.” İsrâ, 17/70.

¹⁹² Râzî *Mefâtihi'l-Gayb*, C. 11, s. 13-14.

¹⁹³ Bkz. Bakara, 2/242, 269; Âl-i İmrân, 3/7, 190; En'âm, 6/32; Yûsuf, 12/2; Râd, 13/4, 19; Nahl, 16/12; Hac, 22/46; Rûm, 30/24; Câsiye, 45/5.

¹⁹⁴ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'an*, Çev. Veysel Akdoğan, (İstanbul: İşaret Yay., 2006), s. 124.

kalptir.” beyanını nakletmektedir.¹⁹⁵ Şâfi bu yorumuna dayanak olarak: “*Onların kendisi ile düşündükleri kalpleri vardır.*”¹⁹⁶ mealindeki Hac suresi 46. ayet-i kerimeyi zikretmiştir.

İçinde Taberî’nin de bulunduğu bir grup müfessir “*Elbette bunda, içinde bir kalp taşıyan veya zihnini derleyip toplayarak can kulağıyla dinleyen kimseler için alacak bir ders vardır.*”¹⁹⁷ mealindeki ayette geçen kalp kelimesini akıl manasında anlamış ve yorumlamışlardır.¹⁹⁸ Kur’ân’ın: “*Biz cehennem için (netice itibariyle cehennemi hak eden) cinlerden ve insanlardan öyle kimseler yarattık ki, onların kalpleri vardır ama bu kalplerle idrak etmezler, gözleri vardır onlarla görmezler, kulakları vardır onlarla işitmezler.*”¹⁹⁹ mealindeki ayetine bakıldığında kalbin aklı da ihtiva eden bir kavram olduğu görülmektedir.²⁰⁰

Allah’ın varlığını idrak etmede elzem olan aklı kullanma ve kalbin farkındalığı meselesinden sonra kâinatı yoktan yaratan aşkın varlığa: Yüce Allah’ın varlığına ve birliğine ulaşmanın safhalarını ve tarihteki örneklerini izah etmeye çalışalım.

Varlığı kendisinden olup başka hiçbir güce ya da nesneye dayanmayan (vâcibü’l-vücûd), Kur’ânî tabirle; doğmamış ve doğrulmamış olan Allah’ın²⁰¹ varlığının ispatı meselesi tarih boyunca din âlimlerinin ve felsefecilerin gündemini meşgul etmiştir. Böylelikle Allah’ın varlığını kanıtlama anlamında kullanılan bir kelam ve felsefe terimi olarak “*isbât-ı vâcib*” gelişmiştir.

Var olanı tespit ederek doğrulama amacı taşıyan bu araştırma alanının en eski tarihine gidecek olursak, bizlere ulaşanlar arasında İbrahim (a.s.) ve onun hakikati arayış yolculuğu çok önemli bir örnek teşkil etmektedir. İbrahim’in (a.s.) Allah’ın varlığına ulaşmak için hakikati bulma gayretleri içerisinde olduğu o süreçte kurmuş olduğu mantık silsilesi oldukça çarpıcıdır. Hakikat arayışı içerisinde olan insanlar için de yol gösterici niteliktedir.

¹⁹⁵ Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l-Kur’an*, s. 149.

¹⁹⁶ أَقَلَّمْ يَسْبِرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ Hac, 22/46.

¹⁹⁷ Kâf, 50/37. إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرًا لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ

¹⁹⁸ Bkz. Taberî, Kurtubî, İbn Kesîr, Celâleyn: İlgili ayetin tefsiri.

¹⁹⁹ وَأَلْقَدْ دَرَأْنَا لَجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِّنَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ آذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا 7/179.

²⁰⁰ Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, C. 8, s. 52.

²⁰¹ قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ الصَّمَدُ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ “De ki: O, Allah’tır, tektir. Allah sameddir. Doğurmamış ve doğmamıştır. O’nun hiçbir dengi yoktur.” İhlâs, 112/1-4.

Kur'ân'ı Kerîm'de 14. sırada yer alan sureye *İbrahim* adı verilmiş ve Kur'ân'ın farklı yerlerinde ismi 69 kez zikredilmiştir.²⁰² Yüce Allah, Kur'ân'ın birçok ayetinde tüm milletler tarafından üstünlüğü kabul edilen ve ata olarak görülen İbrahim'i (a.s.) davranışları açısından Mekkeli müşriklere karşı delil olarak göstermiştir.²⁰³ Birçok surede büyük peygamberlerden olan İbrahim (a.s.) hakkında detaylı açıklamalara yer verilmiş olmakla birlikte; En'âm suresi 74-89. ayetleri arasında da Allah'ı arayış yolculuğunu aktaran ayrıntılı bir bölüm bulunmaktadır.

İbrahim (a.s.) putperest bir toplumda dünyaya gelen ve onlarla yaşayan bir çocuk olarak yaşadığı toplumun, anne-babasının benimsediği inanç biçiminin fitratını karşılamadığını ve aykırı olduğunu düşünüyordu. Atalarının taptıkları putların faydasız olduğunu görüyor, Rablerinin bu aciz ve insan yapımı yontulmuş taşlar olamayacağını biliyordu.

Yüce Allah inzal etmiş olduğu ayetleri ile İbrahim'in (a.s.) putperest olan babasına ve etrafındaki kimselere, Allah'ın varlığını ispat konusunda başvurmuş olduğu aklî ve mantıkî delilleri bizlere şu şekilde bildiriyor:

وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ أَرَزَرَأَتَتَّخِذُ أَصْنَامًا إِلَهَةً إِنِّي أَرَاكَ وَقَوْمَكَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ (٧٤)

“İbrâhim, babası Âzer’e, "Putları tanrılar mı sayıyorsun? Doğrusu ben seni de kavmini de apaçık bir sapkınlık içinde görüyorum" demişti.”²⁰⁴

En'âm suresi 74. ayet-i kerimede İbrahim (a.s.)'in babasının adı “*Âzer*” olarak geçmektedir ve putlara tapmasının yanında bir put yapımcısı olduğu bilinmektedir.²⁰⁵ Zemahşerî *el-Keşşâf*'ında “*Âzer*” isminin aslında putlardan birine ait bir isim olduğunun, bu puta tapmaya özenle devam etmesinden dolayı da bu ismin İbrahim'in (a.s.) babasına nispet edildiği bilgisini nakletmektedir.²⁰⁶ Ayrıca dönemin padişahı Nemrut'un veziri olduğu, mallarının ve definelerinin çoğunu elinde tuttuğu ve Nemrut için putlar yaptığı söylenmektedir.²⁰⁷

²⁰² Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el Mu'cemu'l-Müfehres li elfazi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Kahire: Dâru'l Kütübü'l Mısıriyye, h.1364) s. 1-2.

²⁰³ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, C. 7, s. 69.

²⁰⁴ En'âm, 6/74.

²⁰⁵ Mahmut Toptaş, *Şîfa Tefsiri* (İstanbul: Cantaş Yay., 1995), C. 3, s. 68.

²⁰⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C. 2, s. 678.

²⁰⁷ Taberî, *Tarih-i Taberî*, C. 1, s. 168.

Hız. Peygamber'e en yakınından başlamak suretiyle İslam'ı tebliğ etmesi emredilmiştir.²⁰⁸ İşte yukarıdaki ayette de İbrahim (a.s.) en yakını olan müşrik babasını putperestliğinden vazgeçirmek ve hakikati görmesini sağlamak amacıyla ikaz etmektedir.

Daha küçük yaşlarından itibaren hakiki Rabbini bulmak üzere çıktığı bu yolculukta evrende gözlemlediği varlıklar arasında onu yaratan ilahı keşfetme çabası içerisinde olan İbrahim (a.s.); yeryüzü ve gökyüzünde yer alan varlıkları inceliyor, anlamaya çalışıyor, en üstün ve güçlü olanının Rabb olması gerektiğine iman ediyordu:

وَكَذَلِكَ نُرِي إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلِيَكُونَ مِنَ الْمُوقِنِينَ (٧٥)

“Böylece biz İbrâhim’e göklerin ve yerin melekûtunu görüp kavrama imkânı veriyorduk ki kesin inananlardan olsun.”²⁰⁹

Ayet-i kerimede açıkça “göklerin ve yerin melekûtu” olan üstün varlığın, yani evrenin hakiki Rabbinin ve yegâne ilahının kim olduğunu idrak edebilme hususunda İbrahim’e (a.s.) kavrama yeteneğinin verildiği anlaşıyor. Böylelikle basiret ve idraki de gelişen İbrahim (a.s.), istidlal yöntemiyle çıkarımlarda bulunuyor. Zemahşerî “melekûtun görülmesini”: Allah’ın “rubûbiyyet ve ulûhiyyetini” tanınması için muvaffak kılınması olarak yorumlamıştır.²¹⁰ Râzî ise *Mefâtihu'l-Ğayb*’ında bu madde üstü âlemin İbrahim’e (a.s.) beden gözleri ile değil, akıl ve kalp gözü ile gösterilmiş olabileceğini savunan görüşlerin bulunduğunu zikreder.²¹¹

فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى كَوْكَبًا قَالَ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَا أُحِبُّ الْإِفْلِينَ (٧٦)

“Gecenin karanlığı onu kaplayınca bir yıldız gördü. "Rabbim budur" dedi. Yıldız batınca da "Batanları sevmem" dedi.”²¹²

فَلَمَّا رَأَى الْقَمَرَ بَازِعًا قَالَ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَئِنْ لَمْ يَهْدِنِي رَبِّي لَأَكُونَنَّ مِنَ الْقَوْمِ الضَّالِّينَ (٧٧)

“Ayı doğarken görünce, "Rabbim budur" dedi. O da batınca, "Rabbim bana doğru yolu göstermezse elbette yolunu şaşırmış kimselerden olurum" dedi.”²¹³

²⁰⁸ وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ “Yakın akrabaları uyar.” Şuarâ, 26/214.

²⁰⁹ En’âm, 6/75.

²¹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C. 2, s. 680.

²¹¹ Razi, *Mefâtihu'l-Ğayb*, C. 9, s. 528.

²¹² En’âm, 6/76.

²¹³ En’âm, 6/77.

فَلَمَّا رَأَى الشَّمْسُ بَازِغَةً قَالَ هَذَا رَبِّي هَذَا أَكْبَرُ فَلَمَّا أَفَلَتْ قَالَ يَا قَوْمِ إِنِّي بَرِّيَ عَنْ مِمَّا تَشْرِكُونَ ﴿٧٨﴾

“Güneşi doğarken görünce, "Rabbim budur; zira bu daha büyük" dedi. O da batınca dedi ki: "Ey kavmim! Ben, sizin (Allah’a) ortak koştuğunuz şeylerden uzağım.”²¹⁴

إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلدِّينِ فَطَرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ حَنِيفًا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ ﴿٧٩﴾

“Ben, O’nun birliğine inanarak yüzümü, gökleri ve yeri yoktan yaratan Allah’a çevirdim ve ben müşriklerden değilim.”²¹⁵

Allah’ın birliği esasına dayanan hanîf dininin önderi/ilk temsilcisi olarak tanınan İbrahim’in²¹⁶ (a.s.) kavmi güneş, ay, yıldız gibi gök cisimlerine ve bunların yanında bu cisimleri sembolize eden putlara tapıyorlardı.²¹⁷ Kavminin bu hakikat dışı hurafelerden ibaret olan inançlarından hareketle, onların tevhid akidesine aykırı olan bu tavırlarını bir bakıma çürütmek için yıldız, aya, güneşe bakmış ve incelemiştir. Fakat her birinin değişken olduğunu görmüştür. Yıldızın ve ayın da gelip geçici olduğunu müşahade ettikten sonra Allah’a sığınarak ona yardım etmesi talebinde bulunmuştur. Bilinmelidir ki evrendeki varlıkların bir sınırı ve sonu yoktur. Varlık silsilenin en başı tüm evreni yaratan tek bir varlığa dayanmak durumundadır. İbrahim’in (a.s.) sorgulamasını bir yerde sonlandırmış olması ve âlemleri yaratan yegâne güce teslimiyetini dile getirmesi de bunu ifade etmektedir.

İbrahim (a.s.) örneğinde de görüldüğü üzere göz, kulak ve diğer tüm duyu organlarımız ile bizlere ulaşan verileri Allah’ın bizde var ettiği ve değerlendirci işlevi gören “akıl” ile anlamlandırma imkânımız bulunmaktadır. Allah’ın insanlara sunduğu ve dinleyip aklettikleri surette doğruya erişebileceklerini vadettiği bu bilgilerden uzak kalmamak da; arayışın ve arayışın hakikat ile sonuçlanabilmesinin ön şartıdır. Çünkü bir düşünce veya bir inanç sistemi reddedilecekse bile ancak tüm açılardan inceledikten sonra reddedilebilir. Ve gerçek şu ki bu süreç ancak akıl ve samimi bir kalp ile yürütülebilir. Bu yüzden arayış içerisinde olan bir kimse dışarıdan gelen bilgilere açık olmak mecburiyetindedir. Aksi halde durumu körlük ve sağırlıktan öteye

²¹⁴ En’âm, 6/78.

²¹⁵ En’âm, 6/79.

²¹⁶ En’âm, 6/79.

²¹⁷ Toptaş, *Şifa Tefsiri*, C. 3, s. 70.

gidemez.²¹⁸ Nitekim var eden kudrete karşı hayatı tersine yaşamının zorluğunu akleden herkes görebilmektedir. Çünkü bir olan Allah’a iman etme yönelimi her insanın fitratına yerleştirilmiştir ve insanda bir ihtiyaç olarak tezahür etmektedir.²¹⁹

Elbette bu yolculuktaki en vazgeçilmez ve önemli boyut, kişinin kendi isteği ile bu arayışa girmiş olmasıdır. Arayış ve arayışa yönelik ilk adım kişinin kendisinden başlar. Kişi dilemedikçe Allah onu zoraki olarak bu yolda itmeyerek kişiyi kendi iradesiyle baş başa bırakır.²²⁰

2.2.1. Allah’ın Yaratan Olması ve Yaratmasında Zorluk Bulunmaması

وَلَهُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلٌّ لَهُ قَانِتُونَ ﴿٢٦﴾

*“Göklerde ve yerde bulunanlar hep O’na aittir, hepsi O’na boyun eğmiştir.”*²²¹

Kâinat içerisinde yaratılmış ve yaratılmakta olan sayısız varlığın bulunması kuşkusuz bir yaratıcıyı işaret etmektedir. Zira ortada var olan bir eser müessirin varlığını zorunlu kılar. Evreni yoktan var eden Yüce Allah da yarattığı her mahlûk ile bizlere varlığının, birliğinin ve kudretinin işaretlerini göstermektedir. Kur’ân’ın üzerinde en çok durduğu ve çeşitli delilleriyle birlikte zikrettiği itikâd esasları Allah’ın varlığı, birliği ve sıfatlarıyla alakalı olanlardır. Çalışmamızın kapsamı doğrultusunda Rûm suresinin ayetlerinin örnekliğinde bu konuyu ele alarak, Allah’ın varlığına ve yüce kudretine işaret eden kozmolojik ve biyolojik delilleri detaylı olarak inceleme fırsatı bulmuş olacağız.

اللَّهُ يَبْدُوا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴿١١﴾

*“Allah, varlığı ilkin yaratır, sonra bunu tekrar eder. Sonunda hep O’na döndürüleceksiniz.”*²²²

وَهُوَ الَّذِي يَبْدُوا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ وَلَهُ الْمَثَلُ الْأَعْلَىٰ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

﴿٢٧﴾

²¹⁸ Rûm, 30/52-53.

²¹⁹ Rûm, 30/30.

²²⁰ لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللَّهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ لَا انْفِصَامَ لَهَا وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ “Dinde zorlama yoktur. Doğru eğriden açıkça ayrılmıştır. Artık kim sahte tanrıları reddeder de Allah’a inanırsa kopmayan sağlam bir kulpa yapışmıştır. Allah her şeyi işitir ve bilir.” Bakara, 2/256.

²²¹ Rûm, 30/26.

²²² Rûm, 30/11.

“Varlığı ilkin yaratan, sonra bunu tekrar eden O’dur ve bu O’nun için pek kolaydır. Göklerde ve yerde en yüce sıfat O’nundur. O mutlak galiptir, hikmet sahibidir.”²²³

Yüce Allah’ın tüm mahlûkatı hiçbir yardımcıya ve ortağa ihtiyaç duymadan ve herhangi bir temel maddeye dayandırmadan yalnızca kendi eşsiz kudretiyle yoktan inşa ettiği ve bunların hepsini yok ettikten sonra²²⁴ yeniden yaratma gücüne sahip olduğu ifade edilmektedir.²²⁵ Bir şeyi ilk defa yaratan bir kudretin onu tekrar yaratmaktan asla aciz olmadığını idrak etmek zor değildir. Tabiatıta gerçekleşen sürekli yenilenme hali de tekrar dirilmenin ispatı niteliğindedir. Hiçbir eylem O’nun kudreti karşısında diğerinden daha zor veya daha kolay olarak derecelendirilemez. Zira Yüce Allah’ın murat ettiği şeyin gerçekleşmesi için “ol” demesi yeterlidir.²²⁶ Yoktan yaratan Allah yeniden yaratmaya ve tüm varlık âlemini ölümünden sonra diriltmeye de elbette ki muktedirdir.

يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَيُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَكَذَلِكَ تُخْرَجُونَ (١٩)
“O ölüden diriyi, diriden de ölüyü çıkarıyor ve yeryüzünü ölümünün ardından canlandırıyor. İşte siz de böyle çıkarılacaksınız.”²²⁷

Ayette geçen “Ölüden diriyi, diriden ölüyü çıkarıyor” ifadesindeki *ihyâ* (diriltme, yaşatma) ve *imâte* (öldürme, yaşamına son verme) manaları, Kur’ân’daki kullanımları göz önünde bulundurularak değişik şekillerde yorumlanmıştır. Buradaki öldürme ve diriltme eylemleri hakkındaki yorumların bir kısmında maddî hayattan örnekler, bir kısmında ise manevî âleme yönelik benzetmeler yer almaktadır.

Kuru çekirdek ve tohumlardan çeşitli meyve ağaçlarının, bitkilerin, rengârenk çiçeklerin açması; bir ölümün yani cansızlığın içerisinden hayatın çıkışına örnektir. Yahut cansız yumurtadan canlı tavuk, canlı tavuktan cansız yumurtanın var edilmesi aynı kategoride değerlendirilmektedir. Bunun gibi insan da cansız bir damla sudan

²²³ Rûm, 30/27.

²²⁴ كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ “O’nun kendinden başka her şey yok olacaktır.” Kasas, 28/88.

²²⁵ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, C. 18, s. 467.

²²⁶ “Ol! dediği gün her şey olurur. O’nun sözü gerçektir.” En’âm, 6/73; إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ “Bir şeyi istediğinde, O’nun buyruğu ‘ol!’ demekten ibarettir; hemen olurur.” Yâsîn, 36/82.

²²⁷ Rûm, 30/19.

(sperma) meydana geliyor ve canlı insan vücudunda sperma üretilerek yeni hayatlara vesile kılınıyor. Bunlar ölüm ve hayata dair madde âleminden verilen örnekleri teşkil etmektedir.

Taberî, “*Ölüden dirinin, diriden ölünün çıkarılmasını*” spermden insanın meydana gelmesi olarak yorumlarken; Hasan-ı Basrî’nin “*kâfirden mümin, müminden kâfir çıkması*” şeklindeki yorumunu da aktarmaktadır.²²⁸ İyiden kötünün kötünden iyinin, âlimden cahilin cahil kimseden âlimin dünyaya gelmesi de kâfir-mümin örneği gibi manevî benzetmeler içinde yer almaktadır. Râzî bu yorumlara ek olarak, kendinden önceki ayetlerle²²⁹ münasebetinden -sabah ve akşam vakitlerine vurgu yapılmasından- dolayı “*uyuyandan uyanık, uyanıktan uyuyan çıkarılması*” manasının da anlaşılabilceğini zikreder.²³⁰ Yani ölüyü diriltmek ve diriye öldürmek, Allah’a göre, tıpkı uyuyanı uyandırmak ve uyanık olanı da uyutmak gibidir.

En genel manasıyla 19. ayette, insanın ölümünden sonra kıyamet günü yeniden dirilmesi olayı gündeme getirilmektedir. Bu ayet ile Yüce Allah’ın tüm kâinat üzerinde olduğu gibi insanlar üzerindeki mutlak tasarrufu vurgulanmaktadır. Unutulmaması gereken temel gerçek; yaratanın, yaşatanın, öldürenin ve yeniden dirilecek olanın Allah’ın kendisi olduğudur. Ayetin son kısmında yeniden hatırlatıldığı üzere, yeryüzünü harap olup kuraklaşmasından sonra bitkileri çıkartmak suretiyle canlandırdığı, yeşerttiği gibi insanları da ölümlelerinden sonra dirilecektir. Eşyanın zıddıyla birlikte yaratıldığına işaret edilen bu ayette Yüce Allah’ın kudretinin enginliği konu edilerek ardından gelen ayetlerle de bu engin ve eşsiz kudretin yansımaları tafsilatlı şekilde izah edilmiştir.

2.2.1.1. İnsanın Yaratılışı

وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْتَشِرُونَ (٢٠)

“O’nun kanutlarından biri, sizi topraktan yaratmış olmasıdır. Sonra bir de baktınız ki, çoğalarak yeryüzüne dağılmış beşer topluluğusunuz.”²³¹

Yüce Allah’ın azametinin ve sonsuz kudretinin en önemli delillerinden birisi hiç şüphesiz insanı ilk defa topraktan yaratmış olmasıdır. Âl-i İmrân suresi 59. ayet-i

²²⁸ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, C. 18, s. 476-477.

²²⁹ Bkz. Rûm, 30/17-18.

²³⁰ Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, C. 13, s. 94.

²³¹ Rûm, 30/20.

kerimede bu husus zikredilerek şöyle buyrulmuştur: “Onu (Âdem) topraktan var etti; sonra ona ‘ol’ dedi ve oluverdi.”²³² Âdem (a.s.) ve eşi Havva’nın (a.s.) yeryüzüne yerleştirilmelerinin²³³ ardından insan nesli doğum yoluyla çoğalmış ve yeryüzünün çeşitli coğrafyalarına yayılmışlardır.

Bursevî; insanın toprak gibi mütevazı, halîm ve tahammüllü olması için bu özden yaratıldığını ifade etmektedir.²³⁴ Râzî toprak ile hayat arasında bir bağlantı kurarak bakış açımızı farklı bir yöne çekmektedir.²³⁵ Canlılık ve toprak bir arada düşünüldüğünde canlılıktan en uzak madde topraktır. Oluşumu bakımından kuru, soğuk, hareketsiz ve rengi bakımından da bulanıktır. Fakat hayat sıcaklık ve hareket barındırır. Klasik felsefede “anâsır-ı erbaa” diye gruplandırılan dört temel unsur (toprak, su, hava ve ateş) arasında da hayat ve canlılıktan en uzak olanı yine topraktır. Canlılığı temsil eden en temel varlık olan insanın (Âdem) öz itibarıyla topraktan yaratılması tenakuz gibi görünen mucizevî bir oluşuma da işaret etmektedir. Zira katı ve değersiz toprak biçiminden yüce bir değere sahip hareket dolu insan şekline geçiş çok büyük bir intikaldir. Bu; Allah’ın sonsuz kudreti ve eşsiz sanatı konusunda vicdanları harekete geçiren, düşünüp ibret almaya sevk eden fevkalade bir değişimdir.

Yüce Allah Kur’ân-ı Kerîm’in değişik yerlerinde insanın yaratılış evrelerinden bahsetmektedir. Bunu da ilk insan Âdem’in (a.s.) yaratılışı²³⁶ ve diğer insanların yaratılışı olmak üzere iki ana kısma ayırmak mümkündür. Söz konusu yaratılışlara bazen aynı ayette bazen de farklı ayetlerde dikkat çekilerek izah edilmiştir. Mü’minûn suresi 12-14 ayetler arasında da ilk insandan başlamak üzere evre evre yaratılış serüveni anlatılmıştır.²³⁷

²³² خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ Âl-i İmrân, 3/59.

²³³ وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ “Birbirinize düşman olmak üzere inin! Bir zamana kadar sizin için orada yerleşecek bir yer ve ihtiyaç maddeleri vardır dedik.” Bakara, 2/36.

²³⁴ Bursevî, *Rûhu'l- Beyân*, C. 7, s. 18.

²³⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, C. 13, s. 95.

²³⁶ İlk insanın topraktan yaratılışı ile ilgili ayetler için bkz. Âl-i İmrân, 3/59; Kehf, 18/37; Hac, 22/5; Fâtır, 35/11; Mü'min, 40/67; Rûm, 30/20.

²³⁷ وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ “Gerçek şu ki biz insanı çamurdan alınmış bir özden yaratıyoruz; Sonra onu sağlam bir korunakta nutfeye haline getiriyoruz. Ardından nutfeyi (dölllenmiş yumurta) alakaya (rahimde asılıp beslenen embriyo) çeviriyor, alaka Ardından nutfeyi (döllenen yumurta) alakaya (rahimde asılıp beslenen embriyo) çeviriyor, alakayı şekilsiz et (görünümünde) yapıyor, bu etten kemikler yaratıyor, daha sonra da kemiklere adale giydiriyoruz; nihayet onu bambaşka bir yaratık halinde inşa ediyoruz. Yapıp yaratanların en güzeli olan Allah çok yücedir.” Mü'minûn, 23/12-14.

Allah Âdem'i (a.s.) topraktan, biz insanları da Âdem'den yaratmıştır. Fakat ayet-i kerimede “*Sizi topraktan yarattı*” denilmektedir. Buna iki şekilde mana verilmiştir. Birincisi “*sizin aslınızı (kökünüzü), atanızı topraktan yarattık*” şeklindedir.²³⁸ Diğer anlama göre ise her insan aslı itibariyle topraktan yaratılmıştır. Şöyle ki; Yüce Allah biz insanları nutfeden (meni), nutfeyi ise uygun gıdalardan meydana getirmiştir. İnsanın gıdaları ise hayvanların etinden, sütünden, yağından veya bitkilerden teşekkül eder. Hayvanların gıdası da bitkilerdir ve bitkiler de topraktır. Dolayısıyla bu zincirin ilk halkasında toprak yer almaktadır. İnsanın ölümünden sonra bedeninin un ufak olup toprağa karışması gerçeği de insanın meydana getirildiği öze; toprağa yeniden dönüşün resmini çizmektedir.

2.2.1.2. Ailenin İki Temel Unsuru Eşlerin Yaratılışı

وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴿٢١﴾

“Onlara ısınıp kaynaşasınız diye size kendi türünüzden eşler yaratıp aranızda sevgi ve şefkat duyguları yerleştirmesi de O’nun kanıtlarındandır.

Doğrusu bunda iyi düşünen kimseler için dersler vardır.”²³⁹

Kur’ân’ın ifadesiyle, “*iki eşi; erkeği ve dişiye yaratan*”²⁴⁰ Allah, sadece insanı değil “*her çeşit varlığı eşiyle birlikte yarattığını*”²⁴¹ belirtmiştir. İlgili ayetin sonunda “*belki düşünüp ibret alırsınız!*” buyruğu yer almaktadır. Buradan anlıyoruz ki “eş” kavramı; üzerinde düşünölmeye, değeriendirilmeye ve hakkında farkındalık oluşturulmaya layık bir nitelik taşımaktadır.²⁴²

Toplumsal hayatın en temel birimi, sosyal yapının çekirdeği olan ve insanlık tarihiyle yaşıt bulunan aile kurumunun kökeniyle ilgili farklı sosyolojik ve antropolojik açıklamalar yer alsa da Kur’ân’a göre ilk insan yalnız bırakılmamış, Âdem’in (a.s.) yanı sıra eşi de yaratılmıştır.²⁴³ “*Ey Âdem! Sen ve eşin (zevcin) cennette*

²³⁸ Râzî, *Meîâtîhu’l-Ğayb*, C. 13, s. 96; Kurtubî, *Ahkâmî’l- Ķur’ân*, C.7, 254; Sâbûnî, *Safvet*, C. 2, s. 475.

²³⁹ Rûm, 30/21.

²⁴⁰ وَأَنَّهُ خَلَقَ الرُّوحَيْنِ الذَّكَرَ وَالْأُنثَى Necm, 53/45.

²⁴¹ وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا رُوحَيْنِ لَعَلَّكُمْ تَتَذَكَّرُونَ Zâriyât, 51/49.

²⁴² Huriye Martı, “İdeal Bir Eş Olarak Hazreti Peygamber” *Küreselleşen Dünyada Aile (2009 Yılı Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri)* (Ankara: TDV Yay., 2010), s. 38.

²⁴³ İsmail Hakkı Ünal, “Kur’an’da Aile Kurumu” *Diyanet İlmi Dergi* (2004), C. 40, S. 2, s. 8.

kalın”²⁴⁴ buyuran Allah, böylece ilk insan Âdem’in (a.s.) eşiyle beraber bir aile oluşturduğuna işaret etmiştir.²⁴⁵ Dolayısıyla insanlık tarihindeki ilk aile Âdem (a.s.) ile Havva’nın (a.s.) kurdukları ailedir.

Rûm suresi 21. ayette *"İçinizden kendileriyle huzura kavuşacağınız eşler yaratıp aranızda sevgi ve rahmet var etmesi O'nun varlığının delillerindendir. Bunlarda düşünen toplum için dersler vardır."*²⁴⁶ buyrularak iki cinsin birbirine ülfet duyması, genel itibariyle hem fitratın gereği hem de nesillerin devamının ön şartı olarak anlaşılmıştır.²⁴⁷ Aile kurumunu oluşturan kadın ve erkek, birbirleri olmadan eksik kalan ve birbirini tamamlayan iki yarım gibidir. Kur’ân’a göre kadın ve erkek tek bir nefisten yaratılan, farklı cinsiyete sahip olmanın yanında aynı değeri haiz iki ayrı bireydir. Yüce Allah, onların yaptığı iyiliklere eşit karşılık vereceğini bildirir ve insanlar arasında cinsiyetten, ırktan, soydan, statüden vb. kaynaklanan bir üstünlüğü kabul etmeyerek, yegâne üstünlük ölçüsünün takva olduğunu vurgular.²⁴⁸

Müfessirler, Yüce Allah’ın: ***"Sizin için kendi nefislerinizden zevceler yaratmıştır"*** hitabını ya Havva’nın (a.s.) Âdem’in (a.s.) kendi vücudundan yaratıldığı²⁴⁹ ya da insanın eşinin de kendi cinsinden, yani insan olarak yaratıldığı şeklinde anlamış ve yorumlamışlardır. Buradaki *nefs* ifadesini *cins/tür* manasında değerlendirmek kanaatimizce daha makuldür. Zira *"Size kendi nefislerinizden bir elçi geldi."*²⁵⁰ mealindeki Tevbe suresi 128. ayeti de *kendi nefislerinizden* sözünün, *kendi cinsinizden* anlamına geldiğini gösterir. İlk yaratılan insan Âdem (a.s.) olduğuna göre *kendi nefislerinizden eşler* ifadesiyle şekil ve tür bakımından ona benzeyen, aynı temel formüle sahip fakat farklı fiziksel, zihinsel ve psikolojik özellikler ile donatılmış *"kadın"* ı anlıyoruz.²⁵¹

Ayette işlenen konuyla bağlantısından dolayı bilimsel ve ilmî bir gerçeklik olan insanın üremesi mevzuna kısaca değinmenin yerinde olacağını düşünüyoruz. Bilindiği üzere insanın üremesi, kadın ile erkeğin birleşmesi ve erkek üreme hücresi olan

²⁴⁴ A'râf, 7/19. وَيَا آدَمُ اسْكُنْ أَنتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ

²⁴⁵ İlgili ayetler için bkz. Bakara, 2/35; Nisâ, 4/1; A'râf, 7/19; Tâhâ, 20/117.

²⁴⁶ Rûm, 30/21.

²⁴⁷ Ünal, *Kur'an'da Aile Kurumu*, s. 8.

²⁴⁸ إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ *"Sizin Allah'ın katında en şerefli olanınız takvaca (kötülükten sakınma, iyilikte yarışma konusunda) en ileride olanlarıdır ..."* Hucurât, 49/13.

²⁴⁹ İbn. Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, C. 6, s. 278; Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl*, C. 3, s. 49; Bilmen, *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, C. 6, s. 2704.

²⁵⁰ لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ

²⁵¹ Kurtubî, *Ahkâmî'l-Kur'ân*, C. 7, s. 254.

spermin kadının yumurtasını döllemesi ile gerçekleşmektedir. Dişi üreme hücresi X kromozom taşırken, erkek üreme hücrelerinin yarısı X diğer yarısı da Y kromozomu taşır. Eğer dişi üreme hücresini X kromozomu taşıyan spermatozoon döllemişse kromozomlar XX şeklinde olur ve bireyin cinsiyeti dişi olur. Buna mukabil yumurtayı Y kromozomu taşıyan spermatozoon döllemiş ise bireyin cinsiyeti erkek olur.²⁵² Cinsiyeti belirleyen unsurun erkekten alınan sperm olmasından hareketle, erkeğin eşi olan kadın yine erkeğin kendisi aracılığıyla yaratılmaktadır diyebiliriz. Kur'ân'da da kadın cinsinin meydana gelmesinin, erkeğin vereceği üreme hücresine bağlı olduğu hususuna işaret edilen çokça ayet bulunmaktadır.²⁵³

Söz konusu Rûm suresi 21. ayet Âdem'in (a.s.) şahsında tüm erkek ve kadınlara hitap etmektedir. Çünkü insanlar aynı cinsten yaratılan kadın ve erkeğin arasında var edilen kusursuz ahenk ile adeta birbirini tamamlayan iki eşit parça olurlar. İki cinsten birisinin; diğerinin fitrî, aklî, ruhî, bedenî arzu, talep ve temayüllerine cevap verecek donanımda var edilmiş olması, yaratıcı kudretin büyüklüğüne ve eşsizliğine apaçık bir delil teşkil etmektedir. Erkek ve kadın; birbirinin yanında huzur bularak kendilerini güven ve emniyette hissederken, birleşmelerinden sükûnet, sevgi ve merhamet doğar. Çünkü birbirlerinin arzuları ve ihtiyaçları göz önünde bulundurularak yaratılmış olup yeni hayatların oluşumuna vesile kılınmışlardır.

Elbette ki bu düzen şans eseri meydana gelmemiştir. Yaratıcı kudret bu düzeni kadın ve erkeğin doğal ihtiyaçlarını karşılamaları ve her iki cinsin de birbirinde huzur ve sekine bulmaları için benzersiz bir hikmet ile inşa etmiştir. Dünyaya gelen kadın ve erkeklerin sayısının birbiri ile orantılı olması ve kimsenin buna müdahalede bulunamaması da Yüce Allah'ın kudreti üzerinde tefekkür etmeyi gerektiren başlıca bir konudur. Allah'ın bir taraftan insan neslinin devamını sağlamak diğer taraftan bir medeniyeti inşa etmek için kurmuş olduğu bu kusursuz düzen, kadın ve erkeği birlikte bir yuva kurmaya sevk etmiştir. Ayetin **“Onlara ısınip kaynaşasınız”** şeklinde tercüme edilen bölümünde eşlerin yaratılış amacı açıklanmakta, dolayısıyla insanın eşini kendisiyle huzur ve mutluluk bulacağı varlık olarak görmesi telkin edilmektedir.

²⁵² <https://tr.wikipedia.org/wiki/Sperm> [15.10.2020].

²⁵³ Örnek olarak bkz. *“O akıtılan meniden bir damlacık (sperm) değil miydi? Sonra o, alaka (rahime tutunmuş embriyo) olmuş, derken Allah onu yaratıp şekillendirmiş; Ondan iki eşi, erkek ve dişi yaratmıştır.”* Kıyâmet, 75/36-39.

O halde aile hayatında eşlerin mutluluğu yakalamasının yolu, böyle bir bakış açısına sahip olmaktan geçmektedir.

Erkek ve kadın arasında gerçekleştirilen nikâh akdi ile kurulacak olan yuvanın ve sürdürülecek ilişkinin meşrulaştırılmasıyla birlikte güvence altına alınması hedeflenmiştir. Nisâ suresi 21. ayette evlenme akdi; “*ağır sorumluluklar yükleyen bir ahit, sapasağlam bir sözleşme*” manasına gelen *Ğaliz Mîsâk* (مِيثَاقًا غَلِيظًا) kelimesiyle tanımlanmıştır.²⁵⁴ Rûm suresinin 21. ayetinden ise taraflara birtakım haklarla beraber ağır bir sorumluluk yükleyen sağlam sözleşme ile kurulan bu birlikteliğe Allah’ın eşler arasında var ettiği meveddet/sevgi (مَوَدَّةً) ve rahmet/şefkat/merhamet (وَرَحْمَةً) gücü eşlik etmektedir. Bu iki kavrama farklı yorumlar²⁵⁵ getirenler olmuşsa da sevgi ile kadın ve erkek arasındaki cazibenin itici gücü olan ve birbirlerine bağlı kalmayı pekiştiren cinsel sevgiye, merhamet ile de bireylerin evlilik hayatında birbirlerine karşı nazik, hoşgörülü ve düşkün olmalarını sağlayan duygusal ilişkiye işaret edilmiştir.²⁵⁶ Cinsel birliktelik kadın ve erkeğe sükûn verir. Sükûn ise sevgiyi doğurur. Bu sevgi de insanı zamanla merhamet duygularına ulaştırır. Öyle ki eşlerden kadın veya erkek; hastalık, yaşlılık gibi sebeplerden cinsel cazibesini yitirmiş olsalar bile evlilik hayatları şefkat ve merhamet duyguları eşliğinde birbirinin hayrını, rahatını, hukukunu muhafaza ederek sürüp gider.

Bir zamanlar birbirine uzak ve yabancı olan iki insanın evliliklerinden sonra tüm akraba ve dostlarından daha yakın olması, ancak Allah’ın eşler arasında lütfetmiş olduğu bu sevgi ve merhamet bağı ile açıklanabilir. Sonsuz kudret ve hikmet sahibi yüce yaratıcının belirli gayelere hizmet etmesi amacıyla kadın ve erkeğin gönüllerine bu iki nimeti yerleşmesi, düşünen bir toplum için ibretler ve Allah’ın varlığı hakkında açık deliller barındırmaktadır.

Yüce Allah’ın başta insan cinsi olmak üzere her bir canlıyı çift olarak yaratması, bu yaratılışlar üzerinden tefekkür ve tezekkür etmemizi telkin etmesi, belki de Ferd, Ehad, Samed olan varlığının eşsizliğine dikkatlerin çekilmesini murat etmesindendir. Biriyle birlikte hareket etmeye, bir bütün olmaya ihtiyacı olmayan Allah, varlığının, birliğinin ve kudretinin delillerini bu ayetler ile beyan ederken;

²⁵⁴ Nisâ, 4/21. وَكَيْفَ تَأْخُذُونَهُ وَقَدْ أَفْضَى بَعْضُكُمْ إِلَى بَعْضٍ وَأَخَذْنُ مِنْكُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا

²⁵⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C. 5, s. 216; İbn. Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, C. 6, s. 278; Ebu's-Suûd, *İrşâdû'l-Akli's-Selîm*, C. 10, s. 4699. Havva, *el-Esâs*, C. 11, s. 195

²⁵⁶ Mevdûdî, *Tefhîmu'l Kur'an*, C. 4, s. 262.

insanoğluna eşini göstererek, benzersiz olmadığını ve desteksiz ayakta kalamayacağını da hatırlatır gibidir.²⁵⁷

2.2.1.3. Göklerin ve Yerin Yaratılışı-Düzen İçinde Durması

وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالاخْتِلَافُ السِّنِّكُمْ وَالْوَانِ كَمَ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّلْعَالَمِينَ ﴿٢٢﴾

“O’nun kanıtlarından biri de, gökleri ve yeri yaratması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olmasıdır. Kuşkusuz bunda bilenler için ibretler vardır.”²⁵⁸

وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ تَقُومَ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ بِأَمْرٍ ثُمَّ إِذَا دَعَاكُمْ دَعْوَةً مِّنَ الْأَرْضِ إِذَا أَنْتُمْ تَخْرُجُونَ

﴿٢٥﴾

“Göğün ve yerin Allah’ın buyruğu ile düzen içinde durması da O’nun kanıtlarındandır. Sonunda O, sizi (bulunduğunuz) yerden bir çağırdı mı hemen çıkıverirsiniz.”²⁵⁹

Göklerin ve yerin yaratılışı, Yüce Allah’ın Kur’ân da sıklıkla önümüze koyduğu, O’nun engin kudretini, benzersiz sanatını yansıtan uçsuz bucaksız bir sistemi gözler önüne sermektedir. Hiçbir destek ve dayanak olmadan ayakta duran, derinliği ve yüksekliği bilinmeyen göklerin ve yerin yaratılışı; kâinat denilen ve sadece çok sınırlı bir kısmı hakkında bilgi sahibi olabildiğimiz büyük kitlenin yaratılışıdır. İçinde sayılamayacak çoklukta gök cisimleri, gezegenleri, yıldızları, galaksileri, uyduları barındırır ki Dünya bunlardan sadece küçük bir tanesidir. Hiçbiri sabit olmamakla birlikte hareketlerinde de akıl almaz bir intizam ve ahenk bulunmaktadır. Hareketleri arasındaki uzaklık ve mesafeler ise birbirlerine çarparak dağılmayı/yok olmayı önler. Tüm bu cisimler yaratıcı kudret tarafından evrenin var edilmesinden bu yana, kusursuz bir sisteme tabi olarak birbiriyle senkronize halde hareketlerine devam etmektedirler.

Yüce Allah, idrakleri zorlayan ve üzerinde yeterince durulmayan gökleri ve yeri boşuna yaratmamıştır.²⁶⁰ Boş yere yaratıldığını düşünmek büyük bir yanılgıdan ve ahmaklıktan ibarettir. Bu sebeple Kurân’da göklerin ve yerin yaratılışı hususu farklı açılardan mesajlar vermek suretiyle sıklıkla tekrar edilmektedir. Bu sebeple Allah’ın

²⁵⁷ Martı, a.g.e., s. 43.

²⁵⁸ Rûm, 30/22.

²⁵⁹ Rûm, 30/25.

²⁶⁰ وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا “Göğü, yeri ve ikisi arasındakileri boş yere yaratmadık.” Sâd, 38/27.

varlığının, birliğinin ve engin kudretinin delillerinden olan bu ayetlerin işaret ettiği yaratılış mucizesinin üzerinde derinlemesine durmamız, düşünmemiz gerekmektedir. Bu ayetler aynı zamanda insanın hayatı anlamlandırmasına yönelik önemli bir ifadedir. Gökleri ve yeri hak üzere yaratan Yüce Allah²⁶¹ evrendeki pek çok delile dikkatlerimizi çekerken; dayanağının olmadığı hiçbir şeye inanmamamız gerektiğine de işaret eder.

Allah insanı gökleri ve yeri gözlemlemeye davet eder ve göklerin yaratılışını, büyüklüğünü incelediği takdirde pek çok sonuca varacağını da haber verir. Etrafında ölümlük dünyadan ayrılmakta olanlar için bu ayrılışın bir son olmadığı, tekrar yaratılışın gayet mümkün olduğu, göklerin yaratılışı üzerinden anlatılmak istenir.²⁶² Nitekim Allah gökleri ve yeri yani bu devasa sistemi yaratmış, güçsüz düşmemiş ise ölümleri dirilmeye de muktedir olmalıdır. İnsan göğe bakarak onu yaratan kudreti tanır ve böylesi büyük bir gök düzenini var edenin, kendisi gibi aciz ve küçük bir mahlûku ölümünden sonra yeniden yaratmasının aslında ne kadar kolay ve makul olduğunu görür. Mü'min suresinde *“Göklerin ve yerin yaratılışı insanların yaratılışından daha büyüktür.”*²⁶³ buyrulması da bu gerçeğin Kurân'da yer alan açık ifadelerindendir. Gökler ile aramızda sürekli olarak mukayeseye girmemiz bizim ve uğruna kanlar döktüğümüz, savaşlar verdiğimiz değersiz dünyanın ne denli küçük olduğunu hatırlamamıza olanak tanıyan somut bir veri olarak karşımızda durmaktadır.

İbrahim (a.s.), kâinatta tek bir yaratıcının olması gerektiğine dair düşünceleri olgunlaştığında göğe baktı. Yıldızı, ayı, güneşi gözlemledi ve nihayet hiçbirinin yaratan kudret olamayacağını anladı. Rabbinin bunların arasından çıkamayacağına kanaat getirmesindeki sebep ise her birinin doğup batan, dahası bir kanuna tabi olan varlıklar olmasıydı. Nihayet, belli zamanlarda görünüp kaybolmak zorunda olan varlıkların bir emir altında olduklarını anlayarak²⁶⁴ yüzünü göklerin ve yerin yaratıcısı olan Allah'a döndüğünü beyan etti.²⁶⁵ Görülüyor ki Allah, bu tanımlar üzerinden giderek; insanı gökleri ve yeri düşünmeye, düşündükçe de O'nun kudretini anlamaya bir yol bulacağımızı haber vermektedir.

²⁶¹ خَلَقَ اللَّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ Ankebût, 29/44.

²⁶² أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَمْ يَغْيَ بِخَلْقِهِنَّ بِقَادِرٍ عَلَى أَنْ يُخْيِيَ الْمَوْتَى؟ *“Onlar düşünmüyorlar mı; gökleri ve yeri yaratan, bunları yaratma konusunda acze düşmeyen Allah'ın, ölümleri diriltmeye gücü yetmez mi?”* Ahkâf, 46/33.

²⁶³ لَخَلْقُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ أَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ Mü'min, 40/57.

²⁶⁴ En'âm, 6/76.

²⁶⁵ إِيَّيْ وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَوَاتِ En'âm, 6/79.

Dinî hayatımızın da göklere göre tanzim edildiğini burada zikretmek gerekir. Öyle ki; gökyüzündeki ayın hareketlerine göre takvimler belirlenir ve ibadetlerimizi yerine getirme zamanı tayin edilirken güneşin doğuşu, yüksekliği, batışı hesaplanır.

Rûm suresi 22. ayetin sonunda yer alan “*bilenler için*” ifadesi ise dikkat çekicidir. Zira bu baş döndürücü esrara sahip yeryüzündeki tabiatı, içinde gizlenen devasa kanunlarıyla gökleri, onları yaratıp yaşatan kudreti anlamak, insanoğlunun kavramasının çok üstündedir. Üzerinde düşünüp araştırmadan, öğrenmeden ulaşılabilecek bir kavrama alanı değildir. Yüzeyinde yaşamış olduğumuz, kâinat içerisinde çok küçük bir yer işgal eden Dünya’nın incelenmesi bile henüz tamamlanabilmiş değildir. Keşfedilmemiş nice esrar barındırmaktadır.

Bir mucidin icadı üzerinde bile derinlemesine kafa yoruyor bunu kim yapmış, nasıl yapmış diyerek sorular yöneltiyoruz. Muntazam bir ahenk ile yaratıldıktan sonra aynı kusursuzluğu ile yaşatılmakta olan kâinat için, kendiliğinden var olduğunu, bir yaratıcısının olmadığını düşünmek akıllara ziyan bir durumdur. Kendilerinin hiçbir şeyden, bir anda yaratıldığını²⁶⁶ ve başıboş bırakıldığını iddia edenler²⁶⁷ ruh ve beden dünyalarını gönüllü olarak görünenin kısıtlılığına mahkûm etmiş olurlar. Yaratan kudret üzerinde düşünüp bilgi sahibi olmak; hayatı ve yaratıcıyı anlamlandırabilme hususunda insanın önüne açık kanıtlar ortaya koyacaktır.

2.2.1.4. Dillerin ve Renklerin Farklı Yaratılışı

Bir üst başlıkta 22. ayetin ilk bölümü olan gökler ve yerin yaratılışını Allah’ın varlığının delillerinden olması yönüyle inceledik. Bu başlığımızda ayetin ikinci kısmını ele alacağız.

وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَالْوَأْنِكُمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّلْعَالَمِينَ (٢٢)

“O’nun kanıtlarından biri de, gökleri ve yeri yaratması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olmasıdır. Kuşkusuz bunda bilenler için ibretler vardır.” ²⁶⁸

Rûm suresi eksenli çalışmamızda 20. ayetten itibaren Allah’ın doğal/kozmetik/kevnî deliller ile mutlak egemenliğine, kudretine, sonsuz ilim ve hikmet

²⁶⁶ أَمْ خُلِقُوا مِنْ غَيْرِ شَيْءٍ أَمْ هُمُ الْخَالِقُونَ أَمْ خَلَقُوا السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ بَلْ لَا يُفْقَهُونَ “Acaba onlar bir yaratıcı bulunmadan mı yaratıldılar, yoksa yaratıcı kendileri midir? Yoksa gökleri ve yeri onlar mı yaratmışlar? Hayır hayır! Onlar bir türlü idrak edip inanmıyorlar.” Tûr, 52/35-36.

²⁶⁷ أَيْحَسِبُ الْإِنْسَانُ أَنْ يُتْرَكَ سُدًى “İnsan, kendisinin başı boş bırakılacağını mı sanır?” Kıyâmet, 75/36.

²⁶⁸ Rûm, 30/22.

sahibi oluşuna işaret eden hem kâinattaki (kozmozolojik) hem de insanın kendi içindeki (biyolojik) ayetlere yer verilir. Ve bu ayetler aracılığıyla düşünme, bilme, akletme melekelerini kullanarak insandan yüce yaratıcıya ulaşması istenir. Bu ayetler grubunda tüm insanlığın aslının toprak olduğu ifade edildikten sonra, toprağın önce insana dönüşüp sayısız bireyler olarak yeryüzünde yayılması bir ayet/delil olarak ortaya konur ve düşünmeye davet ediliriz. Devamında aile kurumu bağlamında, aralarında var edilen özel bağlara vurgu yapılarak kadın ve erkeğiyle insanın aynı özden yaratıldığı Allah'ın eşsiz kudretinin yansımaları olarak karşımıza çıkar. Yüce Allah, göklerin ve yerin yaratılışına da değindikten sonra insanların dil ve renklerinin farklı farklı meydana getirilmiş olması üzerinde dikkatlerimizi toplar. Başlığımız itibariyle burada ilgileneceğimiz kısım “dil” ve “renk” farklılığı meselesidir.

İnsanların dilleri ve renkleri etnik kimliklerinin dikkat çeken en önemli özelliklerindendir. Farklı diller farklı kültürleri simgelemektedir. Siyah, beyaz, kırmızı, sarı renklerde olmak da insanın tabii özelliklerindendir. Yalnızca insana özgü olmayan renk farklılığını tabiatıta, bitkilerde ve hayvanlarda da gözlemleyebiliriz.²⁶⁹

Her insanın kendine özgü; gözlerin fark edeceği ölçüde farklılıklar taşıdığı gibi, kulakların ayırt edebileceği ölçüde bir nağmesi, ses tonu vardır. Ayette geçen dillerin farklılığındaki kastı insanların kendine özgü konuşma biçimi, ses tonu ve nağmesi (diksiyon) olarak yorumlayanlar²⁷⁰ bulunduğu gibi, kullandıkları dil/lügat (Arapça, Farsça vb.) manasında anlayan²⁷¹ müfessirler de bulunmaktadır. Burada dikkatleri çeken ilk husus ise göklerin ve yerin yaratılışından sonra insanların binlerce dil ve ırk farklılığına sahip olarak yaratılmasının ardı ardına zikredilmiş olmasıdır. Bunun sebebi dil ve renk farklılığının belki de göklerin ve yerin yaratılışı kadar içinde sırlar ve ilahî mesajlar barındırmasından kaynaklıdır. Râzî, buradaki ilahî sırrın, insanlardan hiçbirisi sayılarının çok ve hacimlerinin küçük olmasına rağmen birbirine benzemez iken, göklerin büyük ve sayılarının az olmasına rağmen birbiri arasında benzerlik göstermeleri olduğunu düşünür.²⁷²

²⁶⁹ وَمِنَ النَّاسِ وَالْأَنْعَامِ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ كَذَلِكَ “Aynı şekilde, insanlardan, binek hayvanlarından ve etiyenen hayvanlardan da farklı tür ve renklerde olanlar var.” Fâtır, 35/28; وَمَا نَرَا لَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ “Sizin için yerden türlü renklerde bitirdiği şeyler de böyle...” Nahl, 16/13; ثُمَّ يُخْرِجُ بِهِ زُرْعًا “Sonra onunla değişik renklerde ürünler bitirir...” Zümer, 39/21.

²⁷⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, C. 13, s. 98; Zemahşeri, *el-Keşşâf*, C. 5, s. 216.

²⁷¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, C. 3, s. 410; Kurtubî, *Ahkâmi'l-Kur'an*, C. 7, s. 255; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, C. 6, s. 279.

²⁷² Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, C. 13, s. 98

Çevremizdeki insanlara baktığımızda sesinin gürlüğü-zayıflığı, inceliği-kalınlığı, konuşma üslubunun düzgün ve bozuk olmasıyla her biri diğerinden ayrılmaktadır. Her bir ferдин derisinin rengi, yüz hatları, vücut biçimi de çeşitlidir ve diğerinin aynı değildir. Bu farklılıklar, herkesin *kendisi* olmasına olanak tanır ve onu özgün kılar. Bu özgünlükler de insanların birbirleriyle tanışmalarını, ilişki kurmalarını sağlar. Nitekim Hucurât suresi 13. ayette bu farklılaşmanın insanlar arası ilişkilerde mühim bir konuma karşılık gelen *tanışma* gibi toplumsal boyutuna değinilmektedir.²⁷³ Aynı ayette renk ve dil farklılığının insanın elinde olmadığına, bu konuda ayrımcılığa giderek bir ırktan olanların kendilerini üstün görmeleri ve diğerlerini küçümsemelerinin/tahkir etmelerinin yanlışlığına işaret edilmektedir.²⁷⁴

Sayısının ancak Allah'ın bilebileceği ölçüde çok olan insanlar aynı atadan meydana gelmişlerse de birbirinden farklıdır. Irktan kaynaklanan farklılaşmalara da diğer işaret edilen ayetler gibi, insanı ancak Allah'a götüren deliller ve semboller olarak değerlendirip saygı duymalıdır. İnsanlar dil ve renk farklılıkları ile yaratılmayıp tek tip olsalardı beşerî ilişkilerden söz etmek mümkün olmazdı. Dolayısıyla düzenin yerine kargaşa hâkim olurdu. Zemahşerî bu durumun daha iyi tasavvur edilebilmesi için görüntüsü itibariyle birbirine çok benzeyen ikiz kardeşleri ayırt etmenin zorluğundan örnek verir.²⁷⁵ İşte tüm bunlarda bilen, düşünen bir toplum için dersler ve deliller bulunmaktadır. Nitekim ayetin sonunda; bilenlerin, dahası bu ayetlere bilgi ile yaklaşanların gerekli dersleri çıkaracağı ifade edilmektedir.

Ancak ne yazık ki tarih boyunca farklı renge ve farklı ırka mensup olarak dünyaya gelmeleri sebebiyle bazı insanların zulme ve haksızlıklara uğratıldığına şahitlik ettik. Farklı ırklar üstünlük veya aşağılık aracı değil; ilâhî takdirin, sünnetullahın bir tezahürü olarak nitelendirilmelidir. Çünkü İslam dini ırka, dile, renge vb. özelliklere dayalı her türlü ayrımcılığı şiddetle reddetmektedir. Maalesef yaşadığımız çağda bile dile, dine, ırka ve renge yönelik ayrımcılıklar hala küresel dünyanın en büyük ve en vahim sorunlarından biri olarak karşımızda durmaktadır. Bu meyanda Müslümanlara büyük görevler düştüğünü hatırlatmalı; çıkarın, ayrımcılığın, sömürünün yerine paylaşmayı ve birlikteliği yaşantımızda düstur edinmeliyiz. Hz. Peygamber'in Veda Haccı esnasında irad ettiği hutbesinde tüm insanlara hitaben: “Ey

²⁷³ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا “Tanışasınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık...” Hucurât, 49/13.

²⁷⁴ إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَىكُمْ “Allah katında en değerli olanınız O’na itaatsizlikten en fazla sakınanınızdır.” Hucurât, 49/13.

²⁷⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C. 5, s. 216.

İnsanlar! Rabbiniz birdir. Babanız da birdir. Hepiniz Âdem'in çocukları-sınız; Âdem ise topraktır. Arabın Arap olmayana, Arap olmayanın da Arap üzerine üstünlüğü olmadığı gibi; kırmızı tenlinin siyah üzerine, siyahın da kırmızı tenli üzerinde bir üstünlüğü yoktur. Üstünlük ancak takvadadır."²⁷⁶ demesinden yola çıkarak bu farklılıkları aynı bahçenin rengârenk çiçekleri gibi değerlendirmeli, birer emanet olarak sahip çıkmalıyız.

2.2.2. İnsanî Bir İhtiyaç Olan Uyku ve Rızık Temini İçin Çalışmak

وَمِنْ آيَاتِهِ مَنَامُكُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَابْتِغَاؤُكُمْ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَسْمَعُونَ (٢٣)

“Gece ve gündüz uyuyabilmeniz ve Allah’ın lütfundan nasibinizi aramaya çalışmanız da O’nun kanıtlarındandır. Bunda, dinleyen kimseler için elbette dersler vardır.” ²⁷⁷

وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ يُرْسِلَ الرِّيحَ مُبَشِّرَاتٍ وَلِيُذِيقَكُمْ مِنْ رَحْمَتِهِ وَلِتَجْرِيَ الْفُلُكُ بِأَمْرِهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ (٤٦)

“Müjdeler taşıyan rüzgârları göndermesi de O’nun kanıtlarındandır ki böylece size rahmetinden tattırsın, gemiler buyruğu ile yüzün; siz de O’nun lütfundan nasibinizi arama çabası gösteresiniz ve şükredesiniz.” ²⁷⁸

Gece ile gündüzün periyodik olarak arka arkaya gelmesi; gecenin uyuma eylemi için tahsis edilmesi ve gündüzün de aydınlık kılınarak insanların geçimlerini temin etmesine elverişli hale getirilmesi Yüce Allah’ın kudretinin delillerindendir. Hiç şüphesiz insanın günlük yaşamını oluşturan temel aktivitelerden birisi çalışmak diğeri dinlenmektir. Uyku ise dinlenmenin adeta zirvesidir. Günlük hayatımızın akışı içerisinde çok basit bir eylem gibi gelse de aslında uykunun ne denli büyük bir nimet olduğunu uyumakta güçlük çekenler anlayabilirler. Çalışmanın ve rızıkını temin edebilmenin büyüklüğünü ise işsiz-güçsüz kalanlardan sormak icap etmektedir.

Rûm suresi 23. ayette uyumak, çalışmaktan önce zikredilmiştir. Zira çalışabilmek için istirahat etmiş, dinlenmiş ve gerekli enerjiyi alabilmiş olmak gerekmektedir. İstirahat, vücudun yeme-içme gibi temel tabii ihtiyaçlarındandır ve

²⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, h.n. 23489, C. 38, s. 474.

²⁷⁷ Rûm, 30/23.

²⁷⁸ Rûm, 30/46.

gereklilik barındırır; çalışma ise ihtiyaçlara binaen devreye girmektedir.²⁷⁹ Bursevî'ye göre ayette önce uykunun sonra çalışmanın zikredilmesi; geceleri Mevla'ya hizmetin, gündüzleri halka hizmetin gerekliliğinden ileri gelmektedir.²⁸⁰ Bu ayetler aracılığıyla aslında çalışma konusuna yalnızca insanın hayatındaki önemi açısından değinilmemiş, bazı mesajlar da iletilmek istenmiştir. Şöyle ki; insan rızkını temin için çalışmalı fakat elde ettiği nasibini kendisinden bilmemeli, çalışıp arayabilmenin bile Allah'ın lütfu olduğu bilincini taşımalıdır.²⁸¹ “Allah'ın lütfundan” ifadesiyle tercüme edilen مِنْ فَضْلِهِ kelimesinde ziyade ve artma manası vardır ki bu insanın yerinde saymayarak kendini geliştirme ve mevcut imkânlarını sürekli daha ileriye taşıma hususunda gayret içerisinde olması anlamına gelmektedir.²⁸²

Allah'ın hazinesinden rızık elde edebilmek için çalışma anı çoğunlukla gündüz vakitleridir. Gece ise genellikle uyuma ve dinlenme vaktidir. Gündüz herkes çalışırken gecenin bir bölümünü de ayrıca çalışmaya ayıranların ise medeniyette öne geçtiği görülmektedir.²⁸³ Bu sebeple Yüce Allah gündüz vaktini ekonomik ve sosyal faaliyetlere, geceyi ise ilmî ve manevî faaliyetlere ayırarak insanın günlük hayatını programlamıştır.²⁸⁴

Kuşeyrî, kişinin tercihinin bırakılmaksızın uykuya yenik düşmesini ve kendi müdahalesi olmaksızın birdenbire uyanmasını, insanın ölümünden sonra dirilmesi ile irtibatlandırmıştır.²⁸⁵ Ayetin sonunda uyanıklıktan sonra küçük ölüm olan uykunun,²⁸⁶ uyku halinden sonra da uyanıklığın yaratılmasında *işitenler* için yani; kalbi nasihati bulandıran ve kabule engel arızalardan arınmış kimseler gibi dinleyen ve işitenler için, Allah'ın varlığına deliller barındığı ifadesi yer almaktadır. Nitekim uyku ve çalışma yani hareket ve sükûnet; kulak verilerek, dinlenerek fark edilir.²⁸⁷

²⁷⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, C. 13, s. 99.

²⁸⁰ Bursevî, *Ruhu'l-Beyân*, C. 7, s. 22.

²⁸¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, C. 6, s. 3814.

²⁸² Aynı.

²⁸³ Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, C. 15, s. 42.

²⁸⁴ قُمْ اللَّيْلُ إِلَّا قَلِيلًا نِصْفَهُ أَوْ انْقُصْ مِنْهُ قَلِيلًا أَوْ زِدْ عَلَيْهِ وَرَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْأًا فَهُمْ اللَّيْلُ إِلَّا قَلِيلًا نِصْفَهُ أَوْ انْقُصْ مِنْهُ قَلِيلًا أَوْ زِدْ عَلَيْهِ وَرَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا “Geceleyin -birazı dışında- namaza kalk! Gecenin yarısında bu vakti biraz öne veya biraz ileri de alabilirsin. Kur'an'ı tane tane, hakkını vererek oku. Doğrusu biz sana, taşınması zor bir söz vahyedeceğiz. Şüphesiz gece vakti etki ve uyum yönünden daha uygun ve sözün zihne yerleşmesi bakımından daha elverişlidir. Gündüz vakti ise senin için yoğun bir koşturma durumu vardır.” Müzzemmil, 73/2-7.

²⁸⁵ Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, C. 3, s. 7.

²⁸⁶ وَهُوَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُم بِاللَّيْلِ وَيَعْلَمُ مَا جَرَحْتُم بِالنَّهَارِ ثُمَّ يَبْعَثُكُمْ فِيهِ لِيُقْضَىٰ أَجَلٌ مُّسَمًّى “Geceleyin sizi öldüren, gündüzün de neler yaptığınızı bilen; sonra belirlenmiş eceliniz tamamlansın diye (her) sabah sizi diriltiren O'dur.” En'am, 6/60.

²⁸⁷ Kutub, *Fî Zılâl*, C. 5, s. 2764.

أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿٣٧﴾

“Görmezler mi ki Allah rızkı dilediğine bol veriyor, dilediğinkini de kısıyor?

***Kuşkusuz bunda iman eden kimseler için ibretler vardır.”* ²⁸⁸**

قَاتِ دَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ ذَلِكَ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ
وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿٣٨﴾

“O halde akrabaya da hakkını ver, yoksula ve yolda kalmışa da. Bu, Allah’ın hoşnutluğunu isteyenler için en iyisidir. İşte gerçek kurtuluşa erenler de onlardır.”²⁸⁹

İnsanın rızkını temin etmek için çalışırken göz önünde bulundurması gereken bir gerçeklik de 37. ayette açıklanmaktadır. Burada, bir ilahî kanun olarak Allah’ın rızkı dilediğine bol, dilediğine de ölçülü olarak vermesi gündeme getirilmektedir. İnsandan da bu kanunu incelemesi ve gözlemlemesi istenerek arka plandaki rızık verici kudretin görülüp O’na iman edilmesi hedeflenmektedir. İnsana verilen bu rahmet ve nimetler için sebep belirtilmeyerek verilenin Allah’ın lütfu ile gerçekleştiği vurgulanmaktadır.

Ayette geçen bu ifadeler ile bir yandan Allah’ın yüce kudreti, yegâne rızık verici oluşu belirtilirken aynı zamanda da sonraki ayet ile müminler ihsana ve infaka teşvik edilmektedir. Rızkı arttıran ve azaltan güç Yüce Allah olduğuna göre; verilen rızkı başkalarıyla paylaşmak o rızkı azaltmayacağı gibi elde tutularak cimrilik yapmak da çoğalmasına sebep olmayacaktır. Bu sebeple İslam dininde verilen rızkın, verenin kulları ile paylaşılması esastır. Nitekim malın kendisine daha çok verildiği kimseler, rızkı az olanlar için köprü vazifesi görmektedirler.

Dünyadaki insanların ekonomik imkânlarına bakıldığında hepsinin bir birinden farklı olduğu görülür. Bu farklılıklar ise ekonomik hayatın dengesinin korunabilmesi için aslında kaçınılmazdır. Hayatın devamı ve düzeni için çalışmak olmazsa olmazlardandır. İnsan rızkını temin için çalışır fakat karşılığında ne kadar kazanacağını Allah takdir eder. Az veya çok vererek aynı zamanda insanı imtihana tâbi tutar. Bazı insanlara çok, bazılarına az vermesinin sebebi ise başka bir ayette şöyle

²⁸⁸ Rûm, 30/37.

²⁸⁹ Rûm, 30/38.

ifade edilmektedir: “... *Dünya hayatında onların geçimliklerini biz paylaştırdık. Bir kısmı diğerini istihdam etsin diye kimini kiminden derecelerle üstün kıldık...*”²⁹⁰

Yüce Allah, her insana farklı ekonomik imkânlar sunmuştur ve istihdamın önemini de söz konusu ayet ile belirtmektedir. Nitekim herkes sahip olduğu maddî imkânlar bakımından zengin olsaydı dünyadaki tüm ekonomik faaliyetler dururdu. Ancak rızık bol verilen insanlar parası ve sermayesini, diğerleri ise emeğini ortaya koyarak ekonomik hayatın sürdürülmesine katkı sağlamaktadırlar.

Bir diğer husus ise yardımlaşmanın emredilmesidir. Herkes aynı seviyede zenginliğe sahip olsa idi zekât, infak, sadaka gibi ibadetler olmayacak ve bu ibadetlerin sonucu olarak toplumlarda yardımlaşma, fedakârlık, diğerkâmlık, başkalarının haklarına saygı göstermek ve bu hakları sahiplerine vermek gibi ulvî hasletler gelişmeyecekti. Diğer yandan da kendisine yardımda bulunan kişilerde teşekkür, minnet, muhabbet gibi duyguların gelişmesine olanak tanınamayacaktı. 38. ayette **“akrabaya, yoksula ve yolda kalmışa hakkını ver”** denilmek suretiyle sadaka zenginin ihsanı olmaktan çıkarılmış ve aslında fakirin hakkı olduğunun altı çizilmiştir. Buna göre zenginin verdiği sadaka yoksulun hakkı olmaktadır. Dolayısıyla yapılan bu maddî yardımlar ile gösterişte bulunup övünmenin de hiçbir anlamı yoktur. Çünkü ihtiyaç sahiplerine gereği gibi yardımda bulunan kimse üzerine düşen vazifeyi gerçekleştirmiş olur. Zâriyât suresinin 19. ayetinde de zenginlerin mallarında yoksulların hakkının bulunduğu hususu zikredilmektedir.²⁹¹ Bu sebeple zekât ve sadaka gibi ibadetlerde yaşanacak aksaklıklar bir anlamda kul hakkını gasp etmenin pasif örneklerini oluşturur.

Zemahşerî, *akrabanın hakkının* sila-i rahim olduğu, yoksulun ve yolda kalmışın hakkının ise kendileri için belirlenen zekâttan alacakları pay olduğu görüşündedir.²⁹²

وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ رَبٍّ لِيَرْبُؤَا فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرْبُوا عِنْدَ اللَّهِ وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ زَكَاةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ
فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُضْغَفُونَ ﴿٣٩﴾

“İnsanların malları içinde artsın diye faizli ödünç verdikleriniz Allah katında

²⁹⁰ Zuhuf, 43/32. نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُمْ مَئِشَتَهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا سُلْخِيًّا

²⁹¹ Zâriyât, 51/19. وَفِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِلْسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ

²⁹² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C. 5, s. 235.

artmaz. Allah'ın hoşnutluğunu isteyerek verdiğiniz zekâta gelince, işte (manevi kârlarını) kat kat arttıranlar onu verenlerdir.”²⁹³

Faizin kesinkes yasaklanmasından²⁹⁴ önce nâzil olan 39. ayette ise faiz yoluyla elde edilen kazancın Allah katında bir makbuliyetinin ve bereketinin olmadığı ifade edilmektedir. Ayette *faiz* olarak tercüme edilen *Ribâ* kelimesi artış demektir. Kurtubî'nin naklettiğine göre İbn Abbas, İkrime, Mücâhid, Katade, Dahhâk, İbn Ka'b gibi müfessirler “*İnsanların malları arasında artış göstereceğini diye verdiğiniz herhangi bir faiz (ribâ)...*” buyruğu hakkında faizin iki türlü olduğu, birisinin bilinen haram faiz, diğerinin ise -bu ayette ifade edilen- sakınca barındırmayan faiz olduğunu beyan etmişlerdir.²⁹⁵ Bu faizin de helal olmakla beraber hoş karşılanmayan aynı zamanda Allah katında bir karşılığı bulunmayan; daha iyisinin kendisine verilmesi umuduyla yani daha çok hediye gelmesi niyetiyle birisine verilen hediye vb. hibeler olduğu nakledilmiştir.²⁹⁶ Söz konusu 39. ayette geçen ribânın; kendisine daha iyisi verilir niyeti ile birine hediye vermek suretiyle yapılan faiz olduğunu benimseyenler olduğu gibi; Hasan-ı Basri ve Süddî'nin içinde bulunduğu bir grup müfessirin ise buradaki kastın haram sayılan faiz olduğu görüşünü savunduğu nakledilmektedir.²⁹⁷

Kur'an'ın nüzûlü sürecinde kademeli olarak yasaklanan fiillerden bir tanesi olan faizin, Mekke döneminde nâzil olan bu ayet ile iyi bir şey olmadığı ve İslam dininde karşılık görmediği belirtilmiş, böylelikle kesin yasağın öncesindeki ilk adımlar atılmıştır. Nitekim sarhoşluk veren içki için de söylenen ilk şey onun temiz olmadığı,²⁹⁸ zararının faydasından çok olduğu²⁹⁹ ve sarhoş halde iken namaza yaklaşılmaması gerektiği idi.³⁰⁰ Haksız kazanç yollarından ve yoksulu sömürme aracı

²⁹³ Rûm, 30/39.

²⁹⁴ “*Ey iman edenler! Kat kat faiz yemeyin. Allah'tan sakının ki kurtuluşa eresiniz.*” Âl-i İmrân, 3/130; Bakara, 2/275-280.

²⁹⁵ Kurtubî, *Ahkâmî'l-Kur'an*, C. 7, s. 267.

²⁹⁶ *Aynı.*

²⁹⁷ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, C. 4, s. 274.

²⁹⁸ “*وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَرِزْقًا حَسَنًا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ*” Nahl, 16/67.

²⁹⁹ “*يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا*” De ki: Bu ikisinde insanlar için büyük zarar ve bazı faydalar vardır; zararları da faydalarından büyüktür.” Bakara, 2/219.

³⁰⁰ “*Ey iman edenler! Siz sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar, yolcu olan müstesna olmak üzere, cünüp iken de gusül edinceye kadar namaza yaklaşmayın.*” Nisâ, 4/43.

olan faiz, bu alıştırma sürecinden sonra kesin olarak yasaklanmıştır.³⁰¹ Kur’ân’ın bu tedrici yasaklama metodunda bir şeye önce zihinleri hazırlamak, kötülüğü ve zararları hususunda ikna etmek ve en sonunda tamamen yürürlükten kaldırmak vardır. Burada da sadece faizin serveti arttırmadığı ve servetteki gerçek artışın zekât ile mümkün olduğu zikredilmiştir.

Kur’ân’da müminler; infak, sadaka, zekât, karz-ı hasen gibi yardım ve dayanışma şekilleri ile teşvik edilmektedir. Infak öncelikle akrabaya ve bazen ihtiyaç gözetilmeden yapılan, sadaka ise daha ziyade muhtaç durumdaki akraba olmayanlara yönelik malî bir ibadettir. Bu ikisi bağış olup kişiye geri dönmez ve karşılığı Yüce Allah tarafından verilir. Aynı şekilde *karz-ı hasen* de yardımlaşma grubunda değerlendirilmektedir. Zira İslam dininde faiz haram olmakla birlikte maddi açıdan daralan kimseye güzel bir şekilde borç vermek esastır. Karz-ı hasen; Allah’ın rızasını gözeterek ve başka hiçbir menfaat beklemeden, zor durumdaki bir kimseye ödeme imkânına kavuştuğunda, yalnızca borcun aslını ödemesi üzere verilen borçtur.³⁰²

Yüce Allah, güzel borç vereni kendisine borç veren gibi kabul ederek, yardım sever mümine şereflerin en büyüğünü bahşetmiş ve bu davranışından dolayı borç verenin mükâfatlandırılacağını vaat etmiştir.³⁰³ İşte öngörülen ve kabul edilen borç verme şekli bu olup, faizli geri ödemenin Allah katında bir geçerliliğinin bulunmadığı gibi mallarda artışa neden olmadığı anlaşılmaktadır. İnsanlar mallarının artacağını zannederek faiz alırlar. Oysa Allah, faizin kendi katında artmayacağına dikkat çekerek kurtuluşa ermeyi ümit eden insanları zekât vermeye teşvik etmektedir.

Ribâ ile ilgili yukarıdaki yorumlara dönülecek olursa; hangisi kabul edilirse edilsin üzerinde durulması gereken esas mesele verilen bir sadakanın, zekâtın veya borcun Allah’ın rızasının gözetilerek, karşıdaki kişiden hiçbir karşılık beklemeden, paylaşılan rızkın o kişinin hakkı olduğu bilinci ile verilmesidir. Ayetin son kısmında da verilenler arasında ancak bu şartları taşıyanların malların “*Allah katında kat kat artacağı*” ifade edilmektedir.

³⁰¹ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رَجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ “Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar, fal okları şeytan işi iğrenç şeylerdir. Bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz.” Mâide, 5/90.

³⁰² H. Yunus Apaydın, “Karz” *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2001), C. 24, s. 520-521.

³⁰³ مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً “Kim Allah’a güzel bir borç verirse Allah da bunu kat kat fazlasıyla öder.” Bakara, 2/245.

2.2.4. Su ile Yeryüzünün Canlanması ve Ölümden Sonra Dirilişe Delaleti

Bir önceki başlıkta Rûm suresinin 24. ayetinin ilk kısmını ele alarak inceledik. Bu başlığımızda söz konusu ayetin ikinci kısmıyla birlikte surede yer alan ve aynı konuya temas eden diğer ayetleri de toplayarak, yeryüzünün ölümünden sonra nasıl da canlandırıldığı örnekleme üzerinden insanın ölümünden sonra dirilişi konusuna temas edeceğiz.

وَمِنْ آيَاتِهِ يُرِيكُمُ الْبَرْقَ خَوْفًا وَطَمَعًا وَيُنَزِّلُ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَيُخْجِي بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ﴿٢٤﴾

“Yine O’nun kanıtlarındandır ki, korku ve ümit vermek üzere size şimşegi gösteriyor, gökten su indirip ölümünün ardından yeryüzünü onunla canlandırıyor.

Gerçekten bunda, aklını kullanan kimseler için ibretler vardır.” ³⁰⁴

وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ تَقُومَ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ بِأَمْرِهِ ثُمَّ إِذَا دَعَاكُمْ دَعْوَةً مِّنَ الْأَرْضِ إِذَا أَنْتُمْ تَخْرُجُونَ ﴿٢٥﴾

“Göğün ve yerin Allah’ın buyruğu ile düzen içinde durması da O’nun kanıtlarındandır. Sonunda O, sizi (bulunduğunuz) yerden bir çağırdı mı hemen çıkıverirsiniz.” ³⁰⁵

فَانظُرْ إِلَىٰ آثَارِ رَحْمَةِ اللَّهِ كَيْفَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ ذَلِكَ لَمُحْيِي الْمَوْتَىٰ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿٥٠﴾

“Allah’ın rahmetinin izlerine bir bak: Toprağa ölümünün ardından nasıl can veriyor! İşte ölüleri diriltecek olan da O’dur. O’nun her şeye gücü yeter.” ³⁰⁶

Gökyüzünde meydana gelen gök gürültüsü, şimşek gibi olayların arkasından yağın yağmur ile ölü arazinin hayat bulması akla malzeme veren bir fiziksel olaydır. Yüce Allah azametinin delilleri arasında, insanın fizikî çevresinde meydana gelen tabiat olaylarından şimşegi, yağmurun yağmasını ve oradan da kurumuş toprakların gökten inen su ile birlikte canlanmasını zikretmiştir. Yeryüzü hareketsiz, cansız,

³⁰⁴ Rûm, 30/24.

³⁰⁵ Rûm, 30/25.

³⁰⁶ Rûm, 30/50.

bitkisiz ve kuru iken Allah'ın rahmetinin bir tecellisi olarak su ile buluştuğu zaman canlanır, kabarır ve çeşitli güzel bitkiler biter.³⁰⁷

Gök gürültülü ve fırtınalı havalarda oluşan şimşek ve yıldırımlar, havadaki azotun atomlarını birbirinden ayırıştırır ve serbest kalan atomlar atmosferdeki oksijen ile birleşerek nitratı oluşturur.³⁰⁸ Yeryüzündeki bitkilerin beslenmesi için bulunmaz bir tuz olan nitrat, yağmur suyuyla çözülerek yeryüzündeki kalsiyum tuzlarıyla birleşir ve bitkiler tarafından emilir. Böylelikle bitkiler büyüme ve gelişme imkânı bulurlar. Ayrıca bu bitkiler ile beslenen hayvanlar da çeşitli proteinler oluşturarak; etini, sütünü ve yumurtasını tüketen insanlar için önemli bir besin kaynağı haline gelir. Dolayısıyla yağmur ile yeryüzüne hayat veren Yüce Allah, hem bitkilere hem hayvanlara hem de insanlara hayat vermiş olmaktadır. Bu anlamda ayette misal gösterilen yağışın normal bir normal yağmur olmayıp, *şimşegin ardından gelen yağmur* olması da aklını kullananlar için incelikli bir delildir.

Aklı ile savaşımdan vazgeçip onu kullanmayı düşünebilenler için, insanın ölümünden sonra yeniden hayat verilerek dirilmesi de neredeyse taşa dönüşmüş toprağın, kuru birer dal olarak kalan ağaçların suyla yeniden hayat bulup yeşermesi kadar kolaydır. Yüce Allah 24. ayette yeryüzündeki canlıların geçirdiği bu evrelerden yola çıkarak, yani insanın aklının alabileceği boyutta örneklerle yalınlaştırarak, insanın da aynı şekilde dirileceği çıkarımında bulunmasını istemiştir. Hemen arkasından 25. ayette de ölümden sonra dirilişi açıkça zikrederek insanın aklını kullanmasına adeta yardımcı olmuştur. Artık bu gerçeği görmek için rahmetinin tecellilerinden biri olan yeşeren toprağa bakmaktan ve düşünmekten başka bir şeye ihtiyaç kalmamaktadır. Böylelikle kâinattan bu örnekler, ahirette dirilme ve haşır konusuna delil olarak getirilmiştir.

2.2.3. Korku Sebebi ve Ümit İşareti: Şimşek

وَمِنْ آيَاتِهِ يُرِيكُمُ الْبَرْقَ خَوْفًا وَطَمَعًا وَيُنَزِّلُ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَيُحْيِي بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ (٢٤)

“Yine O’nun kanıtlarındandır ki, korku ve ümit vermek üzere size şimşegi

³⁰⁷ وَتَرَى الْأَرْضَ هَامِدَةً فَإِذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ وَأَنْبَتَتْ مِنْ كُلِّ رَوْحٍ بِهِجٍ *“Yeryüzünü kupkuru ve cansız görürsün; üzerine yağmur indirdiğimizde ise (bir de bakarsın) canlanır kabarır ve her cinsten güzel bitkiler çıkarır.”* Hac, 22/5.

³⁰⁸ <https://blog.metu.edu.tr/esenturk/tag/nitrat/> [08.11.2020].

gösteriyor, gökten su indirip ölümünün ardından yeryüzünü onunla canlandırıyor.

Gerçekten bunda, aklını kullanan kimseler için ibretler vardır.” ³⁰⁹

Rûm suresi 24. ayette bir gökyüzü olayı olan şimşek, insanda iki zıt tepkinin; korkunun ve ümidin kaynağı olarak nitelendirilmiştir. Çünkü şimşek hem yağmurun hem de yıldırımın habercisidir. Şimşek, artı (+) ve eksi (-) elektron taşıyan bulutlar arasındaki elektrik boşalmasıdır.³¹⁰ Önceden tahmin edilmesi zordur fakat belli hava koşullarında meydana gelir. Fırtınalı, kuru, sıcak havalarda nemli bulutlarda biriken elektrik, buluttan buluta veya buluttan yere geçerken şimşek, gökyüzünde parlak ışıklı bir görüntüye sebep olarak şiddetle patlar. Bu yüksek sesli patlama gök gürültüsü olarak isimlendirilirken, çakan ışığa şimşek denmektedir. Yıldırım ise; bulut ile yeryüzü arasındaki elektrik boşalmaları olarak tanımlanır.³¹¹ Yere düşen yıldırımın canlılara çarpmasıyla vücuttan milyarlarca voltluk, binlerce amperlik elektrik akımı geçtiğinden dolayı insanlarda birçok hasara sebep olarak ciddi yaralanmalar ve ölümlerle sonuçlanırken, büyük maddi hasarları da beraberinde getirmektedir.³¹²

Yüce Allah'ın ayette zikrettiği “*korku ve ümit vermek üzere şimşeği göstermesi*” hakkında iki farklı yorum öne sürülmüştür. Bu yorumlardan ilkinde göre³¹³ şimşek ümit vesilesidir çünkü yağmurun geleceğine, rızık ve geçim kaynaklarının artmasına, mahsulün iyi olacağına işarettir. Ancak aynı zamanda yıldırım düşme riski, yağmurun afete dönüşecek kadar şiddetli yağması ve ürünleri telef etme ihtimali de insanın kalbinin korku ile kaplanmasına sebep olmaktadır. İkinci yoruma göre korkunun sebebi³¹⁴ yolculuk halinde bulunup da yağmura yakalanma riskindendir. Çünkü mukim kimseler için yağmurun yağması rahmet iken yolcular için bu durum eziyete dönüşebilmektedir. Kurtubî, ayette zikredilen korkunun, İbn Bahr'dan rivayetle: *arkasından yağmur gelmeyen bir şimşek korkusu olduğunu* ilave eder.³¹⁵ Ve şairin şu beytini nakleder:

لا يكن برقك برقاً خلباً إن خير البرق ما الغيث معه

³⁰⁹ Rûm, 30/24.

³¹⁰ TDK, *Güncel Türkçe Sözlük* “Şimşek” <https://sozluk.gov.tr/> [08.11.2020].

³¹¹ TDK, *Güncel Türkçe Sözlük* “Yıldırım” <https://sozluk.gov.tr/> [08.11.2020].

³¹² <https://www.mgm.gov.tr/genel/ss.aspx?s=simsekyildirim> [08.11.2020].

³¹³ İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Azîm*, C. 6, 279; Mevdûdî, *Tefhîmu'l Kur'an*, C. 4, s. 265.

³¹⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C. 18, s. 480; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C. 5, s. 219; Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl*, C. 3, s. 50.

³¹⁵ Kurtubî, *Ahkâmî'l-Kur'ân*, C. 7, s. 256.

**“Senin şimşeğin, ardından yağmur gelmeyen bir şimşek olmasın,
Çünkü hayırlı şimşek, beraberinde yağmur getirendir.”**

Burada anlatılmak istenen şudur: Kişiyi aldatıyormuşçasına yağmur getirmeyen şimşeğe (البرق خلباً) denildiğinden, şair bu ifadeyi kullanarak söz verdiği halde ahdine vefa göstermeyen kişiye “*sen ancak arkasından yağmur gelmeyen şimşeğe benzersin*” demektedir. Yani gökyüzünde görünen şimşek, insana yağmurun yağacağına dair ümit verir ancak ardından yağmurun gelmemesiyle ümidin yerini korku ve karamsarlık alır.

Yüce Allah, insanın aklını ve kalbini varlık âlemine yöneltmek tabiat hadiselerinden verdiği bu örnekleri insanı yaratıcısına bağlamak için birer vasıta olarak kullanır. İlgili ayette korku ve ümit veren şimşeğe dikkatlerin çekilmesi, Allah’ın ayetlerinden bir ayet olarak belirtiliyor. Korku ve ümit, insan için fitrî duygulardır. Nitekim gök gürleyip şimşekler çıktığında insan acziyetini de yeniden hatırlayarak bir korku ve endişe tüneline girer.³¹⁶ İnsana anlık olarak dehşet ve korku veren bu gök olayları ile kâinata hükmeden gücün yeniden hissettirilmesi de sağlanmış olur. Azameti ile kendisinden korkulan; sonsuz rahmeti ile de insanı ümitvar kılan yaratıcı kudretin varlığına bir kez daha şahitlik edilir.

Görüyoruz ki Yüce Allah’ın varlığının ve engin kudretinin idrak edilebilmesi için enfüsî ve afakî delillerin sıralandığı ayetler grubunda, bu delillere ait alt arızî sıfatlar da zikredilmiştir. Enfüsî delillerden olan insanın yaratılışından bahsedildikten sonra dillerinin ve renklerinin farklı oluşuna, uyumaları ve Allah’ın lütfundan rızıklarını aramalarına yer verilmiştir. Afakî delillerden gökler ve yerlerin yaratılışı ifade edildikten sonra da yine onlara ait olan ayrılmaz özelliklerden örnek verilmiştir. İnsanın büyümesi, yaşlanması, hastalanması gibi sebeplerle görüntüsü değişirken, kendisiyle tanındığı sesi ise değişime uğramaz. Ten rengi de aynı şekilde değişmezliğini korur. Bu Allah’ın büyük bir mucizesidir. Nitekim gökyüzü ve yeryüzü de şekil itibarıyla sabittir fakat onlardan sâdır olan tabiat olayları değişkenlik gösterir. O halde tüm bunlar, mahallinin sabit olmamasına rağmen (insanın bedeninin aynı kalmaması) bir özelliği devam ettiren (ses ve renk), mahallinin sabit olmasına rağmen

³¹⁶ “Yahut onlar, اَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ يَجْعَلُونَ اَصَابِعَهُمْ فِي اُذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ” karanlıklar içinde gökten boşanan gök gürültüsü, şimşekli bir yağmura tutulmuş kimseler gibidirler. Yıldırımlar yüzünden ölümden korkarak parmaklarıyla kulaklarını tıkarlar.” Bakara, 2/19.

(gökyüzü ve yeryüzü) olayları başlatıp sonlandıran (yağmur, şimşek vb.) hür ve irade sahibi tek bir yaratıcıya, fail-i muhtara işaret eden delillerdir.³¹⁷

2.2.5. Rahmet Müjdecisi Rüzgârlar

وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ يُرْسِلَ الرِّيحَ مُبَشِّرَاتٍ وَلِيَذِيقَكُمْ مِنْ رَحْمَتِهِ وَلِتَجْرِيَ الْفُلُكُ بِأَمْرِهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ
وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٤٦﴾

*“Müjdeler taşıyan rüzgârları göndermesi de O’nun kanıtlarındandır ki böylece size rahmetinden tattırsın, gemiler buyruğu ile yüzün; siz de O’nun lütfundan nasibinizi arama çabası gösteresiniz ve şükredesiniz.”*³¹⁸

اللَّهُ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيحَ فَتُثِيرُ سَحَابًا فَيَبْسُطُهُ فِي السَّمَاءِ كَيْفَ يَشَاءُ وَيَجْعَلُهُ كِسْفًا فَتَرَى الْوَدْقَ يَخْرُجُ
مِنْ خِلَالِهِ فَإِذَا أَصَابَ بِهِ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ إِذَا هُمْ يَسْتَبْشِرُونَ ﴿٤٨﴾

*“Bulutları harekete geçirsın diye rüzgârları gönderen Allah’tır. Derken O, bulutları gökyüzünde dilediği gibi yayar, bazen da parçalara ayırır; nihayet içinden yağmurun çıktığını görürsün. Onu dilediği kullarının üzerine yağdırınca da o kullar sevince boğulurlar.”*³¹⁹

وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلِ أَنْ يُنْزَلَ عَلَيْهِمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمُبْلِسِينَ ﴿٤٩﴾

*“Oysa onlar yağmurun yağdırılmasından az önce bütün ümitlerini iyice yitirmiş ve şaşkın bir halde idiler.”*³²⁰

فَانْظُرْ إِلَى آثَارِ رَحْمَتِ اللَّهِ كَيْفَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ ذَلِكَ لَمُحْيٍ الْمَوْتَى
وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿٥٠﴾

*“Allah’ın rahmetinin izlerine bir bak: Toprağa ölümünün ardından nasıl can veriyor! İşte ölüleri diriltecek olan da O’dur. O’nun her şeye gücü yeter.”*³²¹

Yüce Allah’ın yeryüzünü yeşertip canlandırması ve üzerinde yaşayan tüm canlıların rızıklarını temin etmeleri için rüzgârları müjdeci olarak göndermesi, rüzgârlara verdiği emirlerle yağmur bulutlarını dilediği yere sevk etmesi, diğer taraftan denizde gemileri yürüterek insanların hem yolculuk etmelerini hem yük ve eşyalarını

³¹⁷ Râzî, *Mefâtihu’l-Gâyb*, C. 13, s. 100.

³¹⁸ Rûm, 30/46.

³¹⁹ Rûm, 30/48.

³²⁰ Rûm, 30/49.

³²¹ Rûm, 30/50.

taşımalarını hem de denizden rızıklarını temin etmelerini sağlaması yaratıcı kudretin varlığına ve birliğine apaçık deliller arasında zikredilmiştir.

İbn Kesîr, rüzgârların çeşitlerine yönelik İbn Ebî Hatim'den; rüzgârların dördü rahmet dördü azap olmak üzere sekiz çeşidi olduğunu aktarmaktadır.³²² Rahmet olan dört rüzgâr çeşidi; yayıcılar (النَّاشِرَات)³²³, müjdeleyiciler (مُبَشِّرَات)³²⁴, ardı arkasına salanlar (الْمُرْسَلَات)³²⁵ ve etrafa saçıp savuranlardır (الدَّارِيَات).³²⁶ Azap olanlar ise; kısır (الْعَقِيم)³²⁷, çılgınlı rüzgâr (صَرْصَر)³²⁸ ki bu ikisi karada esen rüzgârdır ve Yüce Allah Âd kavmini bu kasırgalar ile helak etmiştir. Diğer ikisi denizde eser ki bunlar fırtına (قَاصِفٌ)³²⁹ ve şiddetli fırtınadır (فَاصِفٌ).³³⁰

Ayetteki rüzgârlardan maksadın güney, kuzey ve saba rüzgârları olduğu ifade edilmiştir.³³¹ Zira batıdan gelen rüzgâr azap rüzgârı olup Hz. Peygamber'in bu rüzgârdan Allah'a sığındığı, rahmet rüzgârlarına tebdil eylemesi manasında "Allah'im! Onu rüzgârlar (رِيَّاح) eyle, rüzgâr (رِيح) eyleme." şeklinde duada bulunduğu nakledilmektedir.³³²

46. ayette rüzgârların gönderilmesinin maksatları sıralanmış; yağmurun gelişi müjdelenmiş ve Allah'ın rahmetinden tattırılacağı ifade edilmiştir. Buradaki rahmet; yağmurun gökyüzünden yeryüzüne inmesiyle birlikte ardından gelen canlılık, bolluk ve berekettir.³³³ Râzî ise *tattırılan rahmetin* rüzgârlarla gelen esenlik, ferahlık olabileceğini dolayısıyla da havayı değiştirip arındırmak, hastalıkların önüne geçerek insanları sıhhate kavuşturmak gayesini de taşıdığını ifade eder.³³⁴ Tohumların savrulması ve bitkiler arasında döllemenin sağlanması da yine rüzgârların barındırdığı rahmetler arasındadır. Tonlarca kilogram ağırlığındaki yelkenli gemilerin

³²² İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, C. 6, s. 290.

³²³ وَالنَّاشِرَات تَشْرَأُ "Yaydıkça yayanlara..." Mürselât, 77/3.

³²⁴ وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ يُرْسِلَ الرِّيحَ مُبَشِّرَاتٍ "Müjdeler taşıyan rüzgârları göndermesi de O'nun kanıtlarındandır." Rûm, 30/46.

³²⁵ وَالْمُرْسَلَات غُرْفًا "Yemin olsun, birbiri ardından gönderilenlere" Mürselât, 77/1.

³²⁶ وَالذَّارِيَات ذُرُوءًا "Savurdukça savuranlara yemin olsun" Zâriyât, 51/1.

³²⁷ وَفِي غَادٍ إِذْ أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الرِّيحَ الْعَقِيمَ "Âd kavminde de (ibretler var). Onlara silip süpüren rüzgârı göndermiştik." Zâriyât, 51/41;

³²⁸ وَأَمَّا عَادٌ فَأَهْلَكُوا بِرِيحٍ صَرْصَرٍ عَاتِيَةٍ "Âd halkı ise dehşetli bir kasırga ile yok ediliverdi." Hâkka, 69/6.

³²⁹ وَجَزَيْنَ بِهِمُ رِيحٍ طَيِّبَةٍ وَفَرَّخُوا بِهَا جَاءَتْهَا رِيحٌ عَاصِفٌ "... güzel bir rüzgârla gemiler onları kaydırıp götürdüğü ve bu yüzden sevinç içinde oldukları sırada onları bir fırtına yakalar..." Yûnus, 10/22.

³³⁰ أَمْ أَمِنْتُمْ أَنْ يُعِيدَكُمْ فِيهِ تَارَةً أُخْرَى فَيُرْسِلَ عَلَيْكُمْ قَاصِفًا مِنَ الرِّيحِ فَيَغْرِقَكُمْ بِمَا كَفَرْتُمْ "Yahut sizi bir defa daha denize döndürüp üzerinize bir kasırga göndererek -inkâr etmeniz sebebiyle- sizi boğmayacağından emin misiniz?" İsrâ, 17/69.

³³¹ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, C. 5, s. 245; İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, C. 6, s. 290.

³³² Zemahşeri, *el-Keşşâf*, C. 5, s. 245; Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl*, C. 3; Nesefî, *Medârik*, C. 2, s. 704.

³³³ İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, C. 6, s. 290.

³³⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gâyb*, C. 13, s. 110.

denizlerin üzerinde seyrine imkân tanınması rüzgârların bir başka mucizevî yönüdür. Zira rüzgârların olmadığı havada gemiler denizde seyredemediği gibi rüzgârın çok şiddetli estiği zamanlarda da seyir mümkün olmaz. Bu nedenlerle rüzgârın insanlar için müjdeleyici olarak esmesi büyük önem arz etmektedir.

Rûm suresi 48. ayette ise rüzgârların bulutlar üzerindeki etki alanına değinilmiştir. Rüzgârların bulutları sürükleyip üst üste yığıdığı ve belli bölgelere sevk ettiği beyan edilmiştir. Nitekim bir tabiat kanunu olarak denizlerden, göllerden, ırmaklardan rüzgârlar vasıtasıyla kaldırılan bulutlar; Allah'ın kanunları uyarınca gökte kümeler halinde yayılırlar ve sıkışan bulutların arasından rahmet göstergesi olan yağmur yağmaya başlar. 49. ayetle de bağlantılı olarak, uzun süre yağmur yağmamasından kaynaklı umutsuzluğa düşmüş ve suskun kalan insanların yağmurun gelişiyile birlikte neşelerinin yerine geldiği beyan edilmektedir. Yüce Allah 50. ayette insanların her zaman şahit oldukları bu kudret eserlerini ölümlerin diriltilmesine misal olarak yeniden zikrederek “İşte ölümleri diriltecek olan da O’dur. O’nun her şeye gücü yeter.” buyurmaktadır.

2.2.6. İnsanın Şartlara Göre Değişken Tutumu ve Nankörlüğü

وَلَنِّ ارْسَلْنَا رِيحًا فَرَأَوْهُ مُصْفَرًّا لَّظَلُّوا مِنْ بَعْدِهِ يَكْفُرُونَ (٥١)

*“Andolsun ki, bir rüzgâr göndersek de onu (ekini) sararmış görseler, hemen nankörlük etmeye başlarlar.”*³³⁵

وَإِذَا آذَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً فَرِحُوا بِهَا وَإِنْ تُصِيبُهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ إِذَا هُمْ يَقْتُلُونَ (٣٦)

*“İnsanlara bir nimet tattırdığımızda buna sevinirler; fakat kendi elleriyle yaptıkları yüzünden başlarına bir belâ gelse hemen ümitsizliğe düşerler.”*³³⁶

وَإِذَا مَسَّ النَّاسَ ضُرٌّ دَعَوْا رَبَّهُمْ مُنِيبِينَ إِلَيْهِ ثُمَّ إِذَا آذَقَهُمْ مِنْهُ رَحْمَةً إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَ (٣٣)

*“İnsanların başına bir sıkıntı gelince yalnız rablerine sığınarak O’na yalvarırlar; sonra onlara kendi katından bir nimet tattırdığında bakarsın ki bir kısmı kalkıp rablerine ortak koşar.”*³³⁷

³³⁵ Rûm, 30/51.

³³⁶ Rûm, 30/36.

³³⁷ Rûm, 30/33.

لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ فَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ (۳۴)

“Kendilerine verdiklerimize nankörlük etsinler bakalım! Haydi, sefanızı sürün; ama yakında öğreneceksiniz!” ³³⁸

Yukarıdaki ayetlerde ölü yeryüzünün canlanmasına vesile olan yararlı rüzgârları ve etki alanlarını anlatan Yüce Allah, 51. ayette de bu rüzgârların karşısı olan; zahmet ve zarar veren, ekinleri kasıp kavuran rüzgârı konu etmektedir. Böyle bir rüzgâr gönderilmesi söz konusu olduğunda insanın takınacağı tavır açıklanmaktadır. Tüm şartlar kendileri lehinde olduğunda sevinip bunun Allah’tan gönderilen bir rahmet olduğunu görmezden gelirken; durumun aleyhlerine dönmesiyle inkâra saptıkları ve daha önce kendilerine verilmiş olan nimetleri unuttukları gündeme getirilmektedir.

İnsanın yaratılışı itibariyle nankörlük özelliğinin bulunduğu yadsınamaz bir gerçektir. Zira insanın yaratıcı kudretin kendisine saymakla bitiremeyeceği nimetler vermesine rağmen, çoğu zaman zalimlik ve nankörlük ederek kulluk sınırlarının dışına çıktığına tarihte ve günümüzde tanıklık edilmektedir.³³⁹ Onun, şartların iyi veya kötü oluşuna göre değişkenlik gösteren bu tutumları da Rûm suresinde etraflıca ele alınmıştır.

“Allah’ın rahmetinin eserini sararmış görseler” ifadesindeki rahmetten kasıt rüzgârların getirdiği yağmurdur; yağmurun eseri de yeşeren bitkilerdir. Ayetteki (وَلَيْنَ) ifadesinin başındaki lâm (ل) şart edatının başına gelen, sonraki cevabın değil mukadder bir yeminin cevabı olduğunu gösteren lâm (ل)’dır.³⁴⁰ Dolayısıyla yeminin ve şartın iki cevabının yerine (لَظُلُّ) gelmiştir ki manası: “*muhtakkak/mutlaka başlarlar*” demektir.

Yüce Allah onların kendileri için hayrı, bereketi, rahmeti bekledikleri sırada yağmurun gelmemesiyle ümitsizliğe düştüklerini; fakat beklentileri yerine geldiğinde sevindiklerini beyan ettikten sonra, bu hal üzere kalmadıklarını, ekinlerine sarartıcı bir

³³⁸ Rûm, 30/34.

³³⁹ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ وَسَخَّرَ لَكُمُ الْفُلْكَ لِتَجْرِيَ فِي الْبَحْرِ بِأَمْرِهِ وَسَخَّرَ لَكُمْ الْأَنْهَارَ وَسَخَّرَ لَكُمُ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ دَائِبَيْنِ وَسَخَّرَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَآتَيْنَاكُمْ مِنْ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ وَإِنْ تَعَدُّوا نِعْمَتَ اللَّهِ لَا تَحْصُوهَا إِنَّ الْإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ “Gökleri ve yeri yaratan, gökten su indirip onunla size rızık olarak türlü türlü ürünler çıkaran Allah’tır; izni ile denizde yüzüp gitmeleri için gemileri emrinize veren, nehirleri sizin için faydalı olacak şekilde yaratan O’dur. Düzenli seyreden güneşi ve ayı sizin için yararlı kılan, gece ile gündüzü faydalanacağınız biçimde yaratan O’dur. O size istediğiniz her şeyi verdi. Allah’ın nimetlerini saymaya kalksanız başa çıkamazsınız. Şu bir gerçek ki insanoğlu çok zalim, çok nankördür!” İbrahim, 14/32-34.

³⁴⁰ Zemahşerî, el- Keşşâf, C. 5, s. 251.

rüzgâr isabet ettirildiğinde nankörlük ettiklerini zikretmiştir. Önceki ayette “Rüzgârları gönderir...” denildiği halde burada bu üslubun dışına çıkılarak “Biz bir rüzgâr gönderirsek” buyrulmuştur. Yani Allah’ın rahmet eseri olan rüzgâr çoğul halde gelirken, ekini sarartan rüzgâr tekil halde yer alır. Sebebi ise rüzgârların (رِيَّاح) rahmet eseri olup kesintisiz devam etmesinden, rüzgârın (رِيح) azaptan kaynaklanıp sınırlı ve süreli olmasındandır.³⁴¹ Faydalı rüzgârların gece ve gündüz, çöllerde ve tepelerde aralıksız olarak estikleri görülürken, zararlı rüzgârın belirli zaman ve yerlerde geçici olarak meydana geldiğine tanıklık edilir. Zira Allah, kullarına karşı çokça merhametlidir ve bu merhameti azabını kuşatmıştır. Ancak burada dikkat edilmesi ve unutulmaması gereken bir diğer husus da, ölü toprağı yeşertmeye muktedir olan Yüce Allah’ın, yine yüce iradesi ile toprağı vaktinden önce sarartma tasarrufuna ve gücüne sahip olduğudur. Dolayısıyla böylesi bir sistemin var edilmesi ve sürdürülmesi kadar aynı sistemin sonlandırılması ve yok edilmesi de engin bir kudretin, tek bir ilahın varlığına işaret etmektedir.

Rüzgâr bazen şiddeti sebebiyle bazen de sıcak veya soğuk esmesiyle zararlı hale gelebilir. Ağırlıklı görüşe göre ayette ekinleri kurutup sarartan rüzgâr, sıcak veya soğuk olmasıyla vasedilir. Allah’ın onları bir nevi zorluklarla sınavarak tepkilerini ölçtüğü bu azap rüzgârı örneğinde, yaratıcının nimetine nankörlük etmelerinden dolayı yerilmektedirler. Var eden kudretin hükmüne teslim olup sabrederek, başlarına gelen belanın def edilmesi için yardım talep etmek yerine; mukayesesi başka hiçbir varlık ile mümkün olmayan bu gücün karşısında yer alıp nankörlük etmektedirler. Kendilerine ümitlerinin kesildiği sırada rahmet yağmurları gönderen Allah’a hamd ve şükürde bulunmayarak; rahmetinin kesildiği ve belanın dûçar olduğu zamanlarda teslimiyet göstermek yerine ümitsizliğe kapılarak inkâr karanlığına düşmektedirler.

Dünya hayatının tamamını -ki ilk hayatın verilmesinden itibaren ölüm de dâhil olmak üzere ikisi arasındaki her şey buna dâhildir- bir sınama düzeni üzerine kurduğunu ifade eden Allah³⁴² yeryüzünde ne kadar iyilik, güzellik ve nimet varsa hepsini var etmiştir.³⁴³ Varlıktaki güzel şeylerin bir sınama aracı olması gibi kötü

³⁴¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, C. 13, s. 118.

³⁴² الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا “Hanginizin davranışça daha iyi olduğunu deneyerek göstermek için ölümü ve hayatı yaratan O’dur.” Mülk, 67/2.

³⁴³ إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْأَرْضِ زِينَةً لَهَا لِيَبْلُوَهُمْ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا “Biz, kimlerin daha güzel amel edeceğini deneyelim diye yeryüzündeki her şeyi oranın süsü yaptık.” Kehf, 18/7.

şeylerin, bela ve musibetlerin de sınav aracı olduğunu da ifade etmiştir.³⁴⁴ Nitekim 51. ayette de insanlar mallarının ve ürünlerinin eksiltilmesiyle sınanmışlardır. O halde insan Allah’a olan sarsılmaz imanı, duyduğu güven ve teslimiyeti ile zor zamanlarda sabırlı; sadece Allah’a ait olduğunun ve en sonunda O’na döneceğinin bilinci içinde her zaman ümitli ve iyimser olmalıdır.

2.2.7. Ölü ve Diri Kalp

فَإِنَّكَ لَا تَسْمِعُ الْمَوْتَى وَلَا تَسْمِعُ الصُّمَّ الدُّعَاءَ إِذَا وَلَّوْا مُدْبِرِينَ (٥٢)

*“Bil ki sen ölülere işittiremezsin, arkalarını dönüp giderlerken sağırlara da çağırıp duyuramazsın.”*³⁴⁵

وَمَا أَنْتَ بِهَادٍ الْعُمَى عَنْ ضَلَالَتِهِمْ إِنْ تَسْمِعُ إِلَّا مَنْ يُؤْمِنُ بِآيَاتِنَا فَهُمْ مُسْلِمُونَ (٥٣)

“Sen körleri (yol gösterip) yanlış yoldan doğruya yönlendiremezsin.

*Sen (çağırıp) ancak ayetlerimize inanıp teslim olanlara duyurabilirsin.”*³⁴⁶

Yağmur getirmeyen ve ekinleri telef eden rüzgârlarla sınanan nankör insanların cahil tavırlarının ortaya konduğu ayetlerin ardından bu insanlar; kendilerine getirilen delillerin, iman etmelerine fayda sağlamadığına işaret edilmek üzere; ölü, sağır ve kör olarak nitelendirilmiştir. Mecazen ifade edilen bu vasıflarla; Yüce Allah’ın kevnî (kâinat) ve kavlî (Kur’ân) ayetlerini okuyup değerlendirmekten uzak, vicdanları ölü, heva ve arzularının kölesi olan, inatçılıkları ve taassupları yüzünden doğruları görüp doğruların Rabbine iman etme ihtimali kalmayan kâfirler ve müşrikler kastedilmiştir. Neml suresi 80. ayetin tekidi niteliğinde olan Rûm suresi 52-53. ayetlerde; Allah’ın varlığına ve birliğine işaret eden delillerin daha iyi anlaşılması için insanlara rehberlik etmek üzere gönderilen Hz. Peygamber, ikazlara ve delillere aldırış etmeyenleri dikkate almaması gerektiği, ancak diri bir kalbe sahip olanların kendisini işitebileceği ifadeleriyle teselli edilmektedir.³⁴⁷

³⁴⁴ “And olsun ki sizi biraz korku ve açlıkla; mallardan, canlardan ve ürünlerden eksiltmekle sınayacağız. Sabredenleri müjdele!” Bakara, 2/155.

³⁴⁵ Rûm, 30/52.

³⁴⁶ Rûm, 30/53.

³⁴⁷ إِنَّكَ لَا تَسْمِعُ الْمَوْتَى وَلَا تَسْمِعُ الصُّمَّ الدُّعَاءَ إِذَا وَلَّوْا مُدْبِرِينَ وَمَا أَنْتَ بِهَادٍ الْعُمَى عَنْ ضَلَالَتِهِمْ إِنْ تَسْمِعُ إِلَّا مَنْ يُؤْمِنُ بِآيَاتِنَا فَهُمْ مُسْلِمُونَ “Bil ki sen ölülere işittiremezsin, arkalarını dönüp giderlerken sağırlara da çağırıp duyuramazsın. Sen körleri yanlış yoldan doğruya yönlendiremezsin. Sen (çağırıp) ancak ayetlerimize inanıp teslim olanlara duyurabilirsin.” Neml, 27/80-81.

Yâsin suresinde de Yüce Allah, inananların ve inanmayanların kalbî hayatlarında, ölü ve diri kadar fark olduğunu açıklamıştır. Tâbi tutuldukları tüm sınamalara, kendilerine gösterilen apaçık delillere rağmen inkârında devam eden kişilerin ölü mesabesinde bulunduklarını, uyarıların ancak diriler için bir değişim sağlayabileceğini vurgulayarak, Kur’ân’ın indiriliş amacını da kısa ve öz olarak ifade etmiştir.³⁴⁸ Hem Rûm suresinde hem de atıfta bulunulan diğer iki suredeki ayetlerde, dünya ve içindekilerden iman ehli olanların diri, olmayanların ölü mesabesinde olduğu anlaşılmaktadır.

İnkârlarında ısrarcı olan kimseler “*arkalarına dönüp giden sağırlara*” benzetilmiştir. Burada çok ince bir edebî güzellik vardır. Sadece sağırlar demekle iktifa edilmemiş yüzlerini çevirenler, arkalarına dönen sağırlar ifadesi kullanılmıştır. İfadedeki bu derinlik, inkâr olayının ne kadar vahim boyutta olduğunu gözler önüne sermektedir. Çünkü işitmeyen birisine jest ve mimiklerle bir şeyler anlatabilmek mümkündür. Ancak size arkasını dönmüş bir sağıra ne sesinizi duyurabilmeniz ne de sizi ve görüntülü mesajlarınızı görüp değerlendirmesini sağlayabilmeniz mümkün olur. Arkasından ne kadar bağırsanız bağırın sesiniz ona ulaşmaz. Bu bağlamda arkasına dönüp gitmek; ilahî mesajlara olumsuz tepki vermek, ilgi göstermemek, onun bir değer taşıdığına inanmamak anlamlarına gelmektedir.³⁴⁹

Kur’ân’ı Kerîm’de nankör insanların tasnif edildiği diğer bir grup ise “*körlerdir.*” Bunlar sapıklıklarından geri çevrilmelerinin mümkün olmadığı körlerdir ki onlar yollarından saparak yanlış yola yöneldiklerini göremezler. Ancak ellerinden tutan ve hakikate davet edenlere olumlu cevap vermekle doğru yola iletilmeleri mümkün olabilir. Fakat onlar Hz. Peygamber ve çağrılarına kulaklarını kapattıkları gibi, Allah’a delalet eden her kanıtı da gözlerini ve kalplerini yummuşlardır. Böyle kimseler kendilerini yaratan ve yaşatan kudreti inkâr ederek aslında kendilerini de inkâr etmiş olmaktadır. Zira böylesine şuurlu, akledebilen, hisseden bir varlık olan insan ne kendi kendine türeyebilir ne de akletmeyen varlıkların çarpışmasıyla meydana gelebilir. Nitekim sevgiyi ve saygıyı bilen, ruh sahibi bir varlık; ruhsuz, cansız, donuk gök cisimlerinden peyda olamaz.

³⁴⁸ لِيُنْذِرَ مَنْ كَانَ حَيًّا وَيَحِقُّ الْقَوْلُ عَلَى الْكَافِرِينَ “Diri olanları uyarsın ve inkârcılar hakkındaki o söz (ceza) gerçekleşsin diye (gönderilmiştir).” Yâsin, 36/70.

³⁴⁹ Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur’ân Tefsîri*, C. 15, s. 89.

بَلِ اتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَهْوَاءَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ فَمَنْ يَهْدِي مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ (٢٩)

“Gel gör ki zulme saplanmış olanlar bir bilgiye dayanmadan kişisel arzu ve heveslerinin peşinden gitmektedirler. Allah’ın şaşırttığını artık kim doğruya iletebilir! Böylelerinin yardımcıları da yoktur.” ³⁵⁰

Materyalist ideoloji, bir yaratıcının varlığını daha fazla inkâr edemediği gibi bu düşünceyi de insanlara akıl ve mantık ürünü olarak pazarlayamadığından; günümüzde varlığı kabul edilmekle birlikte yarattığı varlıklara müdahalesi bulunmayan, bir bakıma yaratıp başıboş bırakan tanrı tasavvuru geliştirmiştir. Bu tasavvurda gözlerini ışığa, kulaklarını hakikate, kalplerini ise fitratlarının temayülüne kapatmış kimseler; içinde yaratıcının ve ona kulluğun olmadığı, tat ve doyum vermekten uzak yapay bir din anlayışına sığınarak kendilerine zulmetmektedirler. Nitekim Yûnûs suresi 44. ayeti³⁵¹ ile de bu konuya açıklık getirilmiştir. Yüce Allah insanlara hem peygamberler göndererek hem de onları akıl ve basiret melekesi ile donatarak hidayete erişebilmeleri için gereken her türlü imkânı ve teçhizatı bahşetmiştir. Buna rağmen inkârda ve yanlışta ısrar edenler ancak kendilerine kötülük etmiş olmaktadır.

Ardından gelen 51. ayette ise Hz. Peygamber’in, çağrılarını “Allah’ın ayetlerine inanıp teslim olanlara” iletebileceği beyan edilmektedir. Görevi tebliğ ve irşâdın dışına çıkmayan elçilerin yalnızca uyarmakla yükümlü olduğu dolayısıyla herkesi doğru yola iletmesinin mümkün olmayacağı dile getirilmektedir. Son olarak 50-53 arası ayetleri birkaç cümlede özetlemek gerekirse; ölümler, körler, sağırlar mesabesinde bulunan ve ölümden sonra dirilmeyi inkâr eden müşrikler kınanmış; Allah’ın mutlak egemen olduğuna deliller sunulmuştur. Hz. Peygamber’in onların bu tavırları karşısında bir şey yapması gerekmediğine işaret edilerek imkânsızın (ölülere işittirmenin) mümkün kılınamayacağı ifade edilmiştir. Tüm görevi; hidayeti, hakkı ve hakikati arzulayan, kendilerini Allah’a teslim etmeye hazır olan kimselere Allah’ın ayetlerini anlatıp işittirmek olan Hz. Peygamber hem teselli edilmiş hem de bizlere herkesin eğitelemeyeceğini göstermiştir. Çünkü anlaşılıyor ki çağrıyı duyacak kişinin iman etmeye hazır olan, -yani iman edebilecek potansiyelde bulunan- davetle ilgilenen ve davetçiye sırtını dönmeyen kişi olması gerekmektedir. Eğitecek kişi ne kadar

³⁵⁰ Rûm, 30/29.

³⁵¹ إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ النَّاسَ شَيْئًا وَلَكِنَّ النَّاسَ أَنْفُسُهُمْ يَظْلِمُونَ “Gerçek şu ki Allah insanlara zerrece kötülük etmez, fakat insanlar kendilerine kötülük ediyorlar.” Yûnûs, 10/44.

donanımlı ve güçlü olursa olsun, eğitilecek kişide bu alt yapı bulunmadığı sürece etkili olamayacaktır.

2.2.8. Peygamberler ve Vahiy ile Manevi Hayatın Canlanması

وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ رُسُلًا إِلَى قَوْمِهِمْ فَجَاؤُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَاذْتَقَمْنَا مِنَ الَّذِينَ أَجْرُمُوا
وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ ﴿٤٧﴾

*“Andolsun senden önce biz nice peygamberleri kendi kavimlerine gönderdik. Peygamberler onlara apaçık mucizeler getirdiler. Buna rağmen günaha saplananların cezasını hakkıyla verdik. İnananlara yardım etmek de bize düşer.”*³⁵²

وَلَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ وَلَنْ جَنَّتْهُمْ بَايَةٌ لَيَقُولَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا مُبْطِلُونَ
﴿٥٨﴾

*“Andolsun ki biz bu Kur’ân’da insanlar için her türlü örneği verdik. Şayet sen onlara bir mucize getirecek olsan, inkâr edenler mutlaka: ‘Siz ancak aslı esası olmayan şeyler ortaya koymaktasınız’ diyeceklerdir.”*³⁵³

كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٥٩﴾

*“İşte Allah, ilimden nasibi olmayanların kalplerini böyle mühürler.”*³⁵⁴

فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَلَا يَسْتَخِفَّنكَ الَّذِينَ لَا يُوقِنُونَ ﴿٦٠﴾

*“Şimdi sen sabret. Bil ki Allah’ın vaadi gerçektir. İman etmeye yanaşmayanlar sakın seni telâşlandırıp yanlış yapmaya sevk etmesin!”*³⁵⁵

Allah’ın varlığına, varlığının tekliğine ve haşır (diriliş) konularına deliller getirildikten sonra nübüvvet konusu da eklenerek “Andolsun senden önce biz nice peygamberleri kendi kavimlerine gönderdik” buyrulmuştur. Bu ayetlerde Hz. Peygamber’e teselli verilerek Allah’ın ayetlerini tebliğ ve tebyin etmek üzere kendisinden önce de birçok elçiler gönderildiği, gönderildikleri toplumlara peygamberliklerini ispat eden belgeler getirdikleri, fakat bazı insanların inkâr ettiği beyan edilmektedir. Yüce Allah yeryüzüne müjdeci rüzgârlarla gönderdiği yağmurlar

³⁵² Rûm, 30/47.

³⁵³ Rûm, 30/58.

³⁵⁴ Rûm, 30/59.

³⁵⁵ Rûm, 30/60.

vasıtasıyla, insanların maddî âlemini canlandırıp hayat verirken; gönderdiği peygamberleri ile de ilahî rahmeti müjdelemiş ve manevî hayatlarına can suyu vermiştir. Ölü toprakların yağmurun gelişiyle uyanıp yeşermesi gibi ruhî ve ahlakî açıdan kurumuş ve harap olmuş insan da vahyin gelişi ile birlikte uyanır ve hayat bulur.³⁵⁶ Ancak ayette ifade edildiği üzere bazı insanlar Allah'ın en büyük rahmeti olan Hz. Peygamber'i, müjdeci rüzgârları karşıladıkları gibi karşılamamışlardır.

İnsanlar Hz. Peygamber'in davetinin karşısında iki gruba ayrılmışlardır. Bir grup ona inanmayarak Allah'ın ayetleri üzerinde düşünmek bir yana, kulak verip dinlememişlerdir. Üstelik bununla yetinmeyerek düşmanlıklarını Hz. Peygamber'e işkence yapmaya, hidayet ve hakikat yolundan alıkoymaya kadar götürmüşlerdir. Böylece mücrimler zümresini oluşturarak Allah'ın düşmanlığını hak etmişler ve yaratıcı kudretin takdir ettiği şekliyle farklı farklı cezalara çarptırılmışlardır.

Allah'ın yardımın üzerlerine hak olduğu diğer grup ise Hz. Peygamber'e ve Allah'tan getirmiş olduğu kanıtlara ilgi duyan, onu dinleyen, neticede de iman ederek teslimiyet gösteren inananlardır. Ayette, ehli imana Allah'ın yardımının gönderileceği ise tahakkuk ettirilecek ilahî bir vaat olarak yer almaktadır. Müjdeci rüzgârların yeryüzüne rahmeti haber vermesi gibi, Allah'ın inananlarını yalnız bırakmayıp nusretiyle şereflelendireceği müjdelenmiştir.

2.3. Allah'ın Birliği ve Şirkin Reddi: Tevhid

Sözlükte “bir ve tek olmak” manasına gelen “و-ح-د” kökünden türemiş **tevhid** kavramı “bir şeyin tek olduğuna hükmetmek ve öyle bilmek” demektir. İstilahta ise Yüce Allah'ın zatını tüm tasavvur ve tahayyüllerden soyutlayarak, varlığını bir ve tek olarak kabul etmektir.³⁵⁷

Yüce Allah'ın Enbiyâ suresi 25. ayetindeki: “*Senden önce hiçbir resul göndermedik ki ona: ‘Benden başka İlâh yoktur; şu halde bana kulluk edin’ diye vahyetmiş olmayalım.*”³⁵⁸ buyruğu ile gönderdiği tüm peygamberlere ilk vazife olarak tevhid inancının ümmete kazandırılma hareketi olduğunu görmekteyiz. Bu sebeple bütün peygamberlerin ilk daveti “tevhid” olmuştur. Tevhidi bilmek ve benimsemek;

³⁵⁶ Mevdûdî, *Tefhîmu'l Kur'an*, C. 4, s. 279.

³⁵⁷ İsmail Karagöz, “Tevhid” *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: DİB Yay., 2015), s. 657-658.

³⁵⁸ وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا نُوحِي إِلَيْهِ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدُونِ Enbiyâ, 21/25.

hakikat yoluna girmenin, tüm kâinatı yaratan yüce yaratıcıya inanmanın ilk basamağıdır.

Tevhid Yüce Allah'ın ulûhiyetini kabul, birliğini tasdik ve ona şirk (ortak) koşmamak ile olur. Şirk tevhidin karşıtıdır ve kâinatı yaratan, idare eden en yüce varlık olan Allah'ın ulûhiyetine ortak tanıma manasına gelmektedir. Kur'ân'da Yüce Allah'ın varlık ve birliğine işaret eden kavramlar ifade edilirken O'nun şerikinin (ortağının) bulunmadığı da beyan edilmektedir ve sayısı diğerlerine göre oldukça fazladır.³⁵⁹

Sözlükte “bir şeyi ortak yapmak, birden fazla kişiye tahsis etmek, ortak kabul etmek” manalarını karşılayan “şirk” kelimesinin ıstılahtaki karşılığı ise Yüce Allah'ın ilah oluşunda, sıfat ve fiillerinde, eşi ve ortağının bulunduğunu kabul etmektir.³⁶⁰

Nisa suresi 48. ayetinde mealen: “Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; bundan başkasını dilediği kimse hakkında bağışlar. Allah'a ortak koşan kimse büyük bir günah işleyerek iftira etmiş olur.”³⁶¹ buyrulmuştur. En büyük günah olarak kabul edilen şirkin³⁶² ayetteki kesin ifadede de anlaşılacağı üzere Allah tarafından bağışlanmayacağı bildirilmiştir.

İslam dininin üzerine inşa edildiği temel esasın adı tevhiddir. Dolayısıyla oldukça kapsamlı ve yoğun bir konudur. Tevhid ve şirk kavramları gerek kelam âlimleri gerek tasavvuf erbabı tarafından da çeşitli şekilde tasnif edilmiş ve uzun uzun açıklanmıştır. Fakat çalışmamızın sınırlılığı bakımından bu terimlerin sözlükteki ve ıstılahtaki manalarına değinmekle iktifa ederek; tevhid ve şirk konusunu Rûm suresinin ayetleri eksenindeki incelemeye çalışacağız.

2.3.1. Kıyas ve Akletmeye Davet ile Tevhid İnancına Vurgu

اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ ثُمَّ رَزَقَكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَفْعَلُ مِنْ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ افْتَرَىٰ إِثْمًا عَظِيمًا
(يُشْرِكُونَ) (٤٠)

“Allah, sizi yaratan ve size rızık veren; ardından hayatınızı sona erdirecek, sonra size tekrar can verecek olan Allah'tır. Peki, sizin o ortak koştuklarınız arasında

³⁵⁹ Mevlüt Özler, “Tevhid” *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2012), C. 41, s. 18-20.

³⁶⁰ İsmail Karagöz, *a.g.e.*, s. 619.

³⁶¹ Nisâ, 4/48. إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ افْتَرَىٰ إِثْمًا عَظِيمًا

³⁶² Buhârî, “Edeb” 6; “Müslim”, “İman” 38.

bunlardan herhangi birini yapabilecek olan var mı? Allah onların ortak koştuklarından tamamen münezzehtir, yüceler yücesidir.” ³⁶³

Yaratmak, rızık vermek ve öldürmek fiillerinin hepsi insan tarafından müşahade edilen şeylerdir. Her birinde Allah’ın kudretini ve varlığının tekliğini idrak etmek mümkündür. Bu eylemleri, bazı insanların edindikleri sahte ilahlarının gerçekleştirmesi ise muhaldir. Tüm bunlardan aciz oldukları için böyle bir meydan okumaya da cevap verememektedirler.

Söz konusu 40. ayet, Rûm suresinde yer alan Allah’ın ilk yaratıcı ve yaratmayı tekrar edici, rızık verici, bütün yaratılmışların kendisine döndürüleceği yegâne varlık oluşunu özetleyen bir nitelik taşımaktadır. Müşriklerin dünyada iken ileri sürdükleri delilleri ahirette bulamayacaklarının, Allah’ın ortağının bulunmadığının ve müşriklerin tüm söylemlerinden Yüce Allah’ın münezzehtir olduğunun vurgulandığı bu ayet; daha önce genişçe açıklanan delillerin tekidi özelliğindedir.

Allah’ın yaratma, rızık verme, öldürme ve yeniden diriltme sıfatları zikredildikten sonra, ortak koştukları ilahların “*bunlardan...*” yani Allah’ın bu fiillerinden birini yapabilecek var mıdır denilerek meydan okunmuş ve müşrikler kınanmıştır. Zira zikri geçen (هَلْ) harfi de, istifham ve kınama içindir.³⁶⁴ Ayette geçen birinci, ikinci ve üçüncü (هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَفْعَلُ مِنْ ذَلِكَ شَيْءٌ) *min*’den her biri inkârcıların ortaklarının aciz olduklarını göstermek için gelen ayrı ayrı tekidlerdir.³⁶⁵

Müşrikler; Allah’ı yerlerin, göklerin ve bu ikisi arasındaki varlıkların yaratıcısı olarak kabul etmekle beraber bazı yaratılmışları ve kendi icat ettikleri cansız varlıkları Allah’ın sıfat ve güçlerine ortak ederek o varlıklar vasıtasıyla dua ve ibadet ederler. Allah’ın mutlak otoritesine gölge düşürerek, kısmî de olsa bazı yetkilerini başkalarıyla paylaşarak, kendisine oğul isnad ederek şirke ve dolayısıyla da inkâra saparlar. Bu sebeple Yüce Allah ile ilişkili konularda haddini bilmeyen, sınır tanımayan girişimlerde bulunan bu topluluğa hitaben; kıyas yoluyla akıllarını kullanmaya ve aradaki bariz farkı: Yüce Allah’ın engin ve eşsiz kudreti ile O’na ortak koşulanların acziyetini karşılaştırmaları istenerek tevhide davet edilmişlerdir.

³⁶³ Rûm, 30/40.

³⁶⁴ Vehbe Zuhayli, *Tefsîru’l-Vecîz*, Çev. Hacı İnan (İstanbul: Dua Yay., 2012), C. 3, s. 333.

³⁶⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C. 5, s. 239.

2.3.1.1. İnsana Kendisinden Örnek Verilişi

ضَرَبَ لَكُمْ مَثَلًا مِنْ أَنْفُسِكُمْ هَلْ لَكُمْ مِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ شُرَكَاءَ فِيهِ مَا رَزَقْنَاكُمْ فَأَنْتُمْ فِيهِ سَوَاءٌ تَخَافُونَهُمْ كَخِيفَتِكُمْ أَنْفُسَكُمْ كَذَلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ﴿٢٨﴾

“Allah size kendinizden bir örnek veriyor: Elinizin altında bulunan hizmetçileriniz arasında size verdiğimiz rızıklarda, sizinle eşit haklara sahip ve birbirinizden çekindiğiniz gibi kendilerinden çekindiğiniz ortaklarınız var mı? İşte aklını kullanacak kimseler için ayetlerimizi böyle açıklıyoruz.” ³⁶⁶

بَلِ اتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَهْوَاءَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ فَمَنْ يَهْدِي مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ ﴿٢٩﴾

“Gel gör ki zulme saplanmış olanlar bir bilgiye dayanmadan kişisel arzu ve heveslerinin peşinden gitmektedirler. Allah’ın şaşırttığını artık kim doğruya iletebilir! Böylelerinin yardımcıları da yoktur.” ³⁶⁷

Allah’ın mutlak Yaratıcı ve yaratmayı devam ettirici güç olmasından hareketle temel bazı sıfatlarının zikredilerek, kendisine eş ve ortak ihdas edilen varlıkların acizliğinin kıyas edilmesiyle hakikate rahatlıkla ulaşılabileceği mesajının verildiği 40. ayetten sonra birbiriyle bağlantılı olması sebebiyle ele aldığımız 28. ayette ise örneklerin genişletildiği ve dolayısıyla da insanın algı düzeyine indirildiği görülüyor.

Kur’ân’ın ilk muhatapları olan Mekkelilerin sosyal hayatlarından birebir örnek verilerek Yüce Allah’ın ayetleri açıklanmakta ve getirilen örneklerin ikna ediciliği karşısında adeta iman etmekten başka bir yol bırakılmamaktadır. Üstelik Allah’ın varlığına ve birliğine karşı yapmış oldukları bu şirk zulmünden ötürü de derhal cezalandırılmadıkları, kendilerine mühlet tanındığı görülmektedir.

Tevhid inancına davet edilirken kölelik sisteminin yaygın olduğu ve halkın tebaalara ayrıldığı Mekke’nin öne çıkan bu sosyolojik yapısından örnek verilmesi; Yüce Allah’ın tebliğ ve terbiye yönteminin son derece hikmetli ve incelikli olduğunun delillerinden yalnızca bir tanesidir. Ayette inkâr sapıklığına düşmüş olanların fitratlarına seslenilerek sualde bulunuluyor. Ancak buradaki sual cevaba muhtaç olmayan bir sual olmakla birlikte Allah’ı tenzih edişi barındırmaktadır. Nitekim Yüce Allah onların ortak koştuklarından münezzehtir.

³⁶⁶ Rûm, 30/28.

³⁶⁷ Rûm, 30/29.

Nasıl ki bir efendinin, elinin altında bulunan kölesini kendi servetine ortak etmesi düşünülemez ise aynısı ilahlığa ortak ihdas etmede de geçerlidir. Bir amir ile memur aynı hak ve yetkilere sahip olamaz. Her kurumda karar mercii o kurumun hiyerarşik yapısı göz önünde bulundurulduğunda en üst makamda bulunandır. Ve tüm işler en sonunda bu yapıdaki sıralamaya riayet edilerek en üst mercie döndürülür. Dünyevî hayatın en basit alanlarında bile hiyerarşi geçerlidir. Ve böylelikle işlerin belli bir düzen içerisinde sürdürülmesi sağlanır. Hal böyle iken kâinat gibi muazzam ve muntazam bir âlemin idarecisinin olmadığını, kendiliğinden oluştuğunu ya da birden fazla idarecisinin bulunduğunu düşünmek akla ziyan bir durumdur.

Her insan kendisine verilen akıl nimeti sayesinde Allah'ın var ve bir olduğunu idrak edecek durumdadır. Fıtraten sahip olduğu mutlak ve üstün bir varlığa sığınma, iman etme duygusu ile birlikte, evrendeki eşsiz yaratılış ve ahengi temaşa ettiği vakit Yüce Allah'ın varlığını ve birliğini kabul etmek zorunda kalır. Kâinatın, içindeki varlıklar ile yaratılışı bir Yaratıcının varlığına, bu yaratılanlar arasındaki kusursuz nizam da o yaratıcının bir ve tek oluşuna delalet etmektedir ki buna iman etmek aklî bir zorunluluk olmaktadır. Nitekim kâinattaki her şey bir ölçüye göre yaratılmış olup³⁶⁸ her varlık kendine has bir fitrata sahip kılınmıştır.³⁶⁹

Ancak bunca davete, uyarıya ve delile rağmen bilgisizce kendi arzularının peşinden gidenler de olmuştur ve olacaktır. İşte 29. ayet ile bu kimseler kınanmakta ve kendilerini bekleyen kötü akıbet hakkında bilgilendirilmektedirler.

2.3.1.2. Hanîf ve Fıtrat Dinine Davet

فَاقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٣٠﴾

“O halde sen hanîf olarak bütün varlığınla dine, Allah insanları hangi fıtrat üzere yaratmışsa ona yönel! Allah'ın yaratmasında değişme olmaz. İşte doğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler.”³⁷⁰

³⁶⁸ “O, göklerin ve yerin egemenliği kendisine ait olan, çocuk edinmeyen, egemenliğinde ortağı bulunmayan, her şeyi yaratan, yarattığına belli bir ölçüye göre düzen veren Allah'tır.” Furkân, 25/2; İْنَا كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَانَهُ بَقْدَرٍ “Şüphesiz biz her şeyi bir ölçüye göre yarattık.” Kamer, 54/49.

³⁶⁹ “Mûsâ, ‘Bizim rabbimiz her şeye özüyle ve biçimiyle varlık veren, sonra da işin yolunu yordamını gösterendir’ diye cevap verdi.” Tâhâ, 20/50; الَّذِي خَلَقَ فُسُؤَى وَالَّذِي فَنَدَّرَ “Yaratıp uygun şekil veren, ölçülü ve amaçlı yapan, yol gösteren O’dur.” A’lâ, 87/2-3.

³⁷⁰ Rûm, 30/30.

مُنِيبِينَ إِلَيْهِ وَاتَّقُوا الصَّلَاةَ وَلَا تَكُونُوا مِنَ الْمُشْرِكِينَ ﴿٣١﴾
مِنَ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيعًا كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ ﴿٣٢﴾

“Bütün gönlünüzle O’na yönelin, O’na saygısızlıktan sakının, namazı kılın ve şirke sapanlardan, dinlerini parçalayıp -her bir grubun kendindekini beğendiği- fırkalara ayrılanlardan olmayın.” ³⁷¹

فَاقِمِ وَجْهَكَ لِلدِّينِ الْقَيِّمِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا مَرَدَّ لَهُ مِنَ اللَّهِ يَوْمَئِذٍ يُصَدِّعُونَ ﴿٤٣﴾

“O halde Allah katından, geri çevrilemez bir gün gelmeden önce bütün varlığınla o sağlam dine yönel. O gün onlar birbirlerinden ayırt edileceklerdir.” ³⁷²

İnsanın değişen arzu ve heveslerinin peşinde koşmalarının, onları Allah’ın yarattığı fitrata dayanan dine yönelmelerinin önündeki en büyük engellerden olduğu ifade edildikten sonra; Hz. Peygamber’e dönülerek fitratın dininin tek ve sabit olup değişmeyeceği, bu dinde müşriklerin arzu ve isteklerine göre insanları parça parça ayırmaları gibi ayrılıkların olmadığı beyan ediliyor.

Dosdoğru dine yönelmeyi emreden bu ilahî çağrı; insanın yaratılışı da dâhil olmak üzere kâinatın muntazam düzeninin örnekliğinden sonra gelmiştir. Verilen bu örnekler ve açıklanan kâinat ayetleri ile sapıklığa yönelip ısrarcı inkâr tutumunu sürdürenlerin, her türlü delili çürütüldükten sonra kalpler adeta fitratın dinini karşılamaya hazırlanmıştır. ³⁷³

Nihayetinde Hz. Peygamber’e ve onun nezdinde kalbini imana hazırlayanların tümüne: “O halde sen hanif olarak bütün varlığınla dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmışsa ona yönel!” buyrulmuştur. Ayetin başında yer alan “o halde” ifadesinden: “Bütün hakikat size açıkça bildirildiğine, kainatın ve insanın Yaratıcısının varlığı delilleriyle size beyan edildiğine, tüm mahlukatın gerçek Malikinin ve Hakiminin kim olduğunu öğrendiğinize göre artık davranışlarınızın bu ayette belirtildiği üzere olması kaçınılmazdır” manası anlaşılmaktadır. Nitekim az evvel

³⁷¹ Rûm, 30/31-32.

³⁷² Rûm, 30/43.

³⁷³ Kutub, *Fî Zılâli 'l-Kur'ân*, C. 5, s. 2767.

zikredildiği üzere Yüce Allah'ın bu çağrısı tüm deliller ortaya konduktan sonra gelmiştir.

Zemahşerî, ayetin “yüzünü dine çevir, yönelt” anlamına gelen lafzının aslında dine yönelip hiç sapmadan bu yol üzerinde kararlılıkla yürümeyi ve ona önem vermeyi anlatan temsilî bir ifade olduğunu zikreder.³⁷⁴ Zira bir şeye önem veren gözünü ondan ayırmaz ve tam bir yönelişle yüzünü ona döner. Râzî de “yüz” manasında gelen “وَجْه/vech” kelimesinin kişinin zatı ve sıfatlarıyla tamamını ifade etmiş olmasından dolayı: “Bütün varlığınla dine yönel” şeklinde tercüme etmiştir.³⁷⁵ Yüzlerin samimiyetle ve tamamen fitrat dinine, dolayısıyla Allah'a çevrilmesi emredilirken bunu ifade etmek üzere “hanîf” kavramı kullanılmıştır.

Hanîf kelimesi, Kur'ân'da bir yandan müşrikliğin karşıtı olarak bir yandan da İbrahim (a.s.)'in imanını ifade etmek üzere kullanılmıştır.³⁷⁶ Ayrıca ehl-i kitabın hanîfler olarak Allah'a kulluk etmekle emrolundukları vurgulanmıştır.³⁷⁷ Hz. Muhammed ve ona tâbî olanlardan hanîf olarak Allah'a kullukta bulunmaları istenmiştir.³⁷⁸ Buna göre Hanîflik Allah'ın, başlangıçtan itibaren insanlara bildirdiği ve insanın tabiatına en uygun olan ve politeizmi reddeden tevhid dinidir. Kur'ân'ın önerdiği ve hanîf diye nitelendirdiği bu inanç yapısı müşrikliğe ters olduğu gibi³⁷⁹ Yahudilik ve Hristiyanlıktan da öncedir. Nitekim Kur'ân'da şöyle buyrulmaktadır: “Ey Ehl-i kitap! İbrâhim hakkında niçin tartışıyorsunuz? Hâlbuki Tevrat ve İncil kesinlikle ondan sonra indirildi. Siz hiç düşünmez misiniz? İbrâhim ne Yahudi ne de Hristiyan idi; fakat o bir hanîf ve Müslümandı; müşriklerden de değildi”³⁸⁰

³⁷⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C. 5, s. 231.

³⁷⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, C. 13, s. 105.

³⁷⁶ Bkz. Bakara, 2/135; Âl-i İmrân, 3/67, 95; Nisâ, 4/125; En'âm, 6/79, 161; Yûnus, 10/105; Nahl, 16/120, 123; Hac, 22/31.

³⁷⁷ “Halbuki onlara, Allah'a kulluk etmeleri, Hanîfler olarak O'na yürekten inanıp boyun eğmeleri, namaz kılmaları ve zekât vermeleri emredilmişti. Doğru din de işte budur.” Beyyine, 98/5.

³⁷⁸ “Ve yüzünü hak dine çevir, sakın müşriklerden olma! O halde sen hanîf olarak bütün varlığınla dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmışsa ona yönel!” Rûm, 30/30.

³⁷⁹ “Kuşkusuz İbrâhim, bir tevhid önderi olarak Allah'a gönülden itaat eden iyilik rehberiydi, müşriklerden de değildi.” Nahl, 16/120.

³⁸⁰ “Ey Ehl-i kitap! İbrâhim hakkında niçin tartışırsınız? Oysa Tevrat da İncil de kesinlikle ondan sonra indirildi. Hiç düşünmüyor musunuz?” Âl-i İmrân, 3/65; “İbrâhim ne yahudi ne hristiyan idi; bilâkis o hanîf bir müslümandı; müşriklerden de değildi.” Âl-i İmrân, 3/67.

Fıtrat kelimesi “yarmak, ikiye ayırmak, yaratmak, icat etmek” manalarına gelen “ف - ت - ر - ط - ر” kökünden türeyen bir isim olup “yaratılış, belli yetenek ve yatkınlığa sahip oluş” anlamında kullanılmaktadır. Taberî *fitrat* kelimesine Allah’ın sanatı manasını verirken; umumiyetle diğer müfessirler Allah’ın yaratması olarak kabul etmişlerdir ki bu da tevhid *fitratıdır*.³⁸¹ İlk yaratılış bir anlamda yokluğun yarılarak içinden varlığın ortaya çıkması olarak telakki edildiğinden varlığın henüz dış tesirlerden etkilenmemiş en saf halidir denilebilir. “*Dünyaya gelen her insan fıtrat üzere doğar; sonra anne ve babası onu Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yapar.*”³⁸² hadîsi de bu ifadeyi kanıtlar niteliktedir. Varlıkların ilk yaratılışı esnasında Yüce Allah’ın türlere kazandırdığı bu temel yapıdan dolayı aynı kökten gelen “Fâtır” kelimesi ise Kur’ân’da Allah’ın isimlerinden biri olarak zikredilmiştir.³⁸³

İnsanın yaratılışındaki ilk ve en saf hali olan *fitratında* Allah’ın varlığını ve birliğini tanımaya doğru bir eğilim vardır. Hatta İslam âlimleri bu eğilimi, ilk yaratılış anında insan ve Allah arasında yapılmış temsili bir sözleşme³⁸⁴ çerçevesinde değerlendirirler.³⁸⁵ Din duygusu ve aşkın bir varlığa inanıp sığınma eğilimi insanın temelinde var olan bir özellik olmakla beraber kendiliğinden ortaya çıkacak bir cevher değildir. Nitekim bu *fitratın* aktif hale getirilebilmesi için insanın kendi iç âlemi ve dış dünya üzerinde derin bir araştırma ve düşünce faaliyetinde bulunması gerekir. Bu *fitrî* duygu aynı zamanda, hem insanın nankörlüğünün ele alındığı Rûm suresi 33. ayette hem de Kur’ân’ın çeşitli yerlerinde geçtiği üzere çaresizlik ve sıkıntı anlarında açığa çıkmaktadır.

Müfessirler “Allah’ın yaratmasında değişme olmaz” ifadesine farklı yorumlar getirmişlerdir. Mukâtil bu ifadeye, Allah’ın dininde bir değişiklik olmaz manasını verirken,³⁸⁶ Zemahşerî, Nesefî, Mücâhid, Katade ve İbn Cübeyr’in de içinde bulunduğu çoğu müfessir aynı görüşü bildirmişlerdir.³⁸⁷ Allah’ın yarattığı *fitrata*

³⁸¹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, C. 18, s. 493.

³⁸² Buhârî, “Cenâiz”, 79, 92, “Tefsir Rûm”, “Kader”, 3.

³⁸³ Bkz. En‘âm, 6/14; Fâtır, 35/1; Zümer, 39/46.

³⁸⁴ وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَمَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ “*Rabbîn Âdemoğullarından -onların sırtlarından- zürriyetlerini alıp bunları kendileri hakkındaki şu sözleşmeye şahit tutmuştu: Ben sizin rabbiniz değil miyim? ‘Elbette öyle! Tanıklık ederiz’ dediler. Böyle yaptık ki kıyamet gününde, ‘Bizim bundan haberimiz yoktu’ demeyesiniz*” A‘râf, 7/172.

³⁸⁵ Örn. olarak bkz. Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, C.3, s. 413; Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, C. 18, s. 493, Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, C. 13, s. 105.

³⁸⁶ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, C. 3, s. 413.

³⁸⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C. 5, s. 231; Nesefî, *Medârik*, C. 2, s. 699; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm*, C. 6, s. 282.

uygun olmayan bir din ya da ahkâm uydurmaya kalkışılmaması uyarısını barındırmaktadır. İbn Kesîr'in aktardığına göre ise İkrime, ayetteki ifadeden Allah'ın yaratmış olduğu canlıların yaratılışına müdahale edilmemesi gerektiğini anlamıştır.³⁸⁸ Canlıların hilkatinin değiştirilmesi manasına gelen hayvanların kısırlaştırılması örneğini vermişlerdir. Bu örnekte; Allah'ın yarattığı fitrata aykırı bir girişimde bulunulmaması, zira zayi edilen bir kabiliyetin hiçbir sanat ve çabayla yerine koyulamayacağı vurgusu vardır. Kurtubî de, bu fitratın yaratıcı tarafından değiştirilmesinin söz konusu olmadığını yani Yüce Allah'ın mutlu ve bahtiyar olarak yarattığı kullarının bedbaht olmayacağı veya tam tersinin gerçekleşmeyeceği şeklinde yorumlamıştır.³⁸⁹ Sonuç olarak bu ayet hangi anlamda alınıralsa alınsın veya hangi yorum öncelenirse öncelensin Allah'ın kendi iradesi üzere yaratmış olduğu hiçbir şeyde harici bir müdahalenin amacına ulaşamayacağı mesajı verilmektedir. Yaratmak, değiştirmek ve yine yok etmek ancak Yüce Allah'ın iradesi ve kudreti dâhilindedir.

İçinde hiçbir şüphenin ve eğriliğin bulunmadığı, insanın fitratına orantılı tek “*dosdoğru din*” tevhid temeli üzerine bina edilen İslam dinidir. Ancak düşünüp araştırıp bilgi edinmediklerinden dolayı bazı insanlar kendilerini bu ışıktan mahrum bırakmış olduklarından bunun idrakinde olamazlar. Bu ifadelerden sonra 31. ayette kendini fitratından uzak tutmayarak inanmanın gereğini yerine getirenlere temel kulluk ölçüleri getirilmiştir. Olumlu emirler yani yapılması gerekenler zikredildikten sonra da 32. ayette de kaçınılması gereken yasaklar zikredilmiştir.

Tüm inananlardan; batıl, sahte, tahrif edilmiş olandan ve kişiyi Allah'tan uzaklaştıran her türlü şeytanî ve nefsanî dürtülerden yüz çevirerek yalnızca *Yüce Yaratıcıya yönelmeleri* istenmiştir. Kaldı ki Allah'ın fitratına/yasalarına kesinkes teslim olmak şirke kilit vurarak tevhidin kapısını aralamak demektir. Ardından; tevhidin kapısından içeri girenlere muvahhid olarak kalabilmenin, yanılıcı, şirke yöneltici unsurlardan kendisini koruyabilmenin reçetesi sunulmakta ve Allah'a karşı saygı duyulması istenmektedir. Allah'a karşı saygı duymanın ve sakınmanın karşılığı olan *takva* ise bütün benliği ile Allah'a yönelmekten sonra elde edilebilecektir.

“*Namazı dosdoğru kılarak müşriklerden olmayın*” buyruğu ile de ibadetin ancak Allah'a has kılınarak yapıldığında şirkten arınmış olunacağının mesajı

³⁸⁸ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, C. 6, s. 282.

³⁸⁹ Kurtubî, *Ahkâmî'l-Kur'ân*, C. 7 s. 264.

verilmektedir.³⁹⁰ Zira müşrikler, ibadetlerini Allah’a ortak koştuklarını dâhil ederek ifsad etmektedirler. İbadetler yalnızca Allah için yapılır. Nitekim insanlar, kendilerini var edip rızık veren Allah’a kulluk için yaratılmışlardır.³⁹¹ Kulluğun içerisine şirk bulaştırmak ise insanın Allah’a yönelip ona saygı duymasına, namaz kılarak O’na yaklaşmasına engel teşkil edecektir. Şirkin akıl dışı bir inanç tutumu olduğu 28. ayetten; zulüm ve sapıklık olduğuyla birlikte Allah’ın yardımının önünde bir engele dönüştüğü 29. ayetten öğrenilmişti. 30. ayet ile de şirkin aynı zamanda insanın doğasıyla çelişen, fitratına aykırı bir sapıklık olduğunu göstermektedir.

İnananlara kulluk ölçüleri belirtildikten sonra, ayetin son kısmında inkârcıların temel özelliklerinden tefrika ve taassupları zikredilerek olası bölünmeler ve ayrılıklar için bir ikaza yer verilmiştir. Geçmişte Yahudilerin ve Hristiyanların aralarındaki kıskançlık sebebiyle dinlerini paramparça ettikleri bilinmektedir.³⁹² Bu sebeple inananlardan, geçmiş kavimlerin dinlerini parçalamak ve tahrif etmek suretiyle aynı hataya düşmemeleri uyarısında bulunmaktadır. İslam, tevhid dini olmakla birlikte bütünlük ve evrensellik ilkesi barındırmaktadır. İnananlardan daima birlik ve beraberlik içerisinde olmaları ve yalnızca Allah’ın dinine sınıksız tutunmaları istenmiştir.³⁹³

2.3.2. Şirkin Fesat Kavramıyla İlişkisi

ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ (٤١)

“İnsanların kendi elleriyle yapıp ettikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu; böylece Allah -dönüş yapsınlar diye- işlediklerinin bir kısmını onlara tattırıyor.”³⁹⁴

³⁹⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, C. 13, s. 106.

³⁹¹ “Ben cinleri ve insanları, başka değil, sırf bana kulluk etsinler diye yarattım.” Zâriyât, 51/56.

³⁹² كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّنَ مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيُحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِي مَا اخْتَلَفُوا فِيهِ وَمَا اخْتَلَفَ إِلَّا فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ “İnsanlar bir tek ümmet idi. Sonra Allah, müjdeciler ve uyarıcılar olarak peygamberleri gönderdi; onlar aracılığı ile anlaşmazlığa düştükleri konularda insanlar arasında hüküm vermek için gerçeği içeren kitabı indirdi. Ancak kendilerine apaçık gerçekler geldikten sonra aralarındaki kıskançlık yüzünden, o kitap hakkında, sadece onun verildiği kimseler anlaşmazlığa düştüler.” Bakara, 2/213.

³⁹³ وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا وَكُنْتُمْ عَلَى شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ “Hep birlikte Allah’ın ipine sınıksız yapışın; bölünüp parçalanmayın. Allah’ın size olan nimetini hatırlayın. Hani siz birbirine düşman idiniz de Allah gönüllerinizi birleştirdi ve O’nun nimeti sayesinde kardeş oldunuz. Siz bir ateş çukurunun tam kenarında iken oradan da sizi Allah kurtarmıştı. İşte Allah size ayetlerini böyle açıklıyor ki doğru yolu bulasınız.” Âl-i İmrân, 3/103.

³⁹⁴ Rûm, 30/41.

Genelde Kur'ân'ın bütününde özelde ise Rûm suresinde; Allah'ın birliği ve ortaklardan münezzehe olduğu sıklıkla vurgulanmaktadır. İnsanın bu hakikati dikkate almamasının, davranışlarındaki çeşitli tezahürlerinden söz edilmektedir. Başına bir sıkıntı geldiği zaman yüce yaratıcıya yönelen, sıkıntıdan kurtulduğu vakit ise önceki halini unutarak bu olumlu sonucu kendine veya Allah'tan başka varlıklara nispet eden insanın durumu bu konuya örnek teşkil etmektedir. Hâlbuki farklı imkân ve şartların, Yüce Allah'ın iradesi ile ortaya koyduğu kanunların sonucu olduğu unutulmamalı ve her durumda sorumluluk duygusu ile hareket edilmelidir.³⁹⁵

Bu çerçevede Allah ile kul arasındaki ilişkinin bozulmasının, hayatın çeşitli alanlarında da bozulmalara yol açacağı Rûm suresi 41. ayette ifade edilmektedir. Bu ayetten de anlaşılacağı üzere dünyadaki fesadın sebebi, insanın işlediği kötülüklerdir. Başta şirk ve küfür olmak üzere insanın Allah'a isyanı, haram fiilleri işlemesi ise bu kötülüklerin en büyüğüdür.

Fesat kavramı, İslam âlimleri tarafından başlıca üç şekilde yorumlanmıştır. Bu yorumlardan ilkinde göre insanın dünya hayatını sürdürebilmesini sağlayan dengelerin bozulmasıdır.³⁹⁶ Yağmurun beklenenden az yağması veya hiç yağmaması, kuraklık, suların çekilmesi, tarım ve araziden verim alınamaması, kendilerinden fayda sağlanan hayvanların yok olması, rızık ve rızıktaki bereketin azalması; ölümlerin, doğal afetlerin, çeşitli hastalıkların artması bu bozulan dengenin öne çıkan sonuçlarıdır. Ayette, insanların dünya nimetlerinden faydalanma imkânlarının kötüleştiği ve fesadın artık aleni bir hale geldiği ifade edilmektedir.

Bir diğer görüşe göre ise fesat; insanların Allah ile ve diğer insanlarla münasebetlerinde meydana gelen bozulmayı ifade etmektedir.³⁹⁷ Bu bağlamda, masiyet ve zulmün artması, toplumda korkunun hâkim olması, kâfirlerin müminlere üstünlük sağlaması ve çeşitli fitnelerin gerçekleşmesi fesat kavramı içerisinde değerlendirilmiştir.

Üçüncü görüşe göre ise fesat; itikâdî anlamdaki bozulmaya karşılık gelmektedir ki bununla kastedilen şirkidir.³⁹⁸ Öyle ki bu insanlar, işledikleri kötülükler

³⁹⁵ Rûm, 30/33, 40.

³⁹⁶ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, C. 5, s. 240; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, C. 13, s. 112.

³⁹⁷ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, C. 6, s. 287.

³⁹⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, C. 13, s. 112.

sebebiyle kalpleri perdelenmiş ve imandan uzaklaşarak şirke saplanmışlardır.³⁹⁹ Bu ayetin önceki ayetler ile arasındaki mana ilişkisi; “*Eğer yerde ve gökte Allah’tan başka tanrılar bulunsaydı kesinlikle yerin de göğün de düzeni bozulurdu*”⁴⁰⁰ anlamındaki ayette zikredildiği üzere bozulma ve kargaşa sebebi olarak, şirkin beyan edilmesiyle açıklanır. Nitekim önceki ayetlerde şirke saplanıp kalanlardan söz edildiğinden burada da insanların bu tutumlarının ilahî bir ceza ile karşı karşıya kalmaları manasını taşıyan fesada/bozulmaya değinilmektedir.⁴⁰¹

Ayette *bozulma* olarak tercüme edilen *fesat* kelimesiyle, muhatapların bildiği veya bu kelimenin kapsamına girebilecek her türlü bozulmanın kastedilmiş olması muhtemeldir.⁴⁰² Buradan hareketle, günümüz dünyasında fesadın, zikredilen anlamlarına ilave boyutlar kazandığı görmek mümkündür. Nitekim ölçsüzce sürdürülen üretim ve tüketim faaliyetleri tarihte benzeri görülmecek düzeyde artış göstermiştir. Bunun sonucunda meydana gelen zararlı ve kirletici maddelerin; havada, suda ve toprakta yüksek oranda birikerek, çevrenin hiç olmadığı kadar kirlenmesine sebep olduğuna tanıklık edilmektedir.

Dünya Sağlık Örgütü’nün (DSÖ) paylaştığı verilere göre çevre kirliliğinden kaynaklanan hastalıkların her yıl 12,6 milyon insanın ölümüne yol açtığı bilinmektedir.⁴⁰³ Ayrıca günümüzde üretilen silahların tahrip gücü, geçmiş yüzyıllardaki silahlara göre hayal edilemeyecek derecede yüksektir. Bunun sonucunda dünya genelinde meydana gelen savaşlarda insanların milyonlarcası ölmüş, milyonlarcası da çeşitli şekilde etkilenmişlerdir. Aynı zamandan teknoloji de çağımızda büyük gelişmeler kaydetmiştir. İnsanların refah düzeyi artarken Allah’ın vermiş olduğu tüm nimetlere şükür de o oranda azalmaktadır. İnanç problemleri, ahlakî yozlaşmalar ve bunların getirdiği ruhsal bunalımlar da yine çağımızın sıkıntıları haline gelmiştir.

İnsanların Yüce Allah’a şirk koşmasından sonra; Allah’ı unutması ve isyan etmesi, helal-haram ayrımı yapmadan eylemde bulunması, kendi çıkarlarını düşünmesi, gerek insanlara gerek insan dışındaki canlı ve cansız yaratılmışlara karşı

³⁹⁹ Rûm, 30/.

⁴⁰⁰ Enbiyâ, 21/22. لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلَهُ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ

⁴⁰¹ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, C. 13, s. 112.

⁴⁰² İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, C. 21, s. 112.

⁴⁰³ <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/cevre-kirliligi-her-yil-12-6-milyon-insanin-olumune-neden-oluyor-/834650> [15.10.2020].

hiçbir sorumluluk hissetmemesi işlediği kötülüklerin başında gelmektedir. Bu yaklaşım tarzlarının sonucu olarak da tabiatın dengesi bozulmaktadır. Böylelikle ayette geçen “*elleri ile işledikleri*” ifadesinin, hakikî anlamı olduğu gibi mecazî anlamı da barındırdığı anlaşılmaktadır.

İnsanlar, bilinçsiz ve sorumsuz davranışları ile fesadı yaygınlaştırmakta ve böylece Allah’ın ihsan etmiş olduğu nimetlerden, dünyada sağlıklı ve huzurlu bir hayat sürmekten kendilerini mahrum bırakmaktadırlar. Yeryüzünde fesadın hâkim olmasının bir başka sonucu ise uhrevî nimetlerden men edilmektir. Kur’ân’da bu mahrumiyet şöyle ifade edilmektedir: “*İşte ahiret yurdu! Onu yeryüzünde haksız üstünlük kurmak ve bozgunculuk çıkarmak istemeyenler için hazırlamış bulunuyoruz. İyi son, Allah’a karşı gelmekten sakınanların olacaktır.*”⁴⁰⁴

2.4. Bâkî Âlem: Ahiret

Sözlükte “sonra olan ve son” gün manasına gelen ahiret kavramıyla hem bu dünyanın sonu, hem de ölümle başlayan ve dünya hayatının tersine sınırlı olmayan ebedî bir hayat kastedilmektedir.⁴⁰⁵ Dinî literatürde ahiret kavramı, kıyametin gerçekleşmesi için Allah’ın takdir ettiği zamanda,⁴⁰⁶ O’nun emriyle İsrail’in Sûr’a birinci ve ikinci kez üflemesinden itibaren başlayarak, ebedî olarak devam edecek hayat için kullanılmıştır. İslam dininde ahiret hayatı haktır⁴⁰⁷ ve ahirete iman etmek inanç esasları arasında yer almaktadır. Ahireti inkâr eden kimse İslam dininin inanç esaslarından birini çiğnemiş olduğundan kâfir olarak nitelendirilmektedir.⁴⁰⁸ Ahirete iman, Kur’ân’da da genellikle Allah’a iman ile birlikte zikredilmektedir.⁴⁰⁹

Cahiliye Araplarının çoğunun inkâr ettiği ölümden sonra yeniden dirilişi ifade eden ahiret inancı, Kur’ân’da farklı şekillerde geçmektedir. “Yevmü’l-ba’s”⁴¹⁰ ve

⁴⁰⁴ تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ Kasas, 28/83.

⁴⁰⁵ Fikret Karaman, “Âhiret,” *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 13.

⁴⁰⁶ يَسْأَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسِيهَا قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ رَبِّي لَا يُجِيبُهَا لَوْفَتُهَا إِلَّا هُوَ ثَقُلَتْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ لَا تَأْتِيكُمُ إِلَّا بَغْتَةً ۚ يَسْأَلُونَكَ كَاتِبًا خَفِيٌّ عَنْهَا قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ اللَّهِ وَلَكِنْ أَكْثَرُ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ *Ne zaman gelip çatacak? diye sana kıyamet saatini sorarlar. De ki: Onun hakkındaki bilgi sadece rabbimin katındadır. Vakti geldiğinde onu açığa çıkaracak olan ancak Allah’tır. O (kıyamet), göklere de yere de ağır gelecektir! Sizi ansızın yakalayacaktır! Sanki sen onu biliyormuşsun gibi sana soruyorlar. De ki: Onun bilgisi Allah katındadır, fakat insanların çoğu bunu bilmezler.*” A’râf, 7/187; إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ “Kıyamet saati hakkındaki bilgi yalnız Allah’ın katındadır.” Lokman, 31/34.

⁴⁰⁷ رَبَّنَا إِنَّكَ جَامِعُ النَّاسِ لِيَوْمٍ لَا رَيْبَ فِيهِ *Rabbimiz! Muhakkak sen insanların geleceğinde asla şüphe olmayan bir günde toplayacaksın.*” Âl-i İmran, 3/9; وَهُمْ لَا كَسِبَتْ أَنْفُسُ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا *Peki onları geleceğinde kuşku bulunmayan bir gün için topladığımızda ve hiçbir haksızlığa uğramaksızın herkese hak ettiği tastamam verildiğinde halleri nice olacak!*” Âl-i İmran, 3/25.

⁴⁰⁸ Nisâ, 4/136; Yûnus, 10/45; Nahl, 16/22.

⁴⁰⁹ Örn. olarak bkz. Bakara, 2/62; Nisâ, 4/38, 39, 162; Tevbe, 9/19, 44.

⁴¹⁰ فَهَذَا يَوْمُ الْبَعْثِ *İşte bu, diriliş günüdür.*” Rûm, 30/56.

“yevmü’l-hurûc”⁴¹¹ diye isimlendirilen bu diriliş günü Kur’ân’da; kabirlerin açılıp⁴¹² yeryüzünün içindeki yükleri dışarı atacağı⁴¹³ gün olarak yer aldığı gibi; Allah’ın insanları yerden ot bitirir gibi tekrar dirilterek topraktan çıkaracağı,⁴¹⁴ ölmüş insanların ayağa kalkacağı, canlanacağı gün⁴¹⁵ olarak tasvir edilmektedir.

Ölümden sonra diriliş hadisesinin nasıl gerçekleşeceği hususunda hayrete ve meraka düşen İbrahim (a.s.)’in soruları ve Yüce Allah’ın ona vermiş olduğu cevaplar Kur’ân’da: “İbrahim ‘Rabbim! Ölülerini nasıl diriltiyorsun, bana göster!’ deyince, rabbi ‘Yoksa inanmıyor musun?’ demişti. O ‘Hayır inanıyorum, fakat kalbim tam kanaat getirsin diye’ cevabını verdi. Rabbi ‘Kuşlardan dört tane al, onları kendine alıştır, sonra (parçalayıp) her bir tepeye onlardan bir parça bırak, sonra onları çağır. Koşarak sana gelecekler ve şunu bil ki, Allah hep galiptir ve hikmet sahibidir’ buyurdu.” ifadeleriyle nakledilmektedir.⁴¹⁶ Görüldüğü üzere ölümden sonra yeniden dirilişin nasıl gerçekleşeceği teorik olarak anlatıldığı gibi pratik olarak da gösterilmiştir. Nitekim İsa’nın (a.s.) Allah’ın izniyle gerçekleşen bu yöndeki bir mucizesi de Kur’ân’da zikredilmektedir.⁴¹⁷

Kur’ân’ı Kerîm’de, yeniden dirilişin gerçekleşeceği inkârcı topluluğa haber verilirken, anlamalarının kolaylaştırılması için konu, onların algı düzeylerine indirgenerek anlatılmıştır. Yeryüzündeki ölüm-yaşam döngüsünden örnekler verilerek⁴¹⁸, bir varlığı ikinci kez yaratmanın onu yoktan yaratmaktan daha kolay olduğu ifade edilmiştir.⁴¹⁹ Çürümüş bedenlerin diriltilerek nasıl eski haline getirileceğini anlamayarak soranlara; ilkin yoktan yaratan Allah’ın ikinci kez

⁴¹¹ يَوْمَ يَسْمَعُونَ الصَّيْحَةَ بِالْحَقِّ ذَلِكَ يَوْمَ الْخُرُوجِ “O dirilten sesi gerçekten işittikleri gün, işte o (ebedî hayata) çıkış günüdür.” Kaf, 50/42.

⁴¹² “Kabirlerin altı üstüne getirildiğinde...” İnfitâr, 82/4.

⁴¹³ “Ve yer ağırlıklarını dışarı attığında...” Zilzâl, 99/2.

⁴¹⁴ “Allah sizi yerden bitirip yetiştirmiştir. Sonra sizi yine oraya döndürecek ve yeniden çıkaracaktır.” Nûh, 71/17-18.

⁴¹⁵ “(O gün) وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخْرَىٰ فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ sûra üflenecek, ardından -Allah’ın diledikleri dışında- göklerde ve yerde bulunanların hepsi düşüp ölecek; sonra sûra yeniden üflenecek ve onlar birden ayağa kalkmış, etrafa bakıyor olacaklar.” Zümer, 39/68.

⁴¹⁶ وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ ارْنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَىٰ قَالَ أَوَلَمْ تُؤْمِنْ قَالَ بَلَىٰ وَلَكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِي قَالَ فَخُذْ أَرْبَعَةً مِنَ الطَّيْرِ فَصُرْهُنَّ إِلَيْكَ ثُمَّ اجْعَلْ عَلَىٰ كُلِّ جَبَلٍ مِنْهُنَّ جُزْءًا ثُمَّ ادْعُهُنَّ يَأْتِينَكَ سَعْيًا وَاعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ Bakara, 2/260.

⁴¹⁷ “benim iznimle ölülerini diriltiyordun” Mâide, 5/110.

⁴¹⁸ أَوَلَمْ يَرَوْا كَيْفَ يُبْدِئُ اللَّهُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ فَلْيَسْبِرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ ثُمَّ اللَّهُ يُنشِئُ النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ “Peki onlar, Allah’ın yaratmayı nasıl başlattığını, sonra onu ard arda sürdürdüğünü görmezler mi? Kuşkusuz bu, Allah için kolaydır. (Resulüm!) De ki: Yeryüzünde gezip dolaşın ve Allah’ın ilk yaratılışı nasıl başlatıp devam ettirdiğini görün. Allah, daha sonra ikinci hayatı da işte böyle gerçekleştirecektir; Allah her şeye kadirdir.” Ankebût, 29/19-20.

⁴¹⁹ Örn. Olarak bkz. Meryem, 19/66-67; Rûm, 30/11; Yâsîn, 36/77-79.

yaratmaya elbette muktedir olduğu zikredilmiştir.⁴²⁰ “*Şu çürümüş kemikleri kim diriltecek?*” diyenlere cevaben: “*De ki, onları ilk defa yaratan diriltecektir.*” buyrulması aynı zamanda bu dirilişin hem ruh hem de bedenle gerçekleşeceğini göstermektedir. Yüce Allah’ın, yeşil ve yaş olan ağaçtan ateşi meydana getirdiği,⁴²¹ gökleri, yeri ve tüm kâinatı yoktan yarattığı, bunları yaratan olduğu gibi yaşatan kudretin de kendisi olduğu⁴²² kevnî ayetler ile insanlara gösterilirken, kavli olarak da Kurân’da beyan edilmektedir.

Ahiret hayatının yeniden dirilişten sonraki evresi ise “haşır” ve “mahşer”dir. Yeniden diriltilecek insanların hesaba çekilmek üzere bir meydana sevk edilerek toplanmasına “haşır”; toplanılacak yere “mahşer”, “mevkıf” ya da “arasat” denmektedir. Bu toplanma olayı Kur’ân’da ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.⁴²³ Hem Kur’ân-ı Kerim’in hem de Allah’ın son elçisi Hz. Muhammed’in ahiret hayatına dair konularda insanları bilgilendirmesinin en önemli hikmeti, sonlu olan dünya hayatının geçiciliğine insanın dikkatini çekmek, bu bilinçle dünya hayatını sürdürmesini telkin etmek ve ahiret hayatına hazırlıklı olmasını temin etmektir. Hz. Peygamber bu sebeple: “*Gerçekten akıllı ve zeki kişi, nefsinin kötü arzularına hâkim olarak ölümden sonrası için çalışandır. Aciz kişi ise, nefsinin her türlü arzu ve isteklerine göre hayatını devam ettirip Allah’tan her şeyi ve cenneti isteyendir.*”⁴²⁴ buyurarak akıllı ve aciz kişiyi ahirete hazırlık yapma durumuna göre tanımlamaktadır. Ömer de (a.s.) bu gerçeğe dikkat çekmek üzere: “*Hesaba çekilmeden önce kendinizi hesaba çekiniz*”⁴²⁵ demektedir.

⁴²⁰ وَقَالُوا إِذَا كُنَّا عِظَامًا وَرُفَاتًا أَيْنَا لِمَبْعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا “Dediler ki: Biz bir kemik yığını haline gelmiş, ufalanmışken yepyeni bir yaratmayla dirilecekmisiz, öyle mi?” İsrâ, 17/49; أَوْ كُنُوا جِجَارَةً أَوْ حِيدًا أَوْ خَلْقًا مِمَّا يَكْبُرُ فِي صُدُورِكُمْ فَسَيَقُولُونَ مَنْ يُعِيدُنَا قُلِ الَّذِي فَطَرَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ فَسَيُنْغِصُونَ إِلَيْكَ رُءُوسَهُمْ وَيَقُولُونَ مَتَى هُوَ قُلْ عَسَى أَنْ يَكُونَ قَرِيبًا “De ki: ‘İster taş olun ister demir isterse canlanmasını aklınızın almadığı herhangi bir yaratık!’ Bu defa da ‘Bizi tekrar hayata kim döndürecek?’ diyecekler. ‘Sizi birinci defa yaratan’ de. Sonunda onlar, sana alaylı bir tarzda başlarını sallayacak ve: ‘Ne zamanmış o?’ diye soracaklar. De ki: Yakın olduğunu sanıyorum.” İsrâ, 17/50-51.

⁴²¹ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ مِنَ الشَّجَرِ الْأَخْضَرِ نَارًا فَإِذَا أَنْتُمْ مِنْهُ تُوقُونَ “Yemyeşil ağaçtan sizin için ateş çıkaran O’dur; işte ondan yakıp durmaktasınız.” Yâsîn, 36/80.

⁴²² أَوَلَيْسَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ بِقَادِرٍ عَلَى أَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ بَلَىٰ وَهُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلِيمُ “Gökleri ve yeri yaratan Allah onların benzerini yaratmaya kadir değil mi? Elbette öyledir. O eşsiz yaratıcıdır, her şeyi bilir.” Yâsîn, 36/81.

⁴²³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Âl-i İmrân, 3/158; En’âm, 6/51, 72, 128; Sebe’, 34/40; Ahkâf, 46/6.

⁴²⁴ Tirmizî, Sünen, “Sıfatü’l-kıyâme” 25: 2459.

⁴²⁵ Aynı.

2.4.1. Ahiret İnancının Delillendirilmesi

Yüce Allah'ın varlığını, birliğini, kudretini gösteren ve tefekkür edilmesi tavsiye edilen varlıklar, küllî manada ikiye ayrılmıştır.⁴²⁶ Ağırlıklı ve tercih edilen görüşe göre bunlardan birisi afakî/haricî âlem, diğeri de enfüsî/insanın kendi âlemdir. Enfüsî tefekkür; nefse ait teemmül demektir ki insanın öncelikle kendi varlığı üzerinde düşünüp kafa yormasıdır. Buradaki nefis kelimesi, ruhla bedeni birlikte ifade eder ve zat manasına gelir. Buna göre, enfüsî tefekkürün iki ayrı sahası vardır. Birisi insanın ruhanî/manevî donanımı, diğeri ise bedenî/maddî donanımıdır. Afakî tefekkürde ise bedenimizi kuşatan hava tabakasından yıldızlara, gök cisimlerine, yeryüzündeki tabiata ve ötesine kadar bütün kâinatın düşünülmesi, tefekkür edilmesi söz konusudur.

Rûm suresinde yer alan Allah'ın varlığına ilişkin delillerin izah edildiği bölümde de gökyüzü ve yeryüzünden olduğu gibi insanın kendisinden de kanıtlar dile getirilmiş, insanın bu kanıtlar üzerinde tefekkür ederek eserden müessire yol alması istenmiştir. Ahiretin varlığı delillendirilirken de insan ve kâinat üzerinden örneklerle ilerlenerek insanın konuyu kolaylıkla kavraması sağlanmıştır.

2.4.1.1. Ahiretin Varlığına Enfüsî Delil

اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفًا وَشَيْبَةً يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَهُوَ الْعَلِيمُ الْقَدِيرُ (٥٤)

“Sizi güçsüz yaratan, güçsüzlüğün ardından kuvvet veren, kuvvetli halinizden sonra da güçsüzlüğe duçar eden, saç ve sakalınızı ağartan Allah’tır. O dilediğini yaratır. O hakkıyla bilendir, üstün kudret sahibidir.”⁴²⁷

Daha önce açıklanan 48. ayette, afakî delillerden olan rüzgârlar ve halleri beyan edilerek ahiret hayatı ile bağlantı kurulmuştu. Burada da enfüsî delillerden olan, insanın yaratılışından ölümüne kadar gerçekleşen evreler üzerinden ahirete işaret edildiği görülmektedir. 20-21. ayetlerde ilk insanın yok iken topraktan var edilmesi, eşinin yaratılması, ardından yeryüzünde çoğalarak yayılması; Allah'ın varlığına ve varlığının tekliğine ilişkin deliller arasında zikredilmiş, burada ise insanın yaşamı içerisinde geçirdiği evrelerle nihayete uzanan yolculuğunun haritası çizilmiştir.

⁴²⁶ سَتَرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ “Kur’an’ın gerçek olduğu kendileri için apaçık belli oluncaya kadar onlara çevrelerinde ve kendilerinde bulunan kanıtlarımızı hep göstereceğiz.” Fussilet, 41/53.

⁴²⁷ Rûm, 30/54.

İnsanın yaratılma ve aşama aşama Allah’a döndürülme sürecinin açıklandığı ilgili ayette; güçsüz olarak yani spermadan veya topraktan müteşekkil zayıf bir asıldan yaratıldığı, başka bir güçsüzlük olan ana rahmindeki cenin ve çocukluk döneminin ardından kuvvetli kılınarak, ergenlik çağından sonraki gençliğe eriştirildiği ifade edilmektedir. Çocukluk evresi insanın en zayıf olduğu evrenin ilkidir. Ardından gençlik ve olgunluk evresi ile kendisine kuvvet kazandırılır ki insan bu kuvvet ile hem fizikî hem de zihnî açıdan hayatının en güçlü ve sağlıklı olduğu dönemi yaşar. İhtiyarlık ile daha önceden bahsedilen güç elinden yavaş yavaş alınarak yeniden zaafa düştüğü, güçsüzleştiği bir dönemin içerisine girer ve tıpkı çocukluk evresindeki gibi fizikî ve zihnî olarak zayıflık göstermeye başlar. Saçların ve sakalların beyazladığı, bedenın buruşup küçüldüğü bu evre, insanın varlık olarak aciziyetinin en fazla ortaya çıktığı evredir aynı zamanda. Yaşlılığındaki zayıflık ve acizliğin ise artık ölümün habercisi olmasından hareketle, sıra ölüme ve ahirete gelmektedir. Bu ayet, güçsüz bir damla sudan yaratılan ve çeşitli safhalarla yaşatılan insanı bekleyen ahiret hayatına; ölümüyle yok olan bedeninin tıpkı ilk yaratılışı gibi can bulmasına yani yeniden dirilişine giriş niteliğindedir. Zira kendisinden sonra gelen 55. ayette, ahiret hayatından bir sahne takdim edilmektedir.

Ayette yer alan “ضَعْفٍ” kelimesindeki “ضَ” harfini hem damme ile hem de fetha ile okuyanlar bulunmaktadır. Kıraat imamlarından Asım ve Hamza “ضَ” harfini fetha ile okurken Hafs ve diğerleri damme okumuşlardır.⁴²⁸ Zemahşerî, aynı kelimenin bu iki farklı telaffuzundan damme ile olanı tercih etmektedir.⁴²⁹ Görüşüne dayanak olarak ise Ömer’e (a.s.) nispet edilen: “Ben bunu Peygamber’e “مِنْ ضَعْفٍ” şeklinde okumuştum da bana “min du’fin” şeklinde dammeli okutmuştu.”⁴³⁰ rivayetini zikretmektedir. Ayette tekrarlanan zayıflık ve kuvvet manasındaki “ضَعْفٍ” ve “قُوَّةٌ” kelimelerinin nekra olarak gelmesi de arkadan gelenin geçen ile aynı olmamasından kaynaklanmadır.⁴³¹ “Allah sizi zaafıtan yarattı” manasındaymış gibi görünen “خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ” ifadesi aslında “insan aceleci yaratılmıştır”⁴³² mealindeki “خُلِقَ الْإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ” ifadesi gibidir. Yani yaratılış ve yapınızın üzerine oturtulduğu temel zayıflıktır anlamındadır.⁴³³

⁴²⁸ Kurtubî, *Ahkâmî ’l-Kur’ân*, C. 7, s. 274.

⁴²⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C. 5, s. 251.

⁴³⁰ Tirmizî, “Kıraat” 4: 2936.

⁴³¹ Beydâvî, *Envârü ’t-Tenzîl*, C. 3, s. 56.

⁴³² Enbiyâ, 21/37.

⁴³³ “خُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا” *“İnsan zayıf yaratılmıştır.”* Nisâ, 4/28.

İnsanı zayıflık, kuvvet, gençlik ve ihtiyarlık gibi dilediği safha ve şekillerle yaratma tasarrufuna sahip olan Yüce Allah'tır. Dünyada yaşadığı sürece insanı bir halden başka bir hale geçiren Allah'ın, mutlak kudret sahibi olmasıyla dilediğini dilediği şekilde, bir hikmete dayalı olarak yarattığı beyan edilerek varlığı ve mahlûkatın sahibi oluşu bir kez daha hatırlatılmaktadır. Ölümünden sonra insanı yeniden dirilterek kendisine döndürecek kudretin Yüce Allah olduğuna dayanak ise onu ilkin yaratan ve yaşatan olmasıdır.

2.4.1.1.1 İnsanın Görünen ile Hüküm Verme Yanılgısı

يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِّنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ عَنِ الْآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ ﴿٧﴾

“Onlar dünya hayatının sadece görünen yüzünü kısmen bilirler; ahiret hakkında ise tamamen gaflet içindedirler.” ⁴³⁴

Çalışmanın ilk bölümünde ele alınan Rûm suresi 1-6 ayetler aralığında, Doğu Roma ile İran arasında süregelmekte olan savaşlara atıf yapılarak yenilgiye uğrayan Rumların kısa bir süre sonra İranlılara galip geleceği müjdesi yer almıştı. Olayların yalnızca görünen tarafıyla ilgilenen inkârcı insanlar ise o dönem için çok güçlü bir konumda bulunan İran'ın yenilme ihtimalini akıllarına getirmiyordu. Tıpkı dünya hayatının geçici işleriyle meşgul olarak ahiret hayatının gerçekliğini göz ardı etmeleri gibi. Nitekim dünya menfaatlerine yönelik olan ziraat, ticaret, inşaat vb. işlerden çok iyi anlarken ahiret hayatına hazırlayacak amellerden gafil bulunuyorlardı. Ahiret hakkında amel etmek bir yana, onunla ilgili düşünmekten bile uzak duruyorlardı. Allah'ın onlara bu konuda birçok uyarı ve uyarıcı göndermesi de fayda sağlamıyordu.

Ahirete işaret eden birçok ayetin bulunmasına rağmen kendi dar görüşlülükleri sebebiyle ahiretten gafil kalan bu inkârcı toplum, burada olduğu gibi birçok ayette de kınanmıştır. Olaylara verdikleri tepkiler ve bakış açıları da göz önünde bulundurulduğunda; Kur'an'da inkârlarında ısrarcı olan bu topluluğa yönelik kullanılan: “kalpleri ölü, gözleri kör, kulakları sağır” tabirleri daha iyi anlaşılacaktır.

2.4.1.2. Ahiretin Varlığına Afakî Delil

⁴³⁴ Rûm, 30/7.

أَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا فِي أَنفُسِهِمْ مَا خَلَقَ اللَّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَأَجَلٍ مُّسَمًّى وَإِنَّ كَثِيرًا
مِّنَ النَّاسِ بِلِقَائِ رَبِّهِمْ لَكَافِرُونَ ﴿٨﴾

“Kendi kendilerine bir düşünmezler mi? Allah gökleri, yeri ve bunlar arasında bulunanları ancak hikmet temelinde, belli bir süreye kadar kalmak üzere yaratmıştır. Fakat şu bir gerçek ki insanların birçoğu rablerine kavuşmayı hâlâ inkâr etmektedir.” ⁴³⁵

İnsandan, yaşam sahnesindeki evrelerin sonuncusu zayıflık ve ölümden yola çıkarak kâinatın; yani göklerin, yerin ve ikisi arasındaki her varlığın da belli bir süreyle sınırlı ve ölümlü olarak yaratılmış olduğu çıkarımında bulunmasının istendiği bu ayeti de afakî deliller arasında değerlendirmek mümkündür. Göklerin, yerin ve ikisi arasındakilerin yok iken var edilişlerinin, bu varlıklarının da boş yere ve batıl olarak değil, hak üzere yaratılıp belli bir süreye kadar devam edeceğinin belirtildiği sekizinci ayette, ahiret hayatına bir kez daha vurgu yapılmıştır. İnsandan; plan, program, uyum, denge, hesap gibi her açıdan kusursuz yaratılan göklerin ve yerin iyice düşünülmesi; Allah’ın varlığının ve egemenliğinin tasdik edilmesi istenmiştir.

Bir önceki yedinci ayette kâfirler için, işlerin içyüzünü ve sonunu bilmemelerinden, gaflete kapılmış olduklarından bahsedilmişti. Burada da bilmemenin ve gafletin sebepleri sistemli bir şekilde beyan edilmektedir. Gafletten kurtuluş reçetesi olarak; insanların kendi kendilerine kâinat ayeti üzerinde, onun gerçekliği ve sınırlılığı hakkında düşünmelerinin gerekliliğinin ifade edildiği görülüyor. Böylelikle insan, Âl-i İmrân suresi 191. ayette de belirtildiği gibi kâinatın boş yaratılmadığını⁴³⁶ fark edecek ve bu farkındalık hali gafletten uyanma neticesini verecektir. Nitekim düşünmek aklın, iman etmek ise gönlün eylemidir ve bu ikisinden birinden yoksun kalan insan ise inkâr karanlığına duçar olarak aydınlıktan mahrum kalır. Karanlıkta kalmaya sebep olan inkârın baş gösterdiği yerlerden biri olan Allah’a kavuşmanın, O’nunla karşı karşıya gelinecek günün reddedilmesi; sözü edilen ayetin konusunu teşkil etmektedir. Hz. Peygamber dönemi putperestlerinin de öne çıkan inanç

⁴³⁵ Rûm, 30/8.

⁴³⁶ الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ “Onlar ayakta dururken, otururken, yatarken hep Allah’ı anarlar; göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler: “Rabbimiz! Sen bunu boş yere yaratmadın, seni tenzih ve takdis ederiz. Bizi cehennem azabından koru!” Âl-i İmrân, 3/191.

özelliklerinden olan ahireti inkâra bu ayette de dikkat çekilerek düşünce ile aklın, iman ile gönlün gafletten uyandırılması hedeflenmektedir.

İstenilen düşünce eylemi gerçekleştirilirken her başlangıcın bir sonu olduğu, her yapının bir gün bozulacağı, kurulan her yeni düzenin yerini bir gün bir başka düzene bırakacağı, insanın yaşamının ölümle son bulacağı ve ahiret hayatı ile yeni bir âleme intikal edeceği unutulmamalıdır. Nitekim kendisinden başka her şeyin yok olacağı, tüm işlerin eninde sonunda döndürüleceği tek varlık; hükmün yalnızca kendisine ait olduğu Yüce Allah'tır.⁴³⁷

2.4.1.3. Ahiretin Varlığına Tarihsel Delil

أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَأَثَارُوا الْأَرْضَ وَعَمَرُوهَا أَكْثَرَ مِمَّا عَمَرُوهَا وَجَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانَ اللَّهُ لِيَظْلِمَهُمْ وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ﴿٩﴾

“Yeryüzünde gezip de kendilerinden öncekilerin sonu ne olmuş görmezler mi? Onlar kendilerinden çok daha kudretliydi; toprağı iyice işlemişler, yeryüzünü bunların imar ettiğinden daha fazla imar etmişlerdi. Onlara da peygamberleri nice açık kanıtlar getirmişti. Şu halde Allah onlara asla zulmetmiş değildir, asıl onlar kendilerine zulmetmişlerdir.” ⁴³⁸

قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِ كَانْ أَكْثَرُهُمْ مُشْرِكِينَ ﴿٤٢﴾

“De ki: “Yeryüzünde gezip dolaşın da öncekilerin akıbeti nice oldu bir bakın. Onların çoğu şirke sapmış kimselerdi.” ⁴³⁹

Bir üst başlıkta verilen öğütleri (kâinat kitabı üzerinde tefekkür edilmesi, insanın kendi varlığı üzerinde derinlemesine düşünmesi), geçmiş nesillerin yerine getiremediğinin ifade edildiği ve onların akıbetlerine bakılarak ders alınmasının istendiği 9. ve 42. ayetlerde; tarihî vakıyalardan yola çıkarak yeryüzündeki arkeolojik kalıntılar üzerinde inceleme yapılması tavsiye edilmektedir. Bu tavsiye Kur’ân’ın ilk muhatapları olan Mekkeliler için düşünüldüğünde, kendilerinden önce yaşamış olan Âd ve Semûd kavimlerine ait mimarî kalıntıların incelenerek, o toplumların başına

⁴³⁷ “O’nun kendinden başka her şey yok olacaktır. Hüküm yalnızca O’nundur ve siz ancak O’na döndürüleceksiniz.” Kasas, 28/88.

⁴³⁸ Rûm, 30/9.

⁴³⁹ Rûm, 30/42.

neler geldiği hususunun sebep-sonuç ilişkisi bakımından değerlendirilmesinin gerekliliği anlaşılmaktadır. Bizler için düşünüldüğünde ise Roma, Bizans, Pers, Osmanlı gibi imparatorlukların geride bıraktıkları ibret alınacak tarihsel kalıntılar zikredilebilir.

İlk insandan itibaren kendisi gibi bu toprakları yurt edinen milyarlarca insan doymak bilmeyen bir hırs ve tamahla dünyada yaşamış ve neticede toprak olmuşlardır. Bu hakikat taptaze başucunda iken, insanoğlu çoğunlukla geçmiş topluluklardan ibret almaz. Şimdi, geçmiş kavimlerin yaşadıkları topraklarda yeller esmektedir. İsimleri unutulmuş, adları sanları tarihin derinliklerinde kaybolup gitmiş, geriye sadece korunmak için savaştıkları kalelerin duvarları yahut sefa sürdürdükleri sarayların sütunları kalmıştır. Geçmiş milletlerden bahseden Kur’ân’da, onların medeniyetler inşa ettikleri, dağları oyarak oralarda muhkem sığınaklar ve barınaklar yaptıkları, pınar başlarında ekinler ve salkım saçak meyve ağaçları arasında hep böyle sefa süreceklerini zannederek hayatlarını Rablerinden ve ahiretten gafil olarak sürdürmekte oldukları haber verilmektedir.⁴⁴⁰

Rûm suresi 9. ve 42. ayetlerde de inkâr, sapıklık ve azgınlıkta ısrar eden kimselerin, kendilerinden daha güçlü ve kendilerinden daha önce yaşayan ve şirk içinde helak olan bu kavimlere bakarak ibret almalarının gerekliliğine değinilmektedir. Kur’ân’da birçok ayette bu konu işlenir ve milletlerin helak olma sebepleri zikredilir. Kuvvet, kudret, taraftar, ziraat, inşaat vb. konularda geçmişte helak edilen bu kavimlere nispetle çok daha aşağı konumda olan Mekkeliler ise ekime elverişli olmayan bir vadide yaşıyor, yeri ne imar etmekten ne de sürmekten anlıyorlardı.⁴⁴¹

Râzî, ayette geçen kuvvetli ve kudretli olmayı bedenî ve malî olarak ileri seviyede bulunmak olarak yorumlarken üçüncü kuvvet kaynağının da zayıflık anında dayanak olacak kaleler ve sığınaklar olduğunu ifade eder.⁴⁴² Bu sebeple Yüce Allah’ın “sizden daha kuvvetli ve mal bakımından daha ileriydiler çünkü yeryüzünü ekip biçiyorlardı” buyruğundan: “sizler çiftçilikle uğraşmıyorsunuz dolayısıyla onlardan daha az malî güce sahipsiniz” manası anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Mekkelilerin

⁴⁴⁰ “Siz burada, انْتَرِكُون فِي مَا هُنَا اَمْنِيْنٌ فِي جَنَاتٍ وَعُيُونٍ وَزُرُوعٍ وَنَخْلٍ طَلْعُهَا هَضِيْمٌ وَتَنْجِيْتُونَ مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا فَارِهِينَ” bahçelerin, pınarların içinde; ekinlerin, meyveleri uç vermiş hurma ağaçlarının arasında güven içinde bırakılacağınızı ve dağlardan ustaca evler oyup yapmaya devam edebileceğinizi mi sanıyorsunuz?” Suarâ, 26/146-148.

⁴⁴¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C. 5, s. 207.

⁴⁴² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, C. 13, s. 89.

kendilerinden önceki kavimlerdeki gibi yüksek bina ve sağlam kaleleri olmadığı da bilinmektedir.

Yüce Allah, geçmiş asırlarda yaşayan toplulukların hallerinden haber vermek suretiyle Hz. Peygamber'i yalancılıkla itham eden, ona ve tabi olanlara kötü davranmakta olan Mekke müşrikleri uyarmakta ve kendilerini bekleyen kötü sonu haber vermektedir.⁴⁴³ Nitekim geçmiş kavimler çok kuvvetli ve kudretli olmalarına, taraftarlarının ve mallarının çokluğuna, yeryüzünü imar konusunda mahir olmalarına rağmen; apaçık deliller getirdiği halde yalancılıkla itham ettikleri Peygamberlere karşı zafer elde edememiş, nihai olarak da Allah'ın azabından kaçamayarak hüsrana uğramışlardır.⁴⁴⁴ Ahiretin varlığına tarihsel delil niteliği taşıyan bu ayetlerde, insanlık tarihi boyunca ahireti inkâr eden toplulukların yaşamış olduğu; bu toplulukların kaçınılmaz bir şekilde ahlaksızlaşmaları, sorumsuzca yaşamaları, zulüm ve günah sınırını aşmaları sonucu bu milletlerin helak olduğu haber verilmektedir.

Görülüyor ki sahip oldukları güç ve kuvvet, malları ve inşa ettikleri sağlam kaleler onları bu kötü sondan kurtaramadı. Peygamberlerini ve onların Allah'tan getirdikleri buyrukları inkâr ederek ahiret gününe iman etmeyen bu kavimler nasıl helak olmuş ve yaptıklarının karşılığında ebedî azaba duçar olmuş iseler, Hz. Peygamber'in buyruklarını ve Allah'a kavuşmayı reddeden kimseler de bu kanuna karşı koyamayacaklardır. Nitekim tarih tekerrür etmektedir. Ayetten çıkarılabilecek bir başka prensip ise; milletlerin büyük malî güçlere sahip olması, zanaatlarının gelişmiş olması, yeryüzünde göz kamaştıran yapılar inşa etmeleri, onların doğru yolda olduğuna bir dayanak teşkil etmemektedir. Doğru inanç ve ahlaktan yoksun olan milletlerin yalnızca ekonomi, sanayi, ziraat, mimarî gibi alanlarda gelişim göstermelerinin, onları kurtarmaya yetmeyeceği açıktır.

Geçmiş kavimlerden bazıları, Peygamberlerin çağrılarını dikkate almayarak onların hayatlarına karışamayacaklarını, kazandıkları mallarda helal-haram tasarrufunda bulunamayacaklarını, istedikleri gibi ibadet edip, istedikleri gibi yiyip

⁴⁴³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C. 18, s. 465.

⁴⁴⁴ Bkz. A'râf, 7/74; Hicr, 15/82; Şuarâ, 26/149; Fussilet, 41/16; Kamer, 54/19; Hâkka, 69/6; Fecr, 89/9.

içebileceklerini,⁴⁴⁵ cinsel hayatlarını da sınırlar konulmadan arzu ettikleri gibi yaşayabileceklerini savunmuşlardır.⁴⁴⁶

Allah'ın tek ilah oluşuna iman etmeyen, rehberler ve elçiler olarak gönderilen Peygamberlerin buyruğuna kulak vermeyen kimselerin, aslında kendine zulmetmiş olduğu hususu da yine ayette zikredilen hakikatlerdendir. Nitekim Yaratıcı olan Yüce Allah, toplumların helake uğramalarından sorumlu tutulamaz. Çünkü Allah, Peygamberleri ve kitapları aracılığıyla insanlara gerçek bilgiyi ulaştırmakla kalmamış, insanı irade sahibi kılarak aklî güç ve yetiler ile donatmıştır. Dolayısıyla insan kendi seçimlerinin sonucuna katlanma sorumluluğunu alacak olgunlukta olmalıdır. Akıl sahibi bir insan tercihlerine sahip çıktığı gibi, tercihlerinin sonucuna da sahip çıkmalı ve kendi seçimlerinin neticelerinden kimseyi sorumlu tutmamalıdır. Zira Allah'a adaletsizlik veya zalimlik atfetmesi, hür iradeye sahip olarak yaratılan insanın ancak kendi zalimliği ve adaletsizliği olur. Ayrıca Yüce Allah'ın yaratıcı olduğunu kabul eden müşriklerin, aynı yaratıcının aynı varlıkları ilkin yarattığı gibi ikinci kez yaratmasını kabul etmemeleri ise onların yaşadığı bir diğer akıl tutulmasıdır.

2.4.2. Mümin ve İnkârcıların Ahiretteki Durumlarının Tasviri

وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُبْلِسُ الْمُجْرِمُونَ ﴿١٢﴾

“Kıyamet koptuğu gün, günaha saplanmış kimseler ümitsiz ve şaşkın kalıverecekler.” ⁴⁴⁷

وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُقْسِمُ الْمُجْرِمُونَ مَا لَبِثُوا غَيْرَ سَاعَةٍ كَذَلِكَ كَانُوا يُؤْفَكُونَ ﴿٥٥﴾

“Günaha saplanmış olanlar kıyamet koptuğu gün (dünyada) sadece çok kısa bir süre kaldıklarına yemin ederler. İşte onlar haktan (oradayken de) böyle saptırılıyorlardı.” ⁴⁴⁸

وَقَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَالْإِيمَانَ لَقَدْ لَبِثْتُمْ فِي كِتَابِ اللَّهِ إِلَى يَوْمِ الْبَعْثِ فَهَذَا يَوْمُ الْبَعْثِ وَلَكِنَّكُمْ كُنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿٥٦﴾

⁴⁴⁵ قَالُوا يَا شُعَيْبُ أَصْلُوكَ تَأْمُرُكَ أَنْ نَتْرُكَ مَا يَعْبُدُ آبَاؤُنَا أَوْ أَنْ نَفْعَلَ فِي أَمْوَالِنَا مَا نَشَاءُ “Kavmi ise, ‘Ey Şuayb! Atalarımızın taptığı şeylerden yahut mallarımız hususunda dilediğimizi yapmaktan vazgeçmemizi sana ibadetin (dinin) mi emrediyor?’ dediler.” Hûd, 11/87.

⁴⁴⁶ قَالُوا لَقَدْ عَلِمْتُمْ مَا لَنَا فِي بَنَاتِكِ مِنْ حَقٍّ وَانْكَ لَتَعْلَمُنَّ مَا نُرِيدُ “Sen de biliyorsun ki bizim senin kızlarında gözümüz yok. Bizim ne istediğimizi pekâlâ biliyorsun, dediler.” Hûd, 11/79.

⁴⁴⁷ Rûm, 30/12.

⁴⁴⁸ Rûm, 30/55.

“Kendilerine bilgi ve iman verilenler ise şöyle derler: "Andolsun ki siz, Allah'ın yazısına uygun olarak yeniden dirilme gününe kadar kaldınız. İşte bu, diriliş günüdür; fakat siz onu tanıımıyordunuz.” ⁴⁴⁹

فَيَوْمَئِذٍ لَا يَنْفَعُ الَّذِينَ ظَلَمُوا مَعْذِرَتُهُمْ وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ (٥٧)

“Artık o gün zulmedenlerin ileri sürecekleri mazeretler fayda sağlamayacak, onlardan Allah'ı hoşnut etmeye çalışmaları da istenmeyecektir.” ⁴⁵⁰

Allah'a ve ahiret gününe iman etmeyen sapkınlar kıyamet günü yeniden dirilişe gözlerini açtığında Yüce Allah'ın mutlak kudret sahibi olduğunu ve mutlak surette adaletle hükmedeceğini anlarlar. Dünya hayatında kendisine sunulan fırsatları değerlendiremeyip kaçırmış olduklarını görünce de büyük üzüntü ve pişmanlık duyarlar. Kendilerine verilen mühlet içerisinde Allah'ı tanımayıp inkâra saptıklarını, emirlerine kalplerini ve kulaklarını kapayarak kendilerine verilen nimetlere nankörlük ettiklerini düşünerek derin bir ümitsizliğe düşerler. *İblâs* kelimesi ümitsiz ve şaşkın kalmak manasındadır.⁴⁵¹ Kişinin muhatabı karşısında tek kelime konuşamayıp delil getirmekten aciz kalması, bir münazara sırasında birinin diğerini susturması bu kabildendir.

Ayetin kıyamet günü olarak çevrilen (تَقُومُ السَّاعَةُ) kelimesi, bir zaman dilimi olmakla beraber kıyamet hesabının çabuk görülmesinden dolayı kıyamet vakti o kısa zaman dilimine benzetilmiştir.⁴⁵² Nitekim konuyla ilintili olarak ikinci verdiğimiz 55. ayette inkârcıların bu durumları tarif edilmektedir.

2.4.3.1. Ahiret: Safların Ayrıştığı Gün

وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُؤْمِنُ يَتَفَرَّقُونَ (١٤)

“Yine kıyamet koptuğunda, işte o gün insanlar birbirinden tamamen ayrılacaklar.” ⁴⁵³

⁴⁴⁹ Rûm, 30/56.

⁴⁵⁰ Rûm, 30/57.

⁴⁵¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C. 5, s. 209.

⁴⁵² Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, C. 7, s. 12.

⁴⁵³ Rûm, 30/14.

مَنْ كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ وَمَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ يَمْهَدُونَ ﴿٤٤﴾

“Kim inkâr ederse inkârcılığı kendi aleyhine olacaktır. Dünya ve ahireti için yararlı işler yapanlar da kendileri için hazırlık yapmış olmaktadır.” ⁴⁵⁴

لِيَجْزِيَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ ﴿٤٥﴾

“Zira Allah, iman edip rızasına uygun davrananları lütfuyla ödüllendirecektir.

Şüphesiz O, inkârcıları sevmez.” ⁴⁵⁵

Bu ayetlerde inananlar ile inkâr edenlerin açık edildiği, kötünün iyiden, çirkinin güzelden, yanlışın doğrudan, suçlunun suçsuzdan, zalimin mazlumdan ayrıştırıldığı, kaçıışı mümkün olmayan o günden bahsedilerek; insanların dünyadaki durumlarına göre akıbetlerinin neler olduğu kısaca tasvir edilmiştir.

Kıyameti dünyadan ayıran temel niteliklerden birisi de her şeyin ve herkesin ne olduğunun açıkça ortaya çıkarılacak olmasıdır.⁴⁵⁶ Dünyada kimin ne olduğu bilinemez iken ahiret hayatına dâhil olan kıyamet gününde her şey açığa çıkacak ve kimin mutlak anlamda hangi safta yer alacağı belirlenecektir. Ayetlerde o gün gerçekleştirilecek olan bu ayrıştırmadan haber verilmek suretiyle; insanların henüz dünyada iken müminlerin safında yer almaları için teşvik edilmektedir. Aynı zamanda insanlar, tekrar birleşmenin mümkün olmayacağı söz konusu ayrışma zamanından önce uyarılmış olmaktadır.

Yukarıya alınan ayetlerde hem günahkârların, inkârcıların ve dünyada zararlı işler yapanların; hem de Allah’a ve ahiret gününe iman ederek dünyası ve ukbası için yararlı işler yapanların ve böylelikle de O’nun rızasına mazhar olanların akıbetlerinden haber verilerek, insanın kıyamette yer alacağı tarafı bugünden seçmesi konusunda özgür irade sahibi olduğuna da işaret edilmiştir.

2.4.3.1.1. İman Edenler ve Ahiretteki Mükâfatları

فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَهُمْ فِي رَوْضَةٍ يُحْبَرُونَ ﴿١٥﴾

“İman edip dünya ve ahirete yararlı işler yapanlar güzel bir bahçede ağırlanırlar.” ⁴⁵⁷

⁴⁵⁴ Rûm, 30/44.

⁴⁵⁵ Rûm, 30/45.

⁴⁵⁶ يَوْمَ يَجْمَعُكُمْ لِيَوْمِ الْجَمْعِ ذَلِكَ يَوْمُ التَّعَابِينِ “Toplanma günü için sizi bir araya getireceği zaman; işte o, kayıp ve kazancın (kime ait olduğunun) ortaya çıkacağı zamandır.” Teğabün, 64/9.

⁴⁵⁷ Rûm, 30/15.

Kendilerine iman edilmeleri emredilen her hususa iman eden, yerine getirmeleri ve kaçınmaları gereken her emre tâbî olan, güzel ve iyi işlerde bulunan kimseler bu ayette iyilerin safında olmakla ve cennetle müjdelenmişlerdir. Ayette yer alan “güzel bir bahçe” manasındaki (رَوْضَةٍ) *ravza* kelimesi cennetin isimlerinden biri olmalıdır. Bursevî bu kelimeyi; bitkisi, suyu ve güzelliği olan bahçe şeklinde açıklayarak “cennet” olarak tercüme etmiştir.⁴⁵⁸ Bu bahçeyi tazim etmek maksadıyla da kelime nekra (tenvin hareke ile) zikredilmiştir.⁴⁵⁹

يُخْبِرُونَ kelimesi iman edip yararlı işler yapanların cennette sevinç verici nimetlerle ağırlanmaları ve bu ağırlanmanın anbean devam edeceği anlamındadır.⁴⁶⁰ Fiil kalıbında zikredilmesi bu işlemin devamlılığını ve yinelenmesini ifade etmektedir.

Bir üst başlıkta incelenen 14. ayette insanların amellerine göre saflara ayrılacağı haber verildikten sonra konunun mücrimlerle ilgili olmasına rağmen iman edenlerin ahiretteki durumlarının inkârcılardan önce zikredilmesi ise üzerinde düşünölmeye değer bir detaydır. Burada, inkâr edenlere önce müminlerin elde edeceği mükâfatların gösterilmesi sağlanarak pişmanlıklarının arttırılması murad edilmiş olabilir. Nitekim müminlerin cennete girmesini görmeden önce cehenneme girecek olsaydılar herkesin aynı azaba maruz kalacağını düşünebileceklerinden herhangi bir pişmanlık ya da azap hissetmezlerdi. Ancak kaçırdıkları bu büyük nimetleri görmeleri onların pişmanlık ve acılarını da arttırmış olacaktır.

2.4.3.1.2. *İnkâr Edenler ve Ahiretteki Akıbetleri*

ثُمَّ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ اسَاءُوا السَّوْأَىٰ أَنْ كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ وَكَانُوا بِهَا يَسْتَهْزِئُونَ ﴿١٠﴾

“Sonunda, Allah’ın ayetlerini yalan saymak ve onları alaya almak suretiyle kötölükte ileri gidenlerin akıbeti pek fena oldu.” ⁴⁶¹

وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَلِقَاءِ الْآخِرَةِ فَأُولَٰئِكَ فِي الْعَذَابِ مُحْضَرُونَ ﴿١٦﴾

“İnkâr edenlere, ayetlerimizi ve ahiret buluşmasını yalan sayanlara gelince, onlar da azabın içine bırakılırlar.” ⁴⁶²

⁴⁵⁸ Bursevî, *Ruhu'l-Beyân*, C. 7, s. 13.

⁴⁵⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, C. 13, s. 91.

⁴⁶⁰ *Aynı*.

⁴⁶¹ Rûm, 30/10.

⁴⁶² Rûm, 30/16.

İhzâr mücrimlerin yakalanarak zorla mahkeme huzuruna getirilmesi demektir.⁴⁶³ Aynı kökten türeyen inkârcıların cehenneme sevk edilmesi için kullanılan *مُحْضَرُونَ* kelimesi isim kalıbıyla gelmiştir. İnkârcılar, çarptırılacakları azap ile karşı karşıya gelmek üzere hazır bulundurulurlar ve inkârlarının karşılığı olan bitmeyecek bir azabın içine sokulurlar.

Ahiret buluşmasının inkâr edilmesinin, Allah'ın ayetlerinin inkâr edilmesi kapsamında olmasına rağmen ayette ayrıca zikredilmesi ise ahiret konusunun çok mühim olduğunun göstergesidir. Nitekim ahiret inancı dünya hayatını da düzene sokar. Her bir iyiliğin ve kötülüğünün karşılığının ahirette verileceğine olan inanç; insanı kötülük, hayâsızlık, haksızlık yapmaktan ve zulmetmekten alıkoyar. Samimi bir kalple ahirete inanarak bu inancını davranışlarına yansıtanlar böylelikle hem kendi dünya ve ahiretlerine, hem de hukukî ve ahlakî açıdan dünya düzenine büyük katkıda bulunmuş olurlar.

2.4.3.1.3. *İnkâr-Amel İlişkisi*

Rûm suresinin 16. ayetinde hakikati inkâr edenlerin, Allah'ın mesajlarını ve ahiret buluşmasını yalan sayarak kabul etmeyenlerin hesap günü göreceği muamele açıklanırken; müminleri konu alan 15. ayette yer verildiği gibi inanç-amel ilişkisine değinilmediği görülmektedir.

Kur'ân'da Yüce Allah'ın, inanç düzleminde bir yanlışa yani şirke sapan insanların amellerinin iptal olacağının Hz. Peygamber'e ve kendisinden önceki peygamberlere vahyedildiği bildirilmektedir.⁴⁶⁴ Nitekim iman edenlerden söz edilirken salih amelleri de ayrıca zikredilerek onların cennetlerde hoşnutluk içerisinde ağırlanacağı bildirilmiştir.⁴⁶⁵ Fakat inkârcılara ve Allah'ın ayetlerini yalanmış olanlar zikredildikten sonra kötü amel sahipleri diye devam edilmeyerek onların azabın içerisinde hazır bulunacağı haber verilmiştir.⁴⁶⁶

⁴⁶³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, C. 6, s. 3807.

⁴⁶⁴ وَلَقَدْ أُوحِيَ إِلَيْكَ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ وَلَتَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ “Sana ve senden öncekilere şöyle vahyedildi: Eğer Allah'a ortak koşarsan bilmiş ol ki yaptıkların boşa gidecek ve mutlaka hüsrana uğrayanlardan olacaksın.” Zümer, 39/65.

⁴⁶⁵ Rûm, 30/15.

⁴⁶⁶ Rûm, 30/16.

İnkârcılar, Allah'ın ayetlerini yalanlayarak ve Allah'a kavuşma gününü inkâr ederek amellerini de boşa çıkarmaktadırlar.⁴⁶⁷ Buradan; inançtan yana Allah'ı doğru tanıma ve Allah'ın indirdiklerini tasdik etme yönünün eksik olduğu insanda, iyilikten yana bir şeyin bulunmayacağı ve inkârından sonra ayrıca yaptığı kötülüklerin zikredilmesinin manasız kalacağı anlaşılmaktadır. Çünkü bir insan kendisini yaratan, yaşatan, rızıklandıran ve öldürecek olan Yüce Allah ile barışık olmamak, onu tanımamak ve isyan etmek ile her şeyi kötü etmektedir. Dolayısıyla bir insanın sayısız iyi amellerinin olması ve ibadetlerinde noksanlığın bulunmaması, onun Allah'a şirk koşarak inkâra yönelmesini temize çıkarmaz.

O'nu tanımaması ve iman etmemesiyle Yüce Allah ile kötü olan insanın sosyal çevresinde iyi olması bir anlam taşımamaktadır. Çünkü salih amel, kişinin Allah'ın rızasını umarak amel icra etmesidir. Birbiriyle doğrusal bir ilişki içerisinde bulunan Allah'a iman ve iyi amel arasındaki bu bağı koparmadan amelde bulunmak esastır. Allah'ı inkâr edenlerin amellerinin boşa çıkması bir kenara dursun, Allah'a iman edenlerin amellerinin bile içine bir boşluğun, bir riyanın karışması, dahası Allah'ın hoşnutluğunu ve rızasını kazanma maksadının dışına çıkılarak icra edilmesi bile o amellerin iptaline neden olmaktadır. O kadar ki Kur'ân'da bu konuyla ilgili olarak bir kimsenin Peygamber veya Nebi olmasının bile amelde niyetin bozulmasından dolayı amelinin boşa çıkmasının önüne geçemeyeceği ifade edilmiştir.⁴⁶⁸

İman edenlerin, salih amel sahibi olmalarına göre mertebelerinin yükseltileceği de bilinmektedir.⁴⁶⁹ Yalnızca iman etmek kurtuluşun ilk basamağı⁴⁷⁰ iken salih amellerin arttırılması da cennetteki ağırlanma konforunun artmasına olanak tanır. Öyleyse iman, nasıl ameller ile birlikte insanı yüceltiyorsa, inkâr da amelleri yok ederek insanı en aşağıya düşürmektedir.

⁴⁶⁷ *“Halbuki ayetlerimizi ve ahirete kavuşmayı asılsız sayanların amelleri boşa çıkmıştır.”* A'râf, 7/147.

⁴⁶⁸ *“وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ فَيَنْسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحْكِمُ اللَّهُ آيَاتِهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ”* “Senden önce hiçbir resul ve nebi göndermedik ki, o bir temennide bulunduğunda şeytan ille de onun arzularına bir şeyler katmaya kalkışmasın. Fakat Allah şeytanın katmaya çalıştığını iptal eder. Sonra Allah kendi ayetlerini (onun kalbine) sağlam olarak yerleştirir. Allah hakkıyla bilmekte, hikmetle yönetmektedir.” Hac, 22/52.

⁴⁶⁹ *“Kim izzet isterse bilmeli ki izzet tamamiyle Allah'a aittir. Güzel sözler O'na yükselir; rızasına uygun iş ve davranışları da O yüceltir.”* Fâtır, 35/10.

⁴⁷⁰ *“Kim Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in de Allah'ın peygamberi olduğuna şahitlik ederse Allah cehennem ateşini ona haram kılar.”* Tirmîzî, “İman” 17: 2638.

2.4.3.1.4. İman-Amel İlişkisi

فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ ﴿١٧﴾

“Bu sebeple akşam vaktine eriştiğinizde ve sabah kalktığınızda Allah’ı tesbih edin.” ⁴⁷¹

وَلَهُ الْحَمْدُ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَعَشِيًّا وَحِينَ تُظْهِرُونَ ﴿١٨﴾

“Göklerde ve yerde her türlü övgü O’na mahsustur. Gündüzün sonunda ve öğle vaktine eriştiğinizde de O’nu tesbih edin.” ⁴⁷²

Yüce Allah’ın, surenin 15. ve 16. ayetlerinde yer alan inananlara yönelik vaat ve inkârcılara yapılan tehditlerinden sonra 17. ve 18. ayetlerinde ise bu vaatlere ulaştıracak, tehditlerinden de sakındıracak olan formüller verilmiştir. “Akşam vaktine eriştiğinizde ve sabah kalktığınızda Allah’ı tesbih edin.” buyruğundaki tesbihten maksat, akla gelen ilk zahirî manasıdır ki o da bilhassa ayette zikredilen vakitlerde, Allah’ı her türlü eksiklik ve kötülükten men ederek yüceltmek, sena etmektir. Allah’ı tesbih/tenzih etmekten kastedilenin, namaz ibadeti olduğu hususunda görüş bildiren müfessirler de bulunmaktadır. Hatta söz konusu ayetin Medine’de nâzil olduğunu ifade edenler vardır.⁴⁷³ İbn Abbas’a: “Kur’ân’da beş vakit namazı bulabiliyor musun?” diye sorulduğunda, “evet” diyerek Rûm suresinin 17. ve 18. ayetini okuduğu rivayet edilmektedir.⁴⁷⁴ Ona göre ayetlerde beyan edilen vakitler, namazın beş vaktine işaret etmektedir.

Râzî’nin de benimsediği diğer bir görüşe göre ise ayette murad edilenin; Yüce Allah’ı noksan sıfatlardan tenzih ederek, kelam sıfatlarıyla tavsif edilmesidir.⁴⁷⁵ Ancak ayette açıkça zaman belirtilmesinden dolayı Yüce Allah’ı hamd ve tesbih etmenin belli vakitlere bağlandığı görülmektedir. Hemen ardından gelen “Gündüzün sonunda ve öğle vaktine eriştiğinizde de O’nu tesbih edin.” ayetinde ise hamd kavramı yer almaktadır. Yüce Allah’ın hamd edilmesi istenirken gündüz vaktine dâhil olan vakitler zikredilmiştir. Allah’ın tesbih ve tenzih edilmesinde ise akşam ve akşamı gündüze bağlayan sabah vaktine vurgu yapılmaktadır. Gündüz vakitlerinde Allah’ın nimetlerinin daha görünür olması, sabah ve akşam vakitlerinde ise insanın daha yalnız

⁴⁷¹ Rûm, 30/17.

⁴⁷² Rûm, 30/18.

⁴⁷³ Müfessirlerin ayrıntılı isimleri için bkz. Rûm Suresi Hakkında Genel Bilgiler

⁴⁷⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C. 5, s. 213; Kurtubî, *Ahkâmî'l-Kur’ân*, C. 7, s. 253.

⁴⁷⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, C. 13, s. 92.

bulunmasından ve Rabbine sığınma ihtiyacının daha fazla hâsıl olmasından dolayı gündüz vakitlerinde Allah’a hamd; akşam ve sabah vakitlerinde de Yüce Allah’ı tesbih ve tenzih vurgulanmış olabilir.⁴⁷⁶

Buradaki zaman ve eylemdeki ayrıntılar için müfessirlerin farklı tespitleri bulunmaktadır. Bu tespitlere göre; *Akşama girerken* kelimesi akşam ve yatsı namazına, *sabaha girerken* ifadesi sabah namazına, *gündüzün sonu* ikindi namazına, *öğle vaktine eriştiğinizde* ifadesi ise öğle namazına karşılık gelmektedir. Nitekim Taberî de İbn Abbas’tan ve Mücahid’ten naklettiği rivayetlerde, ayette geçen (عَشِيًّا) *aşîyy* kelimesinin güneşin zevalinden itibaren batışı ile tamamlanan zaman manasını verdiği, *işâ* kelimesini akşam namazı ile yatsı namazı arasındaki vakitleri ifade etmek için kullandığı görülmektedir.⁴⁷⁷

Allah’a kulluğun ve ona tapınmanın adeta zirvesini teşkil eden bir ibadet olarak namaz; Allah’ı *tesbih ve hamd* etmeyi barındırmasından dolayı O’nu anmanın, tazim etmenin en güzel ve kemale en yakın halidir.

⁴⁷⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C. 5, s. 213; Bursevî, *Ruhu'l-Beyân*, C. 7, s. 16.

⁴⁷⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C. 18, s. 474.

SONUÇ

Tezimizin birinci bölümünde Rûm suresi hakkında genel bilgilere ulaşılması hedeflenmiştir. Bu hedefimiz doğrultusunda, ikinci bölüme kadar olan kısımda sure hakkında tafsilatlı bir tanıtıma yer vermiş olduk. İkinci bölümde ise Rûm suresinin ayetlerini temel konuları çerçevesinde dört alt başlıkta ele aldık:

Rumlar ile İranlılar Arasındaki Savaş alt başlığıyla incelemeye başladığımız surenin ilk ayetlerinde mucizevî bir olaya tanıklık edilmektedir. İlgili ayetler her ne kadar geleceğe dair bir haberin birkaç yıl sonra aynıyla gerçekleştiğini açıkça gözler önüne serse de, inkârlarında ısrarcı olanlar için hiçbir delilin fayda sağlamadığını göstermiştir. Ayrıca surenin ilk ayetlerinde, müşriklerin Doğu Roma-İran savaşlarında, kendileriyle inanç yönünden ortak paydada bulundukları İranlılardan taraf oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Müslümanlar ise; her ne kadar tahrif edilmiş bir dinin mensubu da olsalar ehl-i kitap Rumları desteklemeyi, çoktanrılı İran toplumunu desteklemeye tercih etmişlerdir. Böylelikle söz konusu ayetlerde; inanç noktasında şirk ve küfürde birleşenlerin, coğrafya ve sınır tanımaksızın yakın irtibat halinde bulundukları, savaşlarda birbirlerini destekledikleri ve bu tarafgirliğe uzanan desteğin altında yatan temel sebebin din-inanç birliği/benzerliği olduğu tespit edilmiştir.

Doğu Roma-İran savaşının bir tarafında ehl-i kitap olan ve kendileriyle ılımlı ilişkiler sürdürülen bir toplumun; diğer tarafında ise çoktanrılı inancı (putperest/ateşperest) benimseyen, ahireti, vahiy ve risâleti reddeden müşrik ve kâfir bir toplumun temelde inanç savaşlarına tanıklık edilmektedir. İslam'ın din olarak tamamlanmasından itibaren Yahudi ve Hristiyan toplumlar da temsil ettikleri inançları açısından bugün müşriklerle aynı yerde durmakta ve İslam toplumlarıyla gizli veya açık savaşmaktadırlar. Coğrafi ve ırkî sınırların içerisine sıkışmadan, meselenin özünün iman ve şirk/küfür meselesi olduğunu unutmadan, bu gibi durumlarda ne şekilde pozisyon alınması gerektiğine işaret edilen söz konusu ayetler; aynı zamanda küfrün tek millet olduğu ve onlarla dost olunamayacağı mesajını da barındırmaktadır. Dolayısıyla dün nasıl müşriklerin karşısında Müslümanlar vaziyet aldıysa bugün de Yahudi ve Hristiyan güçlerin saldırıları karşısında kendi iç birliklerini temin ederek aynı vaziyeti almak durumundadırlar.

Ayrıca bahsi geçen ayetlerde; tarihte bir olan Allah’a inanan toplumların, inkârcıların karşısındaki zaferi anlatılarak, Allah’ın nusretinin daima kendisine iman, itaat ve tevekkül eden toplulukların yanında olduğu mesajı verilmektedir.

Allah’ın Varlığına ve Kudretine Deliller ismiyle açtığımız ikinci alt başlıkta ise “*Allah’ın ayetlerindendir...*” ifadesiyle başlayan ayet grubunu ele aldık. Ayrıca bu ayetler ile ilintili olan surenin başka ayetlerini de aynı başlık altında incelemeye çalıştık. İncelediğimiz bu ayetlerde; Allah’ın varlığına, birliğine ve kudretine dair; kâinatın ve insanın yaratılışında birçok delilin yer aldığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayetlerde, insanın eşiyile birlikte yaratılışı ve bu yaratılışa dillerin ve renklerin farklı kılınması, insanlığın yeryüzüne yayılışı ve yaşamını idame ettirebilmesi için rızık teminine teşvik edilmesi, dinlenme aracı olarak uykunun var edilmesi, suyun kuruyan yeryüzünü canlandırması gibi peygamberlerin de insanların manevi hayatlarını canlandırmaya vesile kılınması; Allah’ın varlığının, yaratan ve yaşatan kudret oluşunun delillerine örneklik teşkil etmektedir.

Allah’ın Birliği ve Şirkin Reddi: Tevhid alt başlığında da Rûm suresinde yer alan tevhid ve şirk konulu ayetler cem edilmiştir. Söz konusu ayetler incelendiğinde; tevhide davet edilen insanların Allah’ın birliğini daha kolay idrak etmeleri, müşriklerin öne sürdükleri ve arkalarına sığındıkları mazeretlerin çürütülmesi için kıyas ve istidlal yöntemlerinin kullanıldığı sonucuna varılmıştır. Nitekim ayetlerde Yüce Allah’ın engin ve eşsiz kudreti ile O’na ortak koşulan putların acziyetinin karşılaştırılması istenerek inkârcılar, tevhid inancına davet edilmektedir.

Ayrıca devam eden ayetlerde, insanın fitratında tevhid inancına yönelik bir eğilimin mevcut olduğu vurgulanmaktadır. Fitrat kanunu, insanın doğuştan din duygusu ile bezenmişliğini ifade etmektedir. İnsanın yaratılıştan getirdiği bu tevhide yönelme özelliğini kendisinde barındırmasına rağmen, Rûm suresinde geçen: “*O halde sen hanîf olarak bütün varlığınla dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmışsa ona yönel!*” ifadesinin vermek istediği bir mesaj olmalıdır. Söz gelimi, insanın potansiyel olarak bu yönelişe sahip olmasıyla birlikte, yaşadığı hayatta fitratına yerleştirilen tevhid inancıyla kendisi arasına birçok engel girer. Dolayısıyla bu engelleri aşacak donanım ihtiyacı duyar. Bu donanımı sağlayan en temel ve sağlam kaynaklar ise Hz. Peygamber’in de Veda Haccı esnasında “size iki emanet bırakıyorum” diyerek insanlığa bırakmış olduğu yüce miras Kur’ân’ı Kerim ve Hz. Peygamber’in sünnetleridir.

Kur'ân, insanın bu handikaplarını aşabilmesi için tefekkür olgusu üzerinde ısrarla durmaktadır. Rûm suresi çerçevesinde incelediğimiz ayetlerde de düşünme, dinleme, bilme, aklı kullanma gibi faaliyetlerin öne çıkarıldığı; kâinatın yaratılışı üzerinde düşünmek, göklerin ve yerin yapısını incelemek suretiyle Allah'ın varlığının delillerine ulaşmanın yöntemlerinin açıklandığı saptanmıştır.

Bâkî Âlem: Ahiret isimli ikinci bölümün son alt başlığı olan kısımda; surede yer alan ayetler arasında ahirete yönelik olanlar tespit edilmiştir. Cahiliye Araplarının çoğunun inkâr ettiği ve ölümden sonra yeniden dirilişi ifade eden ahiretin varlığının ispatına yönelik deliller incelenmiştir. Bu delillerden, yeryüzü ile insan arasında benzerlik kurularak; kuruyan, canlılığını yitiren, adeta ölü olan yeryüzünün gökten yağdırılan yağmur ile canlanarak üzerinde türlü bitkiler yeşermesi gibi, ölen insanın da ölümünden sonra yeniden diriltileceği hakikatinin kıyas ve istidlal yöntemiyle insanların tefekkürüne sunulduğu görülmüştür.

Ayrıca bu kısımda, sosyolojik bir gerçek gündeme getirilerek her toplumun canlı bir organizma gibi doğup, büyüyüp, gelişip, en sonunda da ihtiyarlayıp çökeceği gerçeğine dikkatler çekilmektedir. Tarih boyunca çok uzun süreli şekilde yaşayan bir toplum olmamıştır. Nitekim her toplumun bir eceli, sonu vardır. İnsanların tarihi olguları araştırmaları istenerek, kendilerinden önce yaşamış olan toplumların nice kuvvet ve mala sahip olmalarına rağmen, başlarına neler geldiği hususunu sebep-sonuç ilişkisi içerisinde incelemeleri emredilmektedir. Bu ayetlerden geçmişte yaşayıp çökmüş toplumların yaşamakta olan toplumlar için önemli bir ders niteliği taşımakta olduğu anlaşılmaktadır. Geçmiş toplumlar helak edilirken onlara zulmedilmediği, bilakis yok oluşlarındaki gerçek sebebin kendi kendilerine zulmetmiş oldukları, yine bu bölümde elde ettiğimiz tespitler arasındadır.

Son olarak, Allah'ın ayetlerini ve ahiret gününü yalanlayanların geçmişteki yanlış tutum ve inanışları ile kötü akıbetlerini dikkate almak suretiyle; safların ayrıştığı kıyamet gününde hüsrana uğrayanlardan olmamanın formüllerinin verildiği, iman edenlerin safında bulunmayı dileyenlerin dünyada iken dikkat etmesi gereken hususların üzerinde durulduğu tespit edilmiştir. Allah'ın ayetlerini insanlara tebliğ etmek üzere gönderilen Hz. Peygamber'e bir teselli ve moral kaynağı olarak sabırlı olması telkin edilirken aklını ve kalbini bu çağrıya kapatanlara ilahî mesajın ulaşmasının mümkün olmayacağı da dile getirilmektedir. Tüm görevi; hidayeti, hakkı ve hakikati arzulayan, kendilerini Allah'a teslim etmeye hazır olan kimselere Allah'ın

ayetlerini anlatıp işittirmek olan Hz. Peygamber hem teselli edilmiş hem de bizlere herkesin eğitilemeyeceğini göstermiştir. Çağrıyı duyacak kişinin iman etmeye hazır olan, -yani iman edebilecek potansiyelde bulunan- davetle ilgilenen ve davetiye sırtını dönmeyen kişi olması gerektiği de ilgili ayetlerde ulaşılan sonuçlar arasındadır.

Hem Kur’ân’ı Kerîm’in hem de Allah’ın son elçisi Hz. Muhammed’in ahiret hayatına dair konularda insanları bilgilendirmesinin en önemli hikmeti ise, sonlu olan dünya hayatının geçiciliğine insanın dikkatini çekmek, bu bilinçle dünya hayatını sürdürmesini telkin etmek ve ahiret hayatına hazırlıklı olmasını temin etmektir.

KAYNAKÇA

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el Mu'cemu'l Müfehres li elfazi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire: Dâru'l Kütübi'l Mısriyye, h.1364.
- Apaydın, H. Yunus. “Karz” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul: TDV Yay., 2001.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1991.
- Avcı, Casim. “Rûm” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul: TDV Yay., 2008.
- _____. *İslam-Bizans İlişkileri (610-847)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2015.
- Bayraklı, Bayraktar. *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, İstanbul: Bayraklı Yay., 2005.
- Beydâvî, Kâdî Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Şîrâzî (ö. 685/1286). *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî, Dimaşk: Dâru'r-Râşîd, 1421/2000.
- Bilmen, Ömer Nasûhî. *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, İstanbul: Bilmen Yay.,1965.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*, Beyrut: Dâru İbn. Kesir, 1423/2002.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'an*, Beyrut: Daru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*, Ankara: Ankara Fakültesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1971.
- Çetiner, Bedrettin. *Kur'an Ayetlerinin İnîş Sebepleri*, İstanbul: Çağrı Yay., 2019.
- Demirkent, Işın. “Herakleios”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul: TDV Yay., 1998.
- _____. “Bizans”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul: TDV Yay., 1992.

- Derveze, M. İzzet. *et-Tefsîr'ul-Hadîs*, Çev. Muharrem Önder, İstanbul: Ekin Yay., 1997.
- Duman, M. Zeki ve Altundağ, Mustafa. “Hurûf-ı Mukattaa”, *TDV İslam Ansiklopedisi* C. 18, İstanbul: TDV Yay., 1998.
- Ebu's-Suûd Efendi, Şeyhü'l-İslam. *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, Çev. Ali Akın, İstanbul: Boğaziçi Yay., 2007.
- El Cheikh, Nadia Maria. *Arapların Gözüyle Bizans*, Çev. Mehmet Moralı, İstanbul: Alfa Yay., 2012.
- Endelüsî, Ebû'l-Kâsım Sâid b. Ahmed b. Sâid (ö. 462/1070). *Kitâbü Tabâkâtü'l-Ümem*, Nşr. Luvis Şeyho, Beyrut: Meşrik Dergisi, 1912.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*, 9. bs., İstanbul: İşaret Yay., 2015.
- Hâris el Muhâsibî. *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'an*, Çev. Veysel Akdoğan, İstanbul: İşaret Yay., 2006.
- Havva, Saîd. *el-Esâs fi't-Tefsîr*, Çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: Şamil Yay., 1992.
- <https://www.mgm.gov.tr/genel/sss.aspx?s=simsekyildirim> [08.11.2020].
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Sperm> [15.12.2020].
- <https://blog.metu.edu.tr/esenturk/tag/nitrat/> [08.11.2020].
- <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/cevre-kirliligi-her-yil-12-6-milyon-insanin-olumune-neden-oluyor-/834650> [15.10.2020].
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir (1879-1973). *et-Taḥrîr ve't-tenvîr*, Tunus: Tunus Neşriyat, 1984.
- İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed (ö. 241/855). *el-Müsned*, thk. Şuayb Arnavut, Beyrut: Müesssetü'r-Risale, 1421/2001.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemalüddin Abdülmelik (ö. 218/833). *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1410/1990.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer (ö. 774/1373). *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.

_____. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yay., 1994.

Karaman, Fikret. "Âhiret", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Ankara: DİB Yay., 2015.

Karaman, Hayrettin vd., *Kur'ân Yolu Tefsiri*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2017.

Karagöz, İsmail. *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Ankara: DİB Yay., 2015.

Koçyiğit, Talat. *Kur'ân'ı Kerim Meal ve Tefsiri*, Ankara: TDV Yay., 2015.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (ö. 671/1273), *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdü'l-Hamîd Hindevî, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1437/2016.

Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdîmelik (ö. 465/1072). *Letâifü'l-İşârât*, thk. Abdullatif Hasan Abdurrahman, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2007.

Kutub, Seyyid. *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, Beyrut: Darü's-Şurûk, 1972.

Martı, Huriye. "İdeal Bir Eş Olarak Hazreti Peygamber" *Küreselleşen Dünyada Aile (2009 Yılı Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri)*, Ankara: TDV Yay., 2010, ss. 38-45.

Mevdûdî, Ebu'l A'lâ, *Tefhîmu'l Kur'ân*, Çev. Muhammed Han Kayanî vd., İstanbul: İnsan Yay., 1987.

Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (ö. 150/767). *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, Nşr. Abdullah Mahmûd Şehhâte, Beyrut: Müessetü'l-Târîhu'l Arabiyye, 1423/2002.

Müftüoğlu, Ömer. *Bugünün Müslümanının Kur'ân'la İletişimi*, Ankara: Otto Yay., 2016.

Naskali, Esko. "Etiyopya", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul: TDV Yay., 1995.

- _____. “İran”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul: TDV Yay., 2000.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd (ö.710/1310). *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vîl*, thk. Yusuf Ali Bedevî, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrut, 1419/1998.
- Özler, Mevlüt. “Tevhid”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul: TDV Yay., 2012.
- Öztürk, Levent. “Etiyopya”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul: TDV Yay., 1995.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin b. Hasan b. Ali b. (ö. 606/1210). *Mefâtihu'l-Ğayb*, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1990.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-Tefâsîr*, Beyrut: Dârü'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1402/1981.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn (ö. 911/1505). *el-İtkân fî Ulûmu'l-Kur'ân* thk. Merkezü'd-Dirâseti'l-İlmiyye, y.y.: Merkezü'd-Dirâseti'l-İlmiyye, t.y.
- Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923). *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Muhsin et-Türkî, Dâr-u Hicr, Kahire, 2001.
- _____. *Tarih-i Taberi*, Çev. M. Faruk Gürtunca, İstanbul: Sağlam Yay., trs.
- Tirmîzî, Ebü İsa Muhammed b. İsa. (ö. 279). *el-Câmiu'l-Kebîr*, thk. Dr. Beşşâr Âvâd Marûf, Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996.
- Tuncer, Faruk. *Tenasüp İlmi Açısından Kur'ân Surelerindeki Eşsiz Ahenk*, İstanbul: Işık Yay., 2003.
- Türk Dil Kurumu, *Güncel Türkçe Sözlük* “Münasebet” <https://sozluk.gov.tr/> [23.01.2020].
- _____. “Rum” <https://sozluk.gov.tr/> [05.01.2020].
- _____. “Şimşek” <https://sozluk.gov.tr/> [08.11.2020].
- _____. “Yıldırım” <https://sozluk.gov.tr/> [08.11.2020].
- Toptaş, Mahmut. *Şîfa Tefsiri*, İstanbul: Cantaş Yay., 1995.

Ünal, İsmail Hakkı. “Kur’ân’da Aile Kurumu” *Diyanet İlmi Dergi*, Cilt-Sayı: 40-2, (2004), ss. 7-20.

Watt, W. Montgomery. *Haz. Muhammed Mekke’de*, Çev. Süleyman Kalkan, İstanbul: KURAMER Yay., 2016.

Yargıcı, Atilla. “Mekki ve Medeni Surelerin Ana Mesajları Açısından Değerlendirilmesi” *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt-Sayı: 4-17, (2004), ss. 281-294.

Yaşaroğlu, M. Kâmil. “Rum Suresi” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul: TDV Yay., 2008.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur’ân Dili*, İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.

Yılmaz, Hakkı. *Tebyînu’l-Kur’ân İşte Kur’ân*, İstanbul: İşaret Yay., 2009.

Yılmaz, M. Faik. “Münâsebâtü’l-âyet ve’s-süver” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 31, İstanbul: TDV Yay., 2006.

Zemahşerî Ebü’l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el Hârizmî (ö. 538/1144). *el-Keşşâf ‘an hakâ’iki gavâmi’i’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-eķâvîl fî vücûhi’t-te’vîl*, Çev. Nedim Yılmaz, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.

Zuhayli, Vehbe. *Tefsîru’l-Vecîz*, Çev. Hacı İnan, İstanbul: Dua Yay., 2012.